

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

XURAMAN RƏHMAN qızı MƏMMƏDOVA

İNGİLİS DİLİNİN LEKSİK İNKİŞAFINDA
ETNOQRAFİK FONUN ROLU

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Çingiz Məmməd oğlu Qaraşarlı

Bakı – 2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. ETNOQRAFİK FON DİLİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ MƏNBƏYİ KİMİ.....	7
1.1. Etnoqrafik fon anlayışı.....	7
1.2. Etnoqrafik realilərin təsnifi və semantik xüsusiyyətləri...	23
1.2.1. Məişət (ev və tikililər, ev və təsərrüfat əşyaları, geyimlər, qida və içki, nəqliyyat) realiləri.....	28
1.2.2. Peşə və əmək fəaliyyəti ilə bağlı realilər.....	50
1.2.3. Mədəniyyət və incəsənətlə bağlı realilər.....	55
1.2.4. Pul və ölçü bildiren adlar.....	63
II FƏSİL. TƏRCÜMƏDƏ ETNOQRAFİK REALİLƏRİN SEMANTİKASININ VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN SAXLANMASI YOLLARI.....	68
2.1. Etnoqrafik realilərin tərcüməsi üsulları.....	68
2.2. Denotativ realilərin tərcümə məsələləri.....	86
2.3. Konnotativ realilərin tərcümə məsələləri.....	104
NƏTİCƏ.....	129
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	132
ƏLAVƏLƏR.....	143

GİRİŞ

Dil ictimai həyatı tam şəkildə əks etdirən işarələr sistemi olub, danışan xalqın milli mədəniyyətini əks etdirir. Hər bir xalqın mədəniyyəti milli və beynəlmiləl ünsürlərin vəhdətindən ibarətdir. Bu səbəbdən də hər hansı xarici dili öyrənmək heç də həmin dilin qrammatik ifadə vasitələrini mənimsəmək deyil, paralel olaraq dil daşıyıcısı olan xalqın milli mədəniyyətindən qaynaqlanan və dildə əks olunan mədəni leksik təbəqə ilə hərtərəfli tanışlıq əsasında mümkündür: dilin qrammatik quruluşu xalqın həyatı, məişəti, adət-ənənələri, psixologiyası, dini, tarixi fonunda öyrənilməlidir. Bütün bu kulturoloji amillərin ifadə olunduğu leksik təbəqə dili öyrənilən xalqa məxsus olan realilərdir və digər bir dildə onların leksik ekvivalenti yoxdur. Bu leksik təbəqə haqqında yetərli məlumat malik olmadan, həmin dildən tərcümədə və həmin dilin daşıyıcıları ilə ünsiyyətdə çətinliklər meydana çıxır.

İngilis dilində normal ünsiyyət bu dili danışan xalqın mədəni xüsusiyyətləri, mifoloji-dini baxışları, adət və ənənələri, sosial və siyasi sistemi və s. haqqında hərtərəfli məlumat malik olmağı tələb edir ki, müvafiq ölkənin hüquqi, mədəni, sosial, tarixi problemləri haqqında müzakirə aparmaq, dialoqa girmək mümkün olsun. Dili tədris olunan xalqın zövqünü, psixologiyasını, salamlaşmaq, qonaq qəbul etmək adətlərini bilməyən, yumor və vərdişləri ilə yetərincə tanış olmayan, ayin və inanclarından xəbərdar olmayan mütəxəssis həmin anlayışları ifadə edən dil faktlarını düzgün tərcümə edə bilmir. Bu problemin öhdəsindən gəlmək yuxarıda sadalanan ekstra-lingvistik faktorlara – dilin arxa planına (dilini ümumi qayda-qanunlarına) dair hərtərəfli biliyə yiyələnməyi zəruri edir.

Mövzunun aktuallığı. İngilis dilindən istifadənin iki mühüm aspekti – həm bu dilin daşıyıcıları ilə normal ünsiyyət, həm də bu dildən tərcüməni asanlaşdırmaq üçün milli-mədəni realilərlə bağlı problemlərin həlli olduqca zəruridir.

Müasir dövrdə insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində qarşılıqlı əlaqələr genişlənir. Dövlətlərarası münasibətlərin formalaşması, inkişafı, mədəniyyətlərarası əlaqələr xalqların bir-biri haqqında biliklərinin artması tələbini qarşıya çıxır. Xarici dillərin öyrənilməsi və bu dildə ünsiyyətin qurulması həmin dilin etnoqrafiyasına dair

məlumatları da öyrənmək tələbini ortaya atır. Hər bir dildə xeyli miqdarda söz vardır ki, bu sözlər dil daşıyıcılarının mədəniyyəti, həyat tərzini, məişəti, adət-ənənələri ilə bağlı yaranmışdır. Dilçilikdə etnoqrafik leksika, məişət leksikası, nəhayət realilər kimi terminlər istifadə olunur. Bu terminlərin ifadə etdikləri leksikanın öyrənilməsi, onların tərcüməsi xüsusi maraq doğurur. İngilis dilinin realiləri Azərbaycan dilində monoqrafik şəkildə öyrənilməmiş, onların tərcümə üsulları dəqiqləşdirilməmişdir.

Bu problemin həlli, öz növbəsində, dil və mədəniyyətin ayrılmaz vəhdətdə öyrənilməsini və bunu təmin etmək üçün zəruri dərəcə vəsaitlərinin hazırlanmasını, eləcə də ingilis dilindəki milli-mədəni realilərdən qaynaqlanan leksik-semantik təbəqənin düzgün şərh üsullarının müəyyənləşdirilməsini zəruri edir. Rusiyada və Qərbi ölkələrdə dilin arxa planını təşkil edən milli-mədəni leksika və yaxud dil realiləri geniş işlənsə də, respublikamızda dil və mədəniyyətin vəhdətdə öyrənilməsi özünün başlanğıc səviyyəsindədir. Problemin tərcümə aspektinə gəldikdə isə, ingilis dili realilərinin Azərbaycan dilinə tərcümə üsulları sistemləşdirilməli, etnoqrafik realilərin ayrı-ayrı tiplərinin şərh yolları dəqiqləşdirilməlidir.

Tədqiqatın obyektini ingilis dilinin leksikasında olan etnoqrafik realilər təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini ingilis dilində etnoqrafik realilərin semantik təhlili, onların əsasında əmələ gələn frazeoloji ifadələrin üslubi xüsusiyyətlərinin tədqiqi və Azərbaycan dilində onların semantik-üslubi ekvivalentlərinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqatın məqsədi ingilis dilinin leksik inkişafında etnoqrafik fonun rolunu müəyyənləşdirmək və bu leksikanın Azərbaycan dilinə kommunikativ baxımdan dəqiq və dolğun tərcüməsinə nail olmaqdır.

Tədqiqatın vəzifələri. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakıların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur: 1. ingilis dilində etnoqrafik realilərin semantik xüsusiyyətlərinə və üslubi funksiyasına dair nöqtəyi-nəzərlərin araşdırılması; 2. ingilis dilində etnoqrafik realilərin semantik təsnifinin aparılması; 3. üslubi-kommunikativ baxımdan əhəmiyyət daşıyan etnoqrafik realilərin müəyyənləşdirilməsi; 4. denotativ və konnotativ etnoqrafik realilərin ortaya

çıxarılması; 5.denotativ realilərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üsullarının təyin olunması; 6. konnotativ realilərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üsullarının tapılması.

Elmi fərziyyə. Tədqiqatın elmi fərziyyəsi ondan ibarətdir ki, ingilis dilində etnoqrafik realilərin ifadə etdiyi konnotasiyaların məxəz dildə semantik, funksional qarşılıqlarını aşkar etmək mümkündür, bu, tədqiqatçıdan həm ingilis, həm də doğma dilin leksik-frazeoloji sistemi haqqında dərin məlumat tələb edir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat prosesində müşahidə və təsviri metodlar, müqayisəli-tarixi metoddan, leksik-semantik təhlil metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatın mənbəyini bədii ədəbiyyat, lüğət və ensiklopediyalar təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ingilis dilinin müxtəlif variantlarında etnoqrafik realilərin semantik növləri və tipləri, onların üslubi funksiyaları sistemli şəkildə araşdırılır, semantik növlərindən və tiplərindən asılı olaraq onların Azərbaycan dilinə tərcüməsinin müxtəlif üsulları müəyyən olunur.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqat işi ingilis dilində etnoqrafik realilərin, onların üslubi-emosional funksiyasının və Azərbaycan dilinə tərcüməsi üsullarının araşdırılmasında müəyyən xidmət hesab edilə bilər, onun materialı və elmi nəticələri bu sahədə gələcəkdə aparılacaq araşdırmalarda üçün faydalıdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri linqvokulturologiya, dil və mədəniyyət, sosiolinqvistika, etnolinqvistika üzrə mühazirə kurslarının, praktik məşğələlərin materialı qismində istifadə mümkündür. Dissertasiyanın materialı gələcəkdə ingilis və Azərbaycan dillərində linqvokulturologiya üzrə lüğətin hazırlanmasında mənbə rolunu oynaya bilər.

Müdafiəyə aşağıdakı *müddəalar* təqdim olunur:

1. dil – milli mədəniyyətdən təcrid olunmuş müstəqil bir hadisə olmayıb, onu danışan xalqın həyat tərzini, həyat təcrübəsi, mənəvi, psixi, etnik, estetik aləmi və adət-ənənələrinin əksi olan milli-mədəni bir hadisədir;
2. xarici dil sadəcə qrammatik strukturlardan ibarət olmayıb, sosial bir obyekt olduğundan, onun öyrənilməsi kompleks yanaşma tələb edir. İngilis dilinin daşıyıcıları ilə normal ünsiyyətdə olmaq və bu dildən uğurlu tərcümə etmək

həmin dilin arxa planı – sosial leksik-semantik sahəsi ilə tanış olmadan mümkün deyildir;

3. ingilis dilindəki etnoqrafik realilər əks etdirdikləri obyektiv gerçəkliyə münasibətin xarakterinə görə denotativ və konnotativ növlərə bölünür;
4. denotativ realilər sırf milli, yalnız konkret bir xalq və onun dilinə xas olan obyekt və məfhumları, konnotativ realilər isə bütün xalqlar üçün universal olan obyekt və məfhumları bildirən sözlərin konkret bir dildə sonradan əldə etdiyi məcazi, emosional, üslubi mənaları bildirən sözlərdir;
5. realilərin tiplərinin və yarım tiplərinin semantikasından asılı olaraq, onlar doğma dilə müxtəlif üsullarla – təsviri və yaxud izahat yolu ilə, realinin doğma dildə analoji semantik funksiyasını daşıyan reali ilə əvəzlənməsi yolu ilə, transliterasiya, transkripsiya və yaxud kalka üsulu ilə tərcümə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları universitetlərarası və universitetdaxili elmi konfranslarda edilmiş məruzələrdə, Azərbaycanın müxtəlif nəşriyyatlarında, Rusiyada və Ukraynada çap olunmuş məqalələrdə təqdim olunmuşdur. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında müzakirə olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiya girişdən, iki fəsildən, nəticədən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 153 səhifədən ibarətdir.

I FƏSİL

ETNOQRAFİK FON DİLİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ MƏNBƏYİ KİMİ

1.1. Etnoqrafik fon anlayışı

Ünsiyyət vasitəsi olan dil insanlararası birgə fəaliyyəti əlaqələndirir. Dil dərk olunan haqqında məlumatın ötürülməsi prosesindən başqa yeni dərk olunanlar barədə informasiyanın formalaşdırılmasında da iştirak edir. İnsan təfəkkürünün əsasında durmaqla dil düşüncə, yaradıcılıq, qavrama kimi proseslərin verbal formada getməsinə imkan yaradır [29, s. 15].

İnsanın əqli fəaliyyətinin substratı olan dil insanın davranışına həmişə təsir göstərir. Obyektiv təcrübənin kodlaşdırılması üsullarına görə dillər fərqləndiyi kimi, bu dillərin daşıyıcıları da təcrübəni müxtəlif şəkildə qiymətləndirirlər. Dil əvvəl əldə olunmuş təcrübəni özündə birləşdirməklə, təfəkkür vasitəsi olaraq istifadə edilir. Bu cəhət təcrübənin diktə etdiyi davranışın formalaşmasında aparıcıdır. Fikrin meydana gəlməsi, ünsiyyətin baş verməsi təcrübə əsasında gerçəkləşir.

Mədəniyyət insanların ictimai əmək prosesində yaratmış olduğu maddi sərvətlərin və mədəni nemətlərin məcmusudur.

Etnoqrafiya – dünya xalqlarının məişət və mədəniyyətindən, adət-ənənələrindən, etnik birliklərin yaranması və inkişafından, onların yayılması və qarşılıqlı mədəni əlaqələrindən bəhs edən tarix elmidir. Etnoqrafiya yunan sözü olub, «etnos» və «qrafo» sözlərindən əmələ gəlməklə «xalqın təsviri» mənasını verir. Xalqın məişəti ilə yanaşı etnoqrafiya bir elm kimi həm də onun mədəniyyətini tədqiq edir [9, s. 3].

XVII-XVIII əsrlərdə istər qərbdə, istərsə də Rusiyada ibtidai icma tarixinin öyrənilməsi sahəsində etnoqrafik və tarixi materialların toplanmasında mühüm nailiyyətlər qazanılmışdı. Bununla belə qeyd olunan dövrdə etnoqrafiya bir elm kimi hələ formalaşmamışdı. Bu elm müstəqil bir sahə kimi yalnız XIX əsrin ortalarında Qərbi Avropa və Amerika ölkələrində təşəkkül tapmağa başlamış, XIX əsrin 60-70-ci illərində isə müxtəlif ölkələrdə etnoqrafik təşkilat və cəmiyyətlər yaranmışdır. İngilis

etnoqrafı Toms etnoqrafıyanı folklor adlandırmışdır (folk-xalq, lor-bilik deməkdir) [9, s. 82].

Elmdə etnoqrafiya mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. Ən bəsit tərifə əsasən bu elm xalqları, onların xüsusiyyətlərini, o cümlədən adət və ənənələrini, mədəniyyətlərini öyrənir. Lakin, XIX əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlayan bu elmin nəinki obyektı və predmeti, hətta adı haqqında indi də müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Etnoqrafiya terminini bəzən antropologiya, etnologiya ilə əvəz edirlər. Belə bir vəziyyət bir sıra, o cümlədən tarixi, siyasi, metodoloji amillərlə şərtlənir. XIX əsrin ortalarında formalaşmağa başlayan etnologiya elmi ölkədən, bu ölkədəki elmi ənənələrdən və s. amillərdən, bununla yanaşı qarşısında dayanan vəzifələrdən asılı olaraq bir neçə variantda adlandırılırdı. Etnologiya və etnoqrafiya arasında da müəyyən fərqlər mövcuddur. Son illərdə hökm sürən yanaşmaya əsasən etnologiya nəzəri bir elm kimi təqdim olunur. Bu yanaşmaya əsasən etnoqrafiya əsasən xalqların maddi, mənəvi mədəniyyətinin, davranış qaydalarının, adət və ənənələrinin təsviri ilə məşğul olur. Etnologiya isə bu təsvirlər əsasında müxtəlif izahedici modellər və nəzəriyyələr işləyib hazırlayır. Beləliklə müasir etnologiya etnoqrafiyaya müəyyən dərəcədə konseptual aparat verir [12, s. 14-15].

İsmayıl Məmmədova görə etnoqrafiya tarix elminin xalqları/ etnosları/, onların məişəti, adət və ənənələrini, etnik birliklərin yaranması və inkişafı prosesini, xalqın etnogenezini və etnik tarixini, ən qədim ictimai həyat və mədəniyyət formalarını, mədəni sərvətlər və xalq yaradıcılığı sahəsindəki mütərəqqi ənənələri öyrənən bölməsidir [11, s. 10].

M.Q.Levinin tərifinə isə əsasən “etnoqrafiya tarix elminin bir sahəsi olub, müxtəlif xalqların mədəni-məişət əlamətlərini tarixi inkişafda tədqiq edir, həmin xalqların mənşəyi və mədəni-tarixi əlaqələri ilə bağlı problemləri öyrənərək, onların məskunlaşması və yayılması tarixini ortaya çıxarır” [23, s. 105].

Y.V.Bromley və S.A.Tokarev etnoqrafiyanın predmetini və metodunu belə müəyyənləşdirirlər: “Etnoqrafiya - əsas tədqiqat obyektı xalqlar – etnoslar və etnik birliklərin başqa tipləri olan ictimai elm sahəsidir. Etnoqrafiya xalqların (etnik birliklərin) həyat tərzinin oxşar və fərqli cəhətlərini, mənşəyini (etnogenezini) və

yayılmasını, eləcə də mədəni-tarixi əlaqələrini öyrənir. Etnoqrafiyanın əsas predmetini xalqların məişət mədəniyyətinin səciyyəvi, ənənəvi əlamətləri, onların dil də daxil olmaqla spesifik, etnik mahiyyəti təşkil edir. Etnoqrafiya əsas mənbə kimi bilavasitə xalqların müasir həyatları üzərində aparılan müşahidələrdə əldə olunan faktlara əsaslanır. Əvvəllər təsbit olunmuş sübutları hazırki faktlarla müqayisə edən etnoqraf müəyyən bir xalqın və ya xalqın bir qrupunun məişət və mədəniyyətinin keçdiyi inkişaf yolunu işıqlandırır” [95, s. 642].

Ənənəvi tarix elmi xalqın tarixini yazılı mənbələr əsasında öyrənir. Lakin yazıya malik olmamış xalqların tarixi keçmişini öyrənməkdə etnoqrafiyanın faktlarına əsaslanmaq lazım gəlir. Xalqın tarixi yalnız yazılı mənbələrdə deyil, həm də onların adət və ənənələrində, ətraf aləm haqqında təsəvvürlərində və inamlarında, əmək alətlərində, yemək, geyim və yaşayış məskənlərinin xarakterində, məzarlıqlarda və qədim yaşayış məskənlərində, əfsanə və epik rəvayətlərində öz izlərini qoruyur. Etnoqrafik metodla mövcud tarixi-mədəni irsin köməyi ilə xalqın keçdiyi yolun panoramını bərpa etmək mümkün olur.

İnsan fəaliyyəti iki əsas sahəyə ayrılır. Bunlardan birincisi maddi, ikincisi mənəvi sahədir. Elə bu iki istiqamətə uyğun olaraq maddi və mənəvi mədəniyyət bir-birindən fərqləndirilir. Maddi mədəniyyət tarixən əmək prosesində, keçmişdə yaranmış və hazırda yaranan əşyaların, predmetlərin, obyektlərin məcmusudur. Mənəvi mədəniyyət isə insanların yaratdığı elmi, maarifi, ədəbiyyatı, incəsənəti özündə birləşdirir. Mənəvi mədəniyyət ictimai şüurla, düşüncə tərzilə bağlıdır. Bununla yanaşı, hər bir xalqın özünün həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyəti vardır və onlar bir yerdə milli mədəniyyəti təşkil edir. Fəlsəfə lüğətində mədəniyyət belə təyin olunur: mədəniyyət maddi və mənəvi əmək məhsullarında, sosial normalarda, mənəvi dəyərlərdə, insanların təbiətə, bir-birlərinə, özlərinə münasibətləri sistemində yer alan insanın həyat fəaliyyətinin təşkili və inkişafının özünəməxsus üsuludur [62, s. 54].

Etnoqrafik materiallardan əlavə faktlar qismində ayrı-ayrı tarixi-arxeoloji, iqtisadi-coğrafi və başqa məsələlərin aydınlaşmasında istifadə olunur. Etnoqrafiya ayrı-ayrı xalqların və ölkələrin tarixi, arxeoloji, iqtisadi-coğrafi və s. məsələləri,

xalqların milli-mədəni spesifikasiyası haqqında zəngin informasiya mənbəyi rolunu oynayır.

Dil ilə mədəniyyətin əlaqəli tədqiqinin əsasını V.Humboldtun dilə antropoloji yanaşma nəzəriyyəsi təşkil edir. V.Humboldtun nöqteyi-nəzərinə, dil xalqın özünəməxsusluğunu, milli ruhunu əks etdirir [133, s. 115].

Bu ideyanı E.M.Vereşşaqin, V.Q.Kostomarov, Q.D.Tomaxin linqvoölkəşünaslıq üzrə, V.V.Vorobyov, V.N.Teliya linqvo-kulturologiya üzrə, E.Sepir, B.L.Uorf, N.İ.Tolstoy etnolinqvistika üzrə, A.D.Şveytser sosiolinqvistika üzrə, Y.A.Sorokin, İ.Y.Markovkina, T.V.Şmeleva, A.N.Kryukov etnopsixolinqvistika üzrə araşdırmalarında inkişaf etdirmişlər [29; 61; 100; 40; 97; 93; 104; 98; 113; 96; 76; 118; 66].

Xalqın etnoqrafiyası, göründüyü kimi, onun tarixi qədər zəngin və qədim olmaqla yanaşı, həm də praktik baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir və digər elm sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Yəni, etnoqrafiya yalnız xalqın məişət və mədəniyyəti ilə bağlı faktları ortaya çıxarmaqla məhdudlaşmayıb, bu faktlar zəminində gələcək inkişafı da müsbət istiqamətə yönəltmək xüsusiyyətinə malikdir.

İlk dövrlərdə dilçilikdə yazılı abidələrin öyrənilməsinə diqqət yetirilsə də, “Linqvistlər XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dialekt və şivələrin təsvirinə diqqətin artırılmasının vacibliyi fikrini irəli sürmüşlər. Dialekt və şivələr folklorun, xalq yaradıcılığının, dil daşıyıcılarının məişətinin (yaşayış evləri, ev avadanlıqları və ləvazimatları, geyim, əmək alətləri, adət-ənənələr, miflər və s.) öyrənilməsi ilə bağlılığı şəxsizdir. Bütün bunlar dialektologiya ilə etnoqrafiyanın birləşməsinə imkan yaratdı” [90, s. 47].

XIX əsrdən başlayaraq dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi, eləcə də qarşılıqlı təsiri dilçilərin mərkəzi məsələlərindən biri olmuşdur. Y.Qrimm, R.Rask, V.Humboldt, A.A.Potebnya kimi dilçilər bu məsələyə müraciət etmişlər. İlk olaraq həmin məsələni V.Humboldt şərh etmişdir. Onun fikrinə görə maddi və mənəvi mədəniyyət dildə təcəssümünü tapır. Hər bir mədəniyyət milliliyi ilə seçilir və millilik dildə dünyaya xüsusi baxış vasitəsi ilə ifadə olunur. Dilə hər bir xalq üçün spesifik olan daxili forma xasdır. Dilin daxili forması “milli ruhun”, onun

mədəniyyətinin ifadəsidir. Dil insanla ətraf mühit arasında əlaqələndirici vasitədir [47, s. 14].

V.Humboldt dilin kökünün öz damarları ilə xalqın ruhuna bağlanması ideyasını irəli sürmüşdür. Xalq ruhunun ifadə forması xalqın, millətin dilidir. Bəşər cinsində dillərin quruluşu müxtəlifdir, çünki xalqların ruhi xüsusiyyətləri də fərqlidir. V.Humboldta görə hər bir dil səs formasının məfhumla əlaqəsi daxili formada əksini tapır. Söz hiss üzvlərimizə təsir edən əşyanın özü deyil, əşyaya xüsusi baxışın ifadəsi, əşyanı görmək və onu dərk etməkdir. Hər bir dilin öz dünyagörüşü vardır, dil insanla xarici aləm arasında vasitəçidir. Dillərin çoxluğu əşyaların çox olması deyil, onu, yəni əşyaları müxtəlif cür görmədən bəhrələnir. Dilin daxili forması milli dünyagörüşün xüsusiyyətlərini təsbit edir. Daxili forma xalqın dildə öz fikir və hisslərini ifadə etməsinin sırf fərdi üsuludur [47, s. 10].

Beləliklə, V.Humboldt dil və xalq, dil və təfəkkür məsələlərini şərh etməklə dilin ifadə vasitələrindən olan sözlərin adlandırılması mexanizminin ümumi və fərqli cəhətlərini açmağa çalışmışdır.

V.Humboldtun irəli sürdüyü konsepsiya öz davamını A.A.Potebnyanın “Fikir və dil” əsərində, Ş.Ballı, J.Vandreis, A.A.Boduen de Kurtene, R.O.Yakobsonun və başqalarının tədqiqatlarında tapmışdır.

Görkəmli rus dilçisi A.A.Potebnya dil və təfəkkürün münasibəti məsələsinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, yaradıcılığında bu problemə geniş yer ayırmışdır. O, fikrin səsle birləşməsində ictimai ünsiyyətin təsirini qəbul etmişdir. Əşyanın və səsin qavranması assosiasiyası təkliddə deyil, cəmiyyətdə baş verir. A.A.Potebnyaya görə sözün obyektiv və subyektiv mənaları vardır. İnsanlar həyatı təcrübələrinin, savadlarının, dünyagörüşlərinin, əhval-ruhiyyələrinin, məişətlərinin, adətlərinin, inanclarının və s. müxtəlifliyi üzündən obyektiv reallığı müxtəlif şəkildə qavrayırlar. Danışan və dinləyən arasındakı ümumilik onların eyni bir xalqa mənsub olması ilə müəyyənləşdirilir. Başqa sözlə, sözün yaxın mənası xəlqidir. A.A.Potebnya göstərir ki, formal anlayış xalq dili sahəsinə meyl edir. Dilçilik sahəsi xəlqi-subyektivdir [86].

Dillə mədəniyyət arasındakı münasibət olduqca mürəkkəb və çoxcəhətlidir. Hazırda bu problemin həllinə yanaşmanın müxtəlif üsulları vardır. Birinci yanaşma

fəlsəfədə hazırlanmışdır. Onun mahiyyətinə görə, dillə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi bir istiqamətə yönəlmiş hərəkətdir. Dil gerçəkliyi inikas etdirir, mədəniyyət bu gerçəkliyin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Deməli, dil mədəniyyətin də inikasıdır.

Əgər mədəniyyətinə təsiri tamamilə aşkardırsa, əks təsir problemi hələ ki, açıq qalır. Bu, dil və mədəniyyət münasibətinə yanaşmanın ikinci üsulunun əsasında durur. Dil insanı əhatə edən elə bir mühitdir ki, onsuz insan yaşaya bilməz. V.Humboldta görə dil insanın daxili aləmi ilə xarici aləmi arasında yerləşir. Dil bizdən kənarında mövcud deyildir. O, insanın yaddaşında, onun özündədir. Fikir və düşüncənin hər bir hərəkəti, hər bir yeni sosial-mədəni hadisə ilə öz izini dəyişir [133, s. 118]. İkinci yanaşma çərçivəsində problemi E.Sepir və B.Uorf tədqiq etmişlər. Onlar linqvistik nisbilik prinsipini irəli sürmüşlər. Həmin fərziyyəyə görə insanlar həyatı öz dillərinin prizmasından görürlər. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları üçün real aləm dildə inikasını tapdığı üçün mövcuddur. Əgər hər bir dil gerçəkliyi ona xas üsulla əks etdirirsə, onda dillər özlərinin aləmini inikas etdirmə mənzərəsinə görə fərqlənirlər [140, s. 157-158; 144, s. 212-213].

Dil və mədəniyyətin münasibətinə linqvistik yanaşmanın üçüncü üsulunda dilə mədəniyyət faktı kimi baxılır. Bu da ondan irəli gəlir ki, dil mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi keçmiş nəsildən miras alınır. Dil insanın mədəniyyətin mənimsənilməsinin əsas vasitəsidir. Nəhayət, mədəni tərtibli ən vacib hadisədir. Çünki insan mədəniyyəti, elmi, dini, ədəbiyyatı dil vasitəsilə qavrayır. Mədəniyyətin konseptual qavramı təbii dillə həyata keçir.

Dillə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi əksini linqvoölkəşünaslıq elmində tapmışdır. Bu elmin predmeti mühüm milli-mədəni anlayışların, ideyaların, realilərin daşdığı informasiyadır. Bütün bu informasiya linqvoölkəşünaslığın relevant leksikasında ifadəsini tapır.

Q.D.Tomaxin linqvoölkəşünaslığı ölkəşünaslıq yönlü linqvistika kimi şərh edir. Onun fikrinə görə linqvoölkəşünaslığın tədqiqat obyektı aşkar milli-mədəni semantikalı dil vahidləridir. Həmin vahidlərdə xalqın – dilin daşıyıcılarının bilikləri toplanmışdır. Belə dil vahidləri reali işarəsidir [99].

Ə.Hacıyeva reali anlayışına bu cür aydınlıq gətirir: müqayisəli leksikologiyada dili öyrənilən ölkənin tarixi, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı və məişəti ilə bağlı olan predmet və ya hadisələri işarələyən və müqayisə olunan dilin leksik anlayışı, lüğətindən tamamilə və ya qismən fərqlənən sözlər realiyaya sayılmalıdır.[7, s. 19]

Müasir linqvistikada dilin mədəniyyətin inikası olması məsələsi mərkəzi yerlərdən birini tutur. Bu məsələnin həlli dilin gerçəkliyi, eləcə də onun bir hissəsi olan mədəniyyəti ifadə etməsini aydınlaşdırmaqla bağlıdır. Bir milli birliyin başqa birlikdə olmaması və ya əsaslı dərəcədə onda mövcud olanlardan fərqlənən dəyərləri milli sosial-mədəni fondu təşkil edir. Həmin dəyərlər öz inikasını müvafiq dildə tapır. Sosial-mədəni fond həm də etnoqrafik fonddur. Etnoqrafiya ilə bağlı hər bir əşya, predmet özündə müəyyən etnoqrafik fon daşıyır. Sosial-mədəni fonun və etnoqrafik leksikanın öyrənilməsi bir milli mədəniyyətə aid predmetlərin adlarını bildiren vahidlər barədə informasiyanın başqa dildə canlandırılmasına imkan verir. Müəyyən bir millət, etnos üçün səciyyəvi olan sosial-mədəni məlumatları V.S.Vinoqradov fon informasiyası adlandırmışdır [32, s. 87]. Fon informasiyasına spesifik tarixi faktlar, dövlət quruluşunun xüsusiyyətləri, milli birliyin coğrafi mühiti, maddi mədəniyyətin səciyyəvi predmetləri, folklor anlayışları və s. daxil olur.

İ. Məmmədova görə etnoqrafik leksika termini əvəzinə dilçilik ədəbiyyatında «etnoqrafizm» termininin də işlənməsi müşahidə olunur. Etnoqrafik sözləri dar mənada dialekt sözləri kimi məhdudlaşdırmaq heç cür olmaz, çünki bu leksik vahidlər bütünlüklə xalqla, onun təsərrüfat məşğuliyyəti ilə bağlıdır [11, s. 13] .

İnsan məişətinə, ona yaxın sahələrə aid leksik təbəqəni tədqiqatçılar dil ilə mədəniyyətin qovşağı hesab edir, hər bir dilin lüğət tərkibində dil daşıyıcılarına məxsus mədəniyyətin, cəmiyyətin siyasi və ictimai quruluşunun, məişətin, adət və ənənələrin, inanc, folklor və mifologiyanın əks olunduğunu qəbul edirlər. Bu tədqiqatçıların fikrincə, həmin leksik təbəqə dil realiləri olub, mədəniyyətin dildə inikasıdır, onlar yalnız linqvistik dil vahidləri deyil, konkret bir mədəniyyəti əks etdirən linqvistik – kulturoloji vahidlərdir.

Linqvokulturologiya, etnolinqvistika, psixolinqvistika kimi elm sahələri dili etnoqrafiya, psixologiya, kulturologiya ilə vəhdətdə öyrənir.

Amerika etnolinqvistikasının görkəmli nümayəndəsi E.Sepir özünün “Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture, and Personality” adlı əsərində dilin sosial gerçəkliyə bələdçi olduğunu göstərir. Onun fikrincə, tələbələr dilə sosial bir elm kimi yanaşmasalar da, dil əslində sosial problemlər və sosial proses ilə bağlı, bizim təfəkkürümüzü xeyli dərəcədə şərtləndirir. İnsanlar obyektiv aləmdə, sosial fəaliyyət aləmində heç də tənha olmayıb, cəmiyyətin ifadə vasitəsi rolunu oynayan dilin ixtiyarındadırlar. Kiminsə gerçəkliyə dilin rolu olmadan uyğunlaşması, dilin sadəcə ünsiyyət funksiyasını daşıyan təsadüfi bir vasitə olduğunu düşünməsi bir xülya olardı [140, s. 162].

Hər bir dilin konkret bir mədəniyyətdən qaynaqlandığını və həmin mədəniyyətin əksi olduğu dilçilikdə qəbul olunur. Onlar bu ideyanı fərqli terminlərlə təqdim etsələr də, nəticə etibarilə eyni nəticəyə gəlir, dilin əsasında mədəniyyətin durduğunu qeyd edirlər.

C.C.Gumpez və S.C.Levinson dilin nisbiliyinə dair nöqteyi-nəzərlərində onun mədəniyyətdən qidalandığını və bununla da onun müstəqil olmadığını göstərirlər. Onların fikrincə, mədəniyyət dil vasitəsilə bizim düşüncə tərzimizə təsir edir və başqa dillərin qavranılmasında bizim üzləşdiyimiz çətinliklər də məhz onunla bağlıdır ki, həmin dillərin arxa planında bizə tanış olmayan başqa mədəniyyətlər, başqa psixologiyalar durur [129, s. 1].

Benjamin Lii Uorfun məsələyə bir qədər fərqli, lakin məzmunca eyni yanaşma tərzinə əsasən, dil və təfəkkür bir-birinə qarşılıqlı təsir edir. Dil əks etdirməklə bərabər, eyni zamanda, ideyaları formalaşdırır. İdeyaların formalaşması müstəqil bir proses olmayıb, hər hansı dilin qrammatikasının bir hissəsidir [144, s. 212-213].

G.P.Lakoff dilin semantik quruluşunda mədəniyyətin geniş təmsil olunduğunu qeyd etməklə onu idiomatik sistem əsasında araşdıraraq göstərirlər ki, gerçəklik müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə, müxtəlif metaforik vasitələrdə öz inikasını tapır [135, s. 117].

Dildə mədəniyyətin inikası kimi yer alan spesifik leksik təbəqə – realilər hər bir milli mədəniyyətin özünəməxsus xüsusiyyətlərini əks etdirir, başqa dillərdə leksik ekvivalenti olmayan leksikaya aid edilir. Tədqiqatçılar bu leksikanı dil və

mədəniyyətin qovuşduğu, konkret bir xalqın ictimai həyatındakı özəlliklərlə bağlı olan dil sahəsinə aid edirlər [18, s. 4].

Başqa dillərdə ekvivalenti olmayan sözlər konkret bir mədəniyyətə aid əşya və məfhumları ifadə edən sözləri əhatə edir [29, s. 53].

Realilər aid olduğu xalqın dili üçün doğma və anlaşılıqdır. Başqa dil üçün bunlar ekvivalenti olmayan sözlərdir. Realilərin xarici dil öyrənilməsində və xarici dildən tərcümə prosesində yaratdığı problemin də kökündə bu durur və onun həlli xüsusi metod və üsullardan istifadə olunmasını zəruriləşdirir.

Realilər “yalnız müəyyən bir millətin və xalqın maddi mədəniyyəti ilə bağlı əşyaların, tarixi faktların, dövlət institutlarının, milli və folklor qəhrəmanlarının, mifoloji surətlərinin adlarını bildirir” [101, s. 13].

V.L.Humboldtun haqlı olaraq yazır ki, dil millətin xarakterini əks etdirir və dil sadəcə, qarşılıqlı anlaşma vasitəsi olmayıb, eyni zamanda, danışanın dünyagörüşünün, eləcə də ruhunun qəlibidir [48, s. 393].

“Mədəniyyət bir sistem olaraq dili özündə birləşdirir [120, s. 199] və buna uyğun olaraq hər bir dil aydın milli koloritə malikdir. Hətta eyni sözün dilin müxtəlif variantlarında fərqli mənaya malik olması müşahidə olunur. Misal üçün, ingilis dilinin Avstraliya variantında *walkabout* sözü aborigenlərin həyat tərzinə xas olan mövsümi gəzinti mənasında işləndiyi halda, həmin söz Britaniya ingiliscəsində kral ailəsinə mənsub olan və yaxud hansısa digər bir tanınmış şəxsin xalq arasında görüşə çıxmasını ifadə edir” [81, s. 97].

Dilin mədəniyyətlə sıx bağlılığına dair qeyd olunan fikirlər tam həqiqəti əks etdirir, əks halda nə denotativ, nə də konnotativ dil realiləri mövcud olmaz və müxtəlif dil daşıyıcılarının ünsiyyətində problemlər meydana çıxmazdı.

Dil ictimai həyatda baş verən hadisələrdən kənarında mövcud olmadığından onu danışan xalqın milli mədəniyyətini əks edir. Odur ki, xarici dilin öyrənilməsi yalnız onun qrammatik quruluşunu və lüğət tərkibini öyrənməyi deyil, eyni zamanda, dil daşıyıcıları olan millətin milli mədəniyyəti haqqında mənbələri öyrənməyi nəzərdə tutur [29, s. 2]. Bu məqsədlə dil ictimai həyat, mədəniyyət, tarix və s. ilə bağlı faktlarla sıx əlaqədə götürülür. İngilis dilinin leksik inkişafında, eləcə də dilin

ekspressiv-emosional, metaforik, üslubi leksikanın formalaşmasında etnoqrafik realilərin rolu xeyli böyükdür.

Etnoqrafik leksika özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə eyni zamanda ingilis dilinin müxtəlif variantlarının (məsələn, Amerika, Avstraliya ingilis dili) yaranmasını sürətləndirən, ona böyük təsir göstərən mənbələrdən biri olmuşdur. Hətta ingilis dilinin müxtəlif variantlarında belə fərqli realilərin mövcud olduğu aşkar edilir. Bu leksik təbəqənin meydana çıxmasında məhz konkret ingilisdilli ölkənin tarixi-mədəni gerçəkliyi dayanır.

Xarici dili öyrənmək və bu dilin daşıyıcıları ilə ünsiyyət qurmaq üçün müvafiq ölkənin və xalqın mədəniyyəti və tarixi ilə tanış olmaq olduqca önəmlidir. Dilin arxa planını təşkil edən ekstralingvistik faktorlar xarici dildə ünsiyyətin əsasını təşkil edir.

Beləliklə, dilin mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi fəaliyyəti, milli maddi və mənəvi mədəniyyətdə müxtəlif anlayış, predmet, hadisə və obyektlərin meydana çıxması, onların nominasiyası baş verir. Dilçilikdə ilk əvvəl etnoqrafik sözlər qrupu olaraq fərqləndirilən belə sözlərin mahiyyətini daha yaxşı başa düşmək üçün belə sözlərə aid bəzi nümunələri nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Ümumi mövzu ilə daha çox bağlı olmaq məqsədilə ingilis dilinə dair nümunələrə yer vermək özünü doğruldu.

Ölkənin tarixi realiləri haqda məlumata malik olmadan milli-tarixi koloritli dil realilərini qavramaq və onları başqasına çatdırmaq mümkün deyildir. Amerika ingiliscəsindəki *Abscam* sözü bu baxımdan məhz Amerika cəmiyyəti üçün informativ xarakter daşıyır. Bu söz 1970-ci illərin sonlarında bir neçə ABŞ konqresmeninin rüşvətخورluqda ittiham olunması faktı ilə bağlı olaraq meydana çıxmışdır. Ərəb libası geyinmiş ABŞ təhlükəsizlik xidməti işçiləri rüşvət təklif etməklə həmin konqresmenləri ifşa etmişdilər. İlk olaraq *Arabscam* adlanan bu əməliyyatın adı sonralar ixtisar olunmuş *Abscam* sözü ilə ifadə olunmağa başlamışdır [100, s. 8].

Dil realiləri konkret bir dildə danışan xalqın milli mədəniyyətini əks etdirdiyindən, digər xalqlar üçün anlaşılıqlı olmur və yaxud az anlaşılıqlı olur. İstər ünsiyyət, istərsə də tərcümə prosesində ortaya çıxan çətinlik məhz realilərin milli xarakterindən irəli gəlir.

Şimali Amerikanın gerçəkliyi ilə bağlı realilər, demək olar ki, həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Məhz Amerikanın biznes həyatı üçün səciyyəvi olan *drive-in* termini bu qəbildən olub, başqa xalqların həyat tərzinə yaddır və nəticə etibarilə onların leksikonunda bu ifadənin leksik qarşılığı yoxdur. Başqa bir dilə həmin ifadənin tərcüməsi yalnız təsviri yolla mümkündür: *drive-in* biznes növü və yaxud biznesin bir ünsürü olub, bir şəxsə öz avtomobilini tərk etmədən müəyyən olunmuş yerdə işgüzar əməliyyatı icra etməyə imkan verir:

I deposited my check at the bank's drive-in window [64, s. 168].

Drive-in termini ABŞ-da xidmətin bir sıra sahələrini əhatə edir: *a drive-in restaurant* – maşından düşmədən restoranın xidmətindən istifadə etmək, *a drive-in cinema* – maşında əyləşə-əyləşə bilet sifariş etmə və s. [137, s. 400].

Tədqiqat işində etnoqrafik realilər ingilis dilində konnotativ və denotativ dil vahidləri şəklində geniş təmsil olunub, linqvoölkəşünaslıq, kulturologiya və üslubiyyat fənlərinin tədrisi ilə sıx bağlıdır. Milli-mədəni çalarlığa malik olan leksik təbəqənin konnotativ və denotativ mənalarının açılması ingilis dili ilə məşğul olanlar, xüsusilə də bu dildən tərcümə edənlər üçün böyük praktik əhəmiyyət daşıyır.

Realilər əks etdirdikləri obyektiv gerçəkliyə münasibətin xarakterinə görə denotativ və konnotativ növlərə bölünür. Denotativ realilər yalnız konkret bir xalqın və ya ölkənin mədəni, tarixi, coğrafi və s. xüsusiyyətini əks etdirən və bu səbəbdən də yalnız konkret bir xalqın dilində rast gəlinən leksik vahidlərdir. Digər xalqların yaşadıkları mədəni, coğrafi mühitdə isə belə realilər ya ümumiyyətlə yoxdur, ya da onları bildirən sözlər mövcud deyildir [81, s. 91]. Belə realilərin başqa dilə tərcüməsi yalnız təsviri yolla mümkün olur: *coyote* – Amerika canavarı, *caribou* – Kanada maralı, *squatter* – boş və yaxud dövlət torpağında məskunlaşan şəxs.

Konnotativ realilər bütün xalqlar üçün ümumi olan məfhumları bildirən leksik vahidlərə konkret dildə sonradan əlavə olunan məcazi, emosional çalarlıqlardır. Məsələn, *cow* (inək) bütün xalqlar üçün ümumi olan bir adı bildirirsə də, ingilis dilində həmin sözün törəmə, məcazi mənası da vardır (xoşagəlməz insan) [81, s. 173].

Konnotativ realilər və yaxud konnotasiyalar Avstraliya ingiliscəsində xüsusilə geniş yayılmışdır. Bu Avstraliyanın spesifik həyat təzi ilə əlaqədar olaraq meydana

çıxmışdır. Misal üçün, *to freeze* (donmaq) feli əsasında ingilis dilinin bu variantında yaranmış *freezer* (soyuducu) sonralar daha bir konnotasiya əldə edərək “ixrac etmək üçün bəslənilməsi nəzərdə tutulan heyvan” mənasını ifadə etməyə başlamışdır.

Konnotativ realilərin sayı xüsusilə çoxdur: *iceberg* “qış da daxil olmaqla il boyu dənizdə və çayda çimən adam”, *overlander* “mal-qaranı otarmaq üçün uzaq məsafələrə aparan şəxslər”, *shark-baiter*, hərfən “akula üçün tələ yemi” və s. Bu ifadə dənizdə akulalardan qorunmaq üçün hasarlanmış sahə hüdudundan üzüb keçərək, həyatlarını riskə atan şəxslərə aiddir və b. [80, s. 113]. Bu tipli realilərin də başqa bir dilə tərcüməsi təsviri yolla mümkündür.

İstər denotativ, istərsə də konnotativ realilər mədəniyyətin dilə təsiri ilə bağlıdır. “Mədəniyyət insanı formalaşdırır; insan dərk edən bir subyekt kimi daima öz milli mədəniyyətinin təsiri altında olur. Hər hansı bir ekoloji mühitdə yaşayan dil kollektivi bu mühiti ona xas olan sosial-mədəni şərtlər daxilində mənimsəyir və həmin mühitə xas olan şərtlər konkret bir dilin daşıyıcılarında mövcud gerçəkliyi əks etdirən spesifik baxışlar məcmusunu formalaşdırır.” [97, s. 46].

Realilərin milli mədəniyyətdən qaynaqlandığına dair daha aydın izahı S.Vlaxov və S.Florinin tədqiqatında müşahidə etmək olur: “Realilər bir xalqın həyatına (məişətinə, mədəniyyətinə, sosial və tarixi inkişafına) xas olan, başqa bir xalqa işə yad olan obyektləri adlandıran söz və söz birləşmələridir. Milli və tarixi kolorit daşıyıcıları olduğundan, onların başqa bir dildə dəqiq uyğunluqları (ekvivalentləri) mövcud olmur, nəticə etibarilə onların ümumi qaydalara uyğun tərcüməsi mümkün olmadığından, bu məqsədlə xüsusi yanaşma tələb edirlər” [37, s. 55].

Hər bir dildə mövcud olan realilərin sayı kifayət qədər çoxdur və onlar müəyyən formaları, fonetik, leksik və morfoloji xüsusiyyətləri ilə səciyyələnirlər. Belə olan təqdirdə realilərin nizama salınması məsələsi ortaya çıxır. Realilərin müəyyən qaydalar üzrə qruplaşdırılması onların təyini və tərcüməsi ilə bağlı məsələlərin həlli üçün yollar axtarılmasına kömək edə bilər. Qeyd edilən cəhətdən realilərin təsnifi və tərif məsələləri ortaya çıxır. Fikrimizcə, burada ilkin məsələ realilərin təyiniyədir. Realilərin nə olması sualına cavab verdikdən sonra onları bir yerə toplayıb təsnif etmək mümkündür.

Reali latın dilinə aid sifətdir (realiz). Söz “əşyavi”, “həqiqi” mənalarını verir. Substantivləşərək ismə çevrilmişdir. Reali maddi mövcud əşyanı, predmeti bildirir.

Reali lüğəvi mənasına görə, “predmet”, “anlayış”, “hadisə” olub tarix, mədəniyyət, məişət, yaşayış və davranış tərzilə bağlıdır. Realinin səciyyəvi cəhətlərindən biri onun müəyyən bir xalqa, etnosa aid olmasıdır. Bir xalqa mənsub olan reali başqa xalqda olmur. Reali milli dilin sözü, söz birləşməsi (adətən, frazeologizm, atalar sözləri) ilə adlandırılır.

Realilər haqqında ilk fikirlər ötən əsrin 50-ci illərində qələmə alınmışdır.

Realilər “ekzotik sözlər”, “varvarizm”, “lokalizm”, “etnoqrafizm”, “etnoleksəm”, “etnomədəni leksika”, “ölkəşünaslıq leksikası” kimi terminlərlə də adlandırılmışdır.

Reali məsələsi M.L.Vaysburdun, Y.M.Vereşaqinin, İ.Kellerin, V.Q.Kostomarovun, A.D.Raxşteynin, V.Rosselsin, L.N.Sobolevin, A.Y.Suprunun, Q.D.Tomaxinin, Q.V.Çernovun və başqalarının əsərlərində tədqiqat obyektinə olmuşdur.

M.L.Vaysburdun fikrinə görə, ölkənin ictimai və mədəni həyatına, ictimai təşkilatlarına aid hadisələri, adətləri və ənənələri, məişət predmetlərini, coğrafi məntəqələri, incəsənət və ədəbi əsərləri, tarixi şəxsiyyətlərinin adlarını, regional səciyyəvi təbiət hadisələrini və təsnifə gəlməyən müxtəlif faktları reali terminində birləşdirmək mümkündür [26].

L.N.Sobolev “reali” termininin milli məişət və milli spesifik sözlərini bildirdiyini, bu sözlərin başqa dillərdə ekvivalentlərinin olmadığını qeyd edir. Belə sözlər başqa dillərdə ona görə yoxdur ki, onların adlandırdığı predmet və əşyalar da başqa dilin daşıyıcısı olan xalqın məişətində, həyatında yer almır [94].

V.Rossels realiyə daha geniş tərif vermişdir. O yazır: “Reali bu və ya digər xalqın tarixi, mədəniyyəti, məişəti, yaşayış tərzilə üçün səciyyəvi olan predmet, anlayış və hadisələrdir; realilər belə predmet, anlayış, hadisələri adlandıran sözlər, söz birləşmələri – frazeologizm, atalar sözləridir” [92]. Müəllif əsərin tərcümə olunduğu dilin daşıyıcısı olan xalqın məişətində olmayan predmetləri adlandıran alınmaları

reali hesab edir. Onun bu fikrindən belə qənaətə gəlmək olar ki, hər bir xalqın öz mədəniyyətinə, etnoqrafiyasına aid sözlər bu xalqın özü üçün reali deyildir.

Realı anlayışına verilən təriflərdə müxtəliflik, fərqlər vardır. Terminin hadisə, fakt və predmetləri bildirməklə yanaşı, onların adlarını bildiren söz və söz birləşmələrini də əhatə etməsi göz qabağındadır. Azərbaycan dilində bu terminin iki yazılış formasına rast gəlinir: reali [2, s. 224] və realiya [8, s. 37].

“İzahlı dilçilik lüğəti”ndə realilər belə izah edilir: “1) xarici dilçiliyin öyrəndiyi müxtəlif ictimai, siyasi, etnoqrafik, psixoloji və s. amillər; 2) sözün nominativ mənası üçün əsas maddi mədəniyyət əşyaları” [2, s. 124].

V.S.Vinoqradov realilərdən bəhs edərkən göstərir ki, fon informasiyası müəyyən millət üçün səciyyəvi sosial-maddi mədəniyyətin həmin milləti təmsil edən kütlə tərəfindən qəbul olunması və dildə ifadəsini tapmasıdır. Tədqiqatçı realiləri təyin etmək üçün tərkibində fon məlumatı olan söz və söz qruplarını müəyyənləşdirir. Onun daxil etdiyi “fon məlumatı” anlayışı etnoqrafiya ilə birbaşa bağlıdır. Etnoqrafik fon “milli birliyin tarixinə və dövlət quruluşuna aid spesifik faktları, onun coğrafi mühitinin xüsusiyyətlərini, keçmiş və indiki dövrlə bağlı maddi mədəniyyətə aid xarakterik əşyaları etnoqrafik və folklor anlayışını və s. əhatə edir” [32, s. 87]. Tədqiqatçı etnoqrafik və ya informasiya fonunun izahında sadalamadan istifadə edir və sonda “və sair” ifadəsini işlədir. Bu onu göstərir ki, verilmiş fon dairəsini kifayət qədər genişləndirmək mümkündür.

L.S.Barxudarov realiləri başqa dildə danışanların həyat təcrübəsində mövcud olmayan predmet, anlayış və hadisələr kimi səciyyələndirmişdir. Müəllifin fikrinə görə, maddi və mənəvi mədəniyyət predmetləri, məsələn, milli mətbəxə aid yeməklər, milli rəqslər, siyasi və ictimai təşkilatlar, hadisələr və s. realilərin mümkün referentləridir [22, s. 94].

Qeyd edək ki, realiyə aid anlayışların sözlə, söz birləşməsi, cümlə ilə ifadə olunmasını ayrı-ayrı tədqiqatçılar söyləmişlər. M.L.Vaysburd bir sıra ixtisarlara da realilərə aid etmişdir.

Q.Bayramov isə realiləri belə izah edir: “Məxəz dildə bu qismə daxil olan sözlər elə məfhum və situasiyaları bildirir ki, onlar hədəf dildə yoxdur. Bu sözlərin

əksəriyyəti məxəz dildə danışan xalqın maddi və mənəvi mədəniyyəti ilə bağlıdır. Digər xalqların mədəniyyəti, məişəti, fauna, florası və s. ilə bağlı sözlərə *kultural terminlər, eqzotizimlər* də deyilir” [5, s. 52].

Ümumiyyətlə, realilər həm predmetlər, həm də onların adlarıdır. N.M.Xudiyev yazır: “Xalqın özünəməxsus məişət tərzini, milli adət-ənənələri, koloriti, hətta mifik təfəkkürü ilə bağlı leksik vahidlər də mövcuddur. Həmin leksik vahidlər onun bədii ədəbiyyatında da öz əksini tapır. Çünki bədii ədəbiyyatın özü də məhz millilik, xəlqilik kimi cəhətlərə malik olmalıdır. Deməli hər hansı xalqın dilində, bədii söz sərvətlərində işlənən, onun məişəti, milli təfərrüatı və s. ilə bağlı sözlər realilər adı altında qruplaşdırılır” [8, s. 37]. Burada da müəllif, realilərin rast gəlinə biləcəyi bütün sahələri sadalamağa cəhd göstərmir “və s.” sözündən istifadə etməklə kifayətlənir. İstər Azərbaycan, istərsə də xarici dilçilərin və ədəbiyyatşünasların əsərlərində bu cəhət eynilə qalır. Beləliklə, realilərin mövcud ola biləcəyi dairə qapanmır, açıq qalır.

Tərcüməşünaslıqda “tərcümə olunmayan, yaxud tərcüməyə gəlməyən sözlərin realilər adlanması” fikri də mövcuddur. Bu fikirdə də çatışmayan cəhət açıq-aydın özünü göstərir. Müxtəlif sahələrə aid terminlərin böyük bir qismi tərcümə edilmir. Belə olan halda terminlər də realilərə aid edilə bilər. Bu isə düzgün deyildir. Realiləri məişət leksikası ilə eyniləşdirmək fikri də köklü şəkildə yanlışdır. Çünki məişət leksikasının tərkibində külli miqdarda ümumişlək sözlər vardır ki, onlar heç bir milli səciyyə daşmır, yaxud bir vaxtlar malik olduqları belə bir xüsusiyyəti tarixi inkişaf prosesində itirmişlər. Məsələn, “bıçaq” sözü məişət prosesində daxil edildiyi halda, onun heç bir milli cəhəti, xüsusiyyəti yoxdur. Bu məişətdə işlədilən adi əşyanı ifadə edir, dünya xalqlarının hər birinin məişətində həmin əşya və onun öz adı vardır.

“Biz müəyyən coğrafi mühit, mədəniyyət, maddi məişət, yaxud xalqın, millətin, tayfanın ictimai anlayışı, habelə hadisələrin adlarını bildiren və mənşəcə xalqın öz dilinə aid sözləri realilər adlandırırıq. Beləliklə, realilər milli, yerli və ya tarixi koloritin daşıyıcısı sayılmalıdır. Bu sözlərin başqa dillərdə dəqiq qarşılığı olmur” [39, s. 433]. Vlixovun təklif etdiyi tərif bir çox cəhətdən reali anlayışını əhatə edir. Lakin müəllifin realilərin başqa dillərdə dəqiq qarşılığı olmaması haqqındakı fikri özünü

doğrultmur. Tutaq ki, rus məişətinə aid bir sözün Azərbaycan dilində dəqiq qarşılığı yoxdur. Bu o demək deyil ki, həmin söz dünya dillərinin heç birində yoxdur, yaxud bu sözlər dəqiq qarşılığa malik deyildir. XIX əsr rus ədəbiyyatında təsadüf edilən bir çox geyim adlarını Azərbaycan dilinə tərcümə etmək mümkün olmadığı halda, həmin sözlərin bəzilərinin alman, fransız dilinə keçməsi faktı açıq-aydın həqiqətdir və heç bir şübhə doğurmur. Rus aristokratiyasının Fransa mədəniyyətinə və dilinə meyl etməsi rus dilində bir çox yeni sözlərin işlənməsinə, rus məişətində müxtəlif predmetlərin özünə yer qazanmasına səbəb olmuşdur. Buradan belə nəticə çıxır ki, rus dilində işlənən müəyyən sözlər Azərbaycan dilinə münasibətdə reali adlana bilirsə, fransız dili ilə bağlı olaraq realilərdən çıxır.

Əgər Vlixovun tərifi bütünlükdə bütün dünya dillərinə münasibətdə qəbul etsək, mücərrəd bir anlayışla qarşılaşmış olacağıq. Belə olan təqdirdə, nəyin reali olub-olmamasını heç vaxt təyin etmək olmaz. Deyək ki, “kamzol” sözünün dünya dillərindən heç birində qarşılığının olmaması faktını necə yoxlamaq olar? Yaxud “rus yeməyi olan “nyani”, bu və ya digər dünya xalqının mətbəxinə aiddirmi?” - sualına cavab vermək o qədər də asan deyildir. Çünki burada söhbət “nyani” sözünün hər hansı dildə olub-olmamasından getmir, eyni texnologiya, yaxud üsulla eyni cür ərzaqdan hazırlanan yeməyin varlığından söhbət gedir. Belə bir yoxlama isə absurddur. Deməli, verilmiş tərif, yaxud anlayışın şərh, dəqiqləşdirmə tələb edir.

Qeyd edək ki, A.Fyodorov da realiləri “başqa dillərdə ekvivalenti olmayan xüsusi milli sözlər kimi qəbul edir” [106, s. 140; 107, s. 135]. Bu da Vlixovun fikri ilə səsləşir və analogi müqayisə aparmaqla realiləri müəyyənləşdirmək üçün meyarın düzgün seçilməməsini sübuta yetirmək olar. Müəyyən leksik-semantik qruplar əsasında aparılan tədqiqat göstərir ki, bir sıra sözlər bir vaxtlar Azərbaycan dilinə tərcümə oluna bilmədiyi halda, hazırda onlar ekvivalentə malik leksik vahidlər kimi çıxış edirlər. Bəzi sözlər Azərbaycan dilinin ümumi leksik tərkibinə daxil olmaqla yanaşı, aktiv leksik qata mənsubdur. Rus geyim, yemək, məişət əşyalarının müəyyən qismi rus və Azərbaycan xalqlarının qarşılıqlı sosial-iqtisadi və mədəni yaxınlığı nəticəsində Azərbaycan məişətində özünə yer qazanmışdır. Həmin əşya, geyim və yemək adlarının bəziləri alınma olduğu halda, digərləri Azərbaycan mənşəli sözlərlə

əvəz olunmuşdur. Buradan belə nəticə çıxır ki, realilər dəyişkənliyə malikdir. Yəni tarixi inkişaf prosesində reali başqa dilin ümumişlək leksik vahidinə çevrilə bilər. Bunun üçün dillər mədəniyyətlərarası əlaqələr mühümdür.

Realilər haqqında nəzərdən keçirdiyimiz elmi fikirlərə münasibətimizi ümumiləşdirsək, belə nəticə çıxara bilərik: realilər iki dilin leksik səviyyədə tutuşdurulmasında, yaxud bir dildən digərinə tərcümə prosesində müəyyənləşdirilir. Bir xalqın dilində işlənən, həmin xalqın maddi mədəniyyətinə, məişətinə, coğrafi mühitinə, ictimai-tarixi xüsusiyyətlərinə aid əşyaların adını bildirən, konkret, başqa bir dildə işlənməyən, tərcüməsi izah tələb edən sözlər, obyekt dilə münasibətdə mənbə dildə mövcud olan realilərdir. Məsələn, ingilis dilindəki *arm-chair*, *axe*, *pannieg*, *basket*, *rake* və s. Azərbaycan dili ilə müqayisədə ingilis dilində mövcud olan realilərdir. İngilis dilinin başqa dillərlə leksik səviyyədə müqayisəsi əsasında müxtəlif dillərə nəzərən realilərini təyin etmək olar. Belə realilərin bir-biri ilə üst-üstə düşən və bir-birindən fərqlənənləri də şübhəsiz ki, olacaqdır.

Ayrı-ayrı dillərdə olan realilərin etnoqrafiyaya aid olması onların eyni prizmadan, eyni meyarlar üzrə təsnif edilməsinə imkan verir. Yəni realilərin təsnifi müxtəlif dillər üçün eyni sistem və eyni prinsiplər üzrə aparılındır. Ona görə də realilərin təsnifi məsələsinə ümumi aspektdən yanaşmaq və ingilis dili realiləri üçün müəyyən təsnifləri qəbul etmək məqsədəuyğundur.

1.2. Etnoqrafik realilərin təsnifi və semantik xüsusiyyətləri

Realilərin təsnifi məsələsinə tədqiqatçılar müxtəlif aspektlərdən yanaşmışlar. Təsnifatlar zaman, məkan, semantik, qrammatik, fonetik və digər meyarlar üzrə aparılmışdır. Bəzi tədqiqatçılar realiləri predmet əlamətlərinə görə müxtəlif semantik qruplara ayırırlar.

Realilərin təsnifi məsələsinə alınma sözlərlə bağlı baxmış A.A.Reformatski təsnifat meyarı kimi predmet – dil prinsipini seçmişdir. O, rus dilinə başqa dillərdən keçmiş sözlərin altı qrupunu ayırmışdır: 1) şəxs adları; 2) pul vahidləri; 3) vəzifə

adları; 4) geyim və bəzək əşyaları; 5) yemək və içki adları; 6) müraciət formaları və ləqəblər [90].

Y.M.Vereşaqin və V.Q.Kostomarov rus dili materialı əsasında realilərin 8 semantik qrupunu ayırmışlar: 1) sovetizmlər; 2) yeni məişət realiləri; 3) ənənəvi məişət realiləri; 4) tarixizmlər; 5) frazeoloji realilər; 6) antroponimlər; 7) toponimlər; 8) konnotativ sözlər [30, s. 48].

Qeyd edək ki, Y.M.Vereşaqin sonralar altı semantik qrupu fərqləndirmişdir. Bu qruplardan birinci beşi onun V.Q.Kostomarovla birlikdə verdiyi təsnifatda olduğu kimidir. Sonuncu qrup isə folklor sözləri adı altında birləşdirilmişdir [31, s. 42].

V.S.Vinoqradov realilərin təsnifinə bir qədər fərqli şəkildə yanaşır. Müəllif əvvəl 5 semantik qrupu ayırır və sonra hər qrupu daxili yarımqruplara bölür. Onun təsnifatında ilkin 5 semantik qrupa aşağıdakılar daxil edilmişdir: 1) məişət realilərini əhatə edən leksika; 2) etnoqrafik və mifoloji realilər bildirən leksika; 3) təbiət realilər; 4) dövlət inzibati quruluşuna və ictimai həyata aid realilər; 5) onomastik realilər [32, s. 91].

V.S.Vinoqradovun məişət realilər qrupu özü altı yarımqrupa bölünür: 1) yaşayış tikilişi, əmlak; 2) geyim və papaqlar; 3) yemək və içki; 4) əmək və məşğuliyyət növləri; 5) pul və ölçü vahidləri; 6) musiqi alətləri, xalq rəqsləri, mahnılar, ifaçılar; 7) xalq bayramları, oyunlar; 8) müraciətlər. Tədqiqatçının etnoqrafik və mifoloji realilər qrupunda iki yarımqrup göstərilir: 1) etnik və sosial birliklər, belə birliklərin nümayəndələri; 2) allahlar, nağıl varlıqları, əfsanəvi yerlər [32, s. 92-93].

L.S.Barxudarov realiləri mədəni-ışarələnmiş adlar kimi ayıraraq onları aşağıdakı 3 qrupda birləşdirmişdir: 1) şəxs adları, coğrafi adlar, idarə, təşkilat, qəzet adları və s.; 2) başqa dillərdə olmayan realilər; 3) başqa dillərdə olmayan təsadüfi sözlər [22, s. 53].

Ümumiyyətlə, realilərin təsnifinə dair fikirlər çoxdur. Belə təsniflər həm leksikologiyaya aid işlərdə, həm də tərcüməşünaslıqda geniş yayılmışdır. Yuxarıda verilmiş təsniflərdə ümumiləşdirici meyar predmet və predmetin aid olduğu sahə kimi özünü göstərir. Bütün hallarda verilən təsniflərdə sahələrə bölgü bir tam təsəvvürü yaratmır. Çox zaman bu və ya digər realinin hansı qrupa mənsubluğu şübhə

doğurur, çətinlik yaradır. Təhlilə cəlb edilmiş, ədəbiyyatda ən geniş yayılmış təsniflərin müqayisəsi və belə təsniflərə müraciət etmiş tədqiqatçıların fikirlərinə istinadla demək olar ki, S.Vlaxov və S.Florinin təsnifi müasir dövr dilçiliyində əsas kimi qəbul olunur. Həmin təsnifat realilərə müxtəlif prizmalardan yanaşma üzrə qurulmuşdur. Müəlliflər realiləri onların konnotativ mənalara, daha doğrusu, milli, regional və zaman çalarlarına görə ayırmışlar. Qeyd edək ki, məsələyə müxtəlif prizmalardan yanaşma bu təsnifat sxemini mürəkkəbləşdirir. Lakin bütün realiləri və konnotativ semantikanın nəzərə alınması nöqtəyi-nəzərindən təsnifat tamdır. S.Vlaxov və S.Florinin sxemi ilk növbədə, üç bölgüyə ayrılır: 1) predmet bölgüsü; 2) yerli bölgü (dil və milli mənsubluq aspekti); 3) zaman bölgüsü (sinxron və diaxron plan) [37, s. 50].

Predmet bölgüsü əsasında aparılan təsnif, bir qayda olaraq, digər tədqiqatçıların predmet meyarlı təsnifləri ilə səsləşir. S.Vlaxov və S.Florinin predmet bölgüsü üzrə təsnifi aşağıdakı qrup və yarımqrupları birləşdirir:

1. Coğrafi realilər: a) fiziki coğrafiya obyektləri; b) insan fəaliyyəti ilə bağlı coğrafi obyektlərin adları; c) endemiklərin (bioloji taksonlar) adları.

Ayrıca qrup kimi fərqləndirilən bu coğrafi realilər fiziki coğrafiya və ona yaxın elm sahələri ilə bağlı olduğundan terminlərə yaxınlaşır.

2. Etnoqrafik realilər. Burada məişət, maddi və mənəvi mədəniyyət, din, incəsənət və folklorla aid sözlər əhatə olunur. Etnoqrafik realilərin 5 yarımqrupu vardır: 1) məişət: a) yemək, içki və s., b) geyim, c) yaşayış tikililəri, mebel, qab-qacaq və s., ç) nəqliyyat, d) digər; 2) əmək: a) əmək adamları, b) əmək alətləri, c) əməyin təşkili; 3) mədəniyyət və incəsənət: a) musiqi və rəqslər, b) musiqi alətləri, c) digər sənətlər və sənət əsərləri, ç) folklor, d) teatr, e) ifaçılar, ə) adət-ənənələr, mərasimlər, f) bayram və oyunlar, g) mifologiya, h) ayinlər, k) təqvim; 4) etnik obyektlər: a) etnonimlər, b) ləqəblər, c) yaşayış yerinə görə şəxs adları; 5) ölçü və pul: a) ölçü vahidləri, b) pul vahidləri.

3. İctimai-siyasi realilər: 1) inzibati-ərazi quruluşu: a) inzibati ərazi vahidləri, b) yaşayış məntəqələri, c) yaşayış məntəqəsi hissələri; 2) hökumət orqanları və işçiləri: a) hökumət orqanları, b) hökumət orqanları işçilərinin adları; 3) ictimai-siyasi həyat:

a) siyasi təşkilat və siyasi xadimlər, b) ictimai hərəkət və onların nümayəndələri, c) sosial həyat və sosial hərəkət (onların nümayəndələri), ç) rütbə, dərəcə, titul və müraciətlər, d) müəssisələr, e) tədris və mədəniyyət müəssisələri, f) zümrələr və onların üzvləri, g) sosial təbəqələşmə işarə və simvolları.

4. Hərbi realilər: a) bölmələr, b) silahlar, c) geyimlər, ç) hərbiçilər və rütbəlilər [37, s. 50].

Qeyd olunanlar yalnız predmet meyarı üzrə təsnif sxemini aydınlaşdırır. Bundan başqa daha iki əsas meyarə görə bölgü aparılır: 1) yerə görə bölgü; 2) zaman bölgüsü.

Yerə görə bölgü bir qədər şərti səciyyə daşıyır. Yer məfhumu realinin hansı ərazidə yaranması amilini aktualaşdırır. Bu isə onun hansı dildən olması, daha doğrusu, adına görə mənşəyi deməkdir. Lakin reali bir dildə yaranma bilər və başqa dilin vahidi ilə adlandırılma biləndir. Qeyd edilən baxımdan realini adlandıran sözün mənşəyinə görə təyin etmək daha düzgündür. Belə olan halda realiləri dilin özünün realiləri və alınma realilərə bölmək mümkündür. Realı yayılma arealına görə də seçiləndir. Bəzi realilər olduqca dar, digərləri isə olduqca geniş arealda yayılır. Ona görə də realilər lokal, mikrolokal, regional və s. qruplarda birləşdiriləndir. S.Vlaxov və S.Florinin təsnifatında “beynəlmiləl realilər” anlayışından da istifadə edilir [37, s. 55].

Zənnimizcə, realinin beynəlmiləlliyi onun tərfi ilə uzlaşmır. Yəni reali beynəlxalq miqyasda yayılmışdırsa, onun başa düşülməsində problem yaranmır.

Zaman amilinə görə, bölgü realinin yaranma tarixinin və onun başqa dillərə keçmə prosesini, vaxtını nəzərdə tutur. Bu cəhət realilərin tədqiqinin sinxron və diaxron planda aparılmasını aktualaşdırır.

Bu tədqiqat işində etnoqrafik realilər öyrənildiyindən, təkrarən onların daxili təsnifinə qayıtmaq lazım gəlir. Şübhəsiz ki, tədqiqat işində daha tam sistem yaratdığından S.Vlaxov və S.Florinin təsnifinə üstünlük verilir. Belə olan halda həmin sxemə görə etnoqrafik realilərin aşağıdakı qruplarını ayırırıq: 1) məişət (yemək, içki, geyim, yaşayış tikililəri, mebel, qab-qacaq, nəqliyyat); 2) əmək; 3) mədəniyyət və incəsənət (musiqi, rəqs, musiqi alətləri, folklor, teatr, adət-ənənə, mərasim, ayin, təqvim); 4) ölçü və pul [37, s. 55].

İngilis dilinin etnoqrafik realiləri bu qruplara müvafiq semantik təhlilə cəlb edilir.

İngilisdilli xalqların etnoqrafik realiləri məişət və mədəniyyətdən tutmuş din və mifologiyayadək həyatın bütün sahələrini əhatə edir. İngilis dilinin leksikasının formalaşmasında böyük rol oynayan bu qaynaqlar, eyni zamanda, dilin frazeoloji sahəsinin inkişafına imkan yaradır. İngilis dilində etnoqrafik leksik təbəqəyə daxil olan sözlərin böyük bir qismi obrazlı və yaxud məcazi çalarlıqlar əldə edərək, xalqın duyğularının süzgəcindən keçərək metaforlara, rəngarəng üslubi ifadə vasitələrinə çevrilmişdir. Etnoqrafik realilərin önəmli bir qolunu təşkil edən frazeoloji ifadələr, idiomlar, klişelər və digər obrazlı ifadələr ilə tanışlıq həm ingilis dilində ünsiyyətdə olanlar, həm də bu dildən tərcümə üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Realilərin daha mürəkkəb semantik mexanizmə malik olması isə ünsiyyət və tərcüməni daha da çətinləşdirir. Belə ki, yalnız konkret bir mədəniyyətə məxsus olan və yalnız həmin mədəniyyətin daşıyıcılarının başa düşdüyü denotativ realilərin semantikasına bir çox hallarda əlavə konnotativ mənə da əlavə olunur və bu halda həmin leksik təbəqənin anlaşılması və onların tərcüməsi xüsusi bacarıq və təcrübə tələb edir.

Etnoqrafik denotativ realilərin tədqiqi nəticəsində onların semantikasında müxtəlif amillərlə bağlı olaraq bir neçə xüsusiyyət qabarıq şəkildə müşahidə olunur:

1. Denotativ realilər əks etdirdikləri gerçəkliyin, ona məxsus əşyaların spesifik fiziki və funksional əlamətləri üzrə sinonimik sıra əmələ gətirir. Aşağıda görəcəyimiz kimi, ingilis dilində “çəllək” bildirən *vet*, *butt*, *drum* və s. həmin təsərrüfat əşyalarının həm həcminə və formasına, həm də funksiyasına – hansı məqsədlə istifadə edilməsinə görə fərqlənir.

2. Etnoqrafik denotativ realilərin ikinci bir qabarıq semantik əlaməti müxtəlif assosiasiyalar nəticəsində onların semantik yükünə metaforik çalarlıqların əlavə olunması və nəticə etibarilə çoxmənəlilikə malik olmalarıdır.

Denotativ realilərin əks etdirdiyi obyekt və məfhumların xarakterindən asılı olaraq qeyd olunan semantik xüsusiyyətlər ayrı-ayrı dil realilərində müxtəlif şəkildə təzahür edir.

1.2.1. Məişət (ev və tikililər, ev və təsərrüfat əşyaları, geyimlər, qida və içki, nəqliyyat) realiləri

Yaşayış məskənlərinin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsinin ümumi elmi və praktik əhəmiyyəti vardır. Belə ki, hər hansı bir ərazidə yaşayan xalqın yaşayış məskənlərinin tip və formalarını müəyyənləşdirmədən həmin xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini – təsərrüfat məişətini, adət-ənənələrini, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsini, ictimai məişətini və s. mükəmməl öyrənmək mümkün deyildir.

İngilisdilli xalqların istifadə etdiyi evlər həm quruluşuna görə, həm də funksional baxımdan fərqlənir. Digər xalqlar kimi, ingilislərin də yaşayış məskənləri ilk çağlarda ağac tirlərindən və taxtadan tikilən daxmalar olmuşdur. Ayrı-ayrı ingilisdilli ölkələrdə yaşayış məqsədilə istifadə edilən daxmalar yalnız ikinci dərəcəli əlamətlərinə görə fərqlənir və bu baxımdan onları ifadə edən adlar sinonim olur:

Cabin Britaniyada taxtadan kobud şəkildə tikilmiş daxmanı bildirir: *They lived in a little log cabin in the mountains* “Onlar dağda kiçik bir taxta daxmada yaşayırdılar” [137, s. 171].

“Cabin” ilk dəfə XIV əsrin ortalarına aid ingilis mənbələrində qeydə alınmışdır. Qədim fransız dilindən olan *cabane* “hut, cabin”, ən qədim latın *capana* “hut” sözüdür. Fransız dilində XVIII əsrdə “cabine” şəklində işlənir. İspan *cabana*, italyan *capanna* bu kökdən olub, eyni mənada istifadə edilmişdir. Qapalı kiçik yaşayış yeri sayılmışdır. Sonralar gəmiçilikdə otaq mənasında istifadə olunmuşdur. Sinonimləri *cot*, *shoenty*, *shack*, *cottage*, *quarters*, *compartment* sözləridir.

Şimali Amerikanın məskunlaşdığı ilk çağlarda yaşayış məskənləri kimi ağac tirlərindən və taxtalardan tikilən daxmalar (*log cabin*) geniş yayılmışdır. Yaşayış məskənlərinin bu növü Amerikada daha geniş yayıldığından *log cabin* Britaniyada da məhz amerikanizm sayılır.

Britaniyada istifadə edilmiş *cabin* (daxma) ilə amerikanizm olan *log cabin* linqvistik baxımdan fərqlənir. Amerikanizm iki komponentdən ibarətdir. *Log* komponenti əlavə olunmuşdur. Qeyd edək ki, amerikanizm kimi 1829-cu ildə

cahoots istifadə olunmuşdur. Bu variantın fransız *cohort* sözündən əmələ gəlməsi qeyd olunur.

Britaniyada “daxma”nı bildirən və funksional baxımdan fərqlənən daha bir neçə termin mövcuddur: *hut* – sadə üsulla tikilmiş, yaşamaq və yaxud işləmək üçün daxma: *They lived in a mud hut* “Onlar palçıqla suvanmış daxmada yaşayırdılar” [137, s. 653]; *The workmen put up a hut where they could have their food* “İşçilər nahar etmək üçün bir daxma tikdilər” [142, s. 170].

Britaniya üçün səciyyəvi olan daha bir sinonim variant – *shack* daxmanın daha primitiv bir növünü bildirir [137, s. 1233].

İngilis dilinin Avstraliya variantına aborigenlərin dilindən alınmış, ağac və çubuqdan tikilən daxma növlərini bildirən *gunyah, goondie, humpy, mia-mia* tipik Avstraliya realiləri sayılır [80, s. 166-167]. Digər bir sinonim variant – *shanty* Britaniya üçün səciyyəvi olub, taxta və metal parçalarından kobud şəkildə hazırlanmış, iş üçün istifadə olunan daxmanı bildirir. Onun əsasında düzələn *shantytown* ismi şəhərin yoxsullar yaşayan hissəsini ifadə edib, ingilis ədəbi dilindəki *slum* (şəhərdə yoxsulların məskunlaşdığı ərazi) sözünün sinonimi kimi çıxış edir: *The workers live in shanties outside the factory* [142, s. 170]. Funksional baxımdan digər daxma növlərindən fərqlənən *chalet* isə yay mövsümündə çobanların yaşadıkları taxta tikilini bildirir [142, s. 170].

Ümumiyyətlə, insanlar ən qədim dövrlərdən sığınacaq haqqında düşünmək məcburiyyətində olmuşlar. Onlar həm təbiət hadisələrindən (yağış, qar, dolu, tufan, qasırğa, daşqın və s.), həm də onları təqib edə biləcək və ya onlara zərər yetirəcək heyvanlardan qorunmaq üçün sığınacaq axtarmışlar. İlk dövrlərdə bu, təbii sığınacaqlar olmuşdur. Məsələn, ağac, mağara, koğuş və s. Sonralar belə sığınacaqları adamlar özləri düzəltmişlər. Sığınacaqlar üçün əl altında olan materiallardan istifadə edilmişdir. Bu da daha qədimə getdikcə kol və ağac budaqları, ağac materialı əhatə edir. Həmin materiallar təbii imkanlarla birləşdirilmişdir. Yəni mağara, daldalanacaq və s. yer seçilərək onun yaşamaq üçün uyğunlaşdırılması baş vermişdir. Bu cəhət bütün xalqlar, etnoslar üçün eyniliyi ilə diqqəti cəlb edir. İlk materiallar da eyni

olmuşdur. Fərq ağac və kol növlərində özünü göstərmişdir. Başqa fərqləndirici cəhət müvafiq yer, onun landşaftı, iqlimi, dağa, dənizə və s. yaxınlığında ifadəsini tapır.

Beləliklə, insan məişətində əhəmiyyətli yer tutan yaşayış tikililəri ən bəsitdən mürəkkəbə doğru inkişaf etmişdir. Bununla belə, daha yaxşı, əlverişli, rahat tikilinin qurulması əvvəlkindən tam imtina edilməsinə gətirib çıxarmamışdır. İnsan bu gün də şəraitdən asılı olaraq bəsit yaşayış, sığınacaq yerləri qurur. İngilisdilli xalqların yaşayış evlərinin tarixi inkişafını izlədikdə “hut”, “shack”, “shanty”, “hovel”, “tree house”, “wigwam”, “stilt house”, “igloo”, “housbaat”, “cabin”, “log cabin”, “cottage”, “country house” və s. tikililərin olmasını müşahidə etmək olur.

Nəhayət, xırda tikilini bildirən və normal yaşayış şəraitinə görə digərlərindən fərqlənən *cottage* əsasən kənd yerlərində tikilir: *They dreamed of buying a little cottage in the country* “Onların arzusu şəhər kənarında kiçik bir ev almaq idi” [137, s. 292]; *She lives in a cottage by the sea* “O, dəniz kənarında kiçik bir evdə yaşayır” [142, s. 170].

Beləliklə, ingilis dilində xırda ev və daxmaları bildirən adların sinonimliyi əsasən onların fiziki və yaxud funksional əlamətlərinə əsaslanır. Birinci halda bu tikililərin hansı materialdan və hansı üsulda (kəbud, səliqəsiz, yaşayış üçün yararlı) inşa olunması, ikinci halda isə onların funksiyası – daimi və yaxud yaşayış üçün, iş üçün, nahar etmək üçün tikilməsi ön planda durur.

Qeyd olunan sinonimliklə yanaşı etnoqrafik realilərin semantikasında meydana çıxan daha bir xüsusiyyət onların metaforik mənə əldə etməsidir. Ayrı-ayrı tarixi, sosial, mədəni, coğrafi assosiasiyaların nəticəsi olaraq etnoqrafik realilərin semantik yükünə üslubi səciyyə daşıyan konnotasiyalar əlavə olunur [100].

Konnotasiyalar həm qeyri-reali xarakterli universal sözlərin, həm də realilərin semantikasında meydana çıxır.

Metaforik mənə etnoqrafik realilərin bütün qruplarında, o cümlədən də “ev”, “tikili” məfhumunu ifadə edən sözlərin semantik yükündə müşahidə olunur. Məsələn, yuxarıda qeyd olunan *shack* (daxmanın daha primitiv bir növü) ingilis dilində felə konversiya olunaraq “evlənmədən kiminləsə yaşamaq” (to shack) mənasını əldə

edir: *She is shacking up with her boyfriend* “O, oğlan dostu ilə kəbinsiz yaşayır” [137, s. 1233].

Bu konnotasiya ilə *shack* isminin semantikasi arasında metonimik əlaqə vardır (“primitiv daxma” – “vaxt keçirmək”, “müvəqqəti yaşamaq” üçün yer).

Əslində, konnotasiyalar bütün hallarda sözün aid olduğu obyektin bu və ya digər xüsusiyyəti, funksiyası və s. ilə birbaşa bağlı olur.

Britaniyada yaşayış üçün nəzərdə tutulan tikililərin ölçü və formaları sosial vəziyyətlə əlaqədar dəyişmişdir. XIV əsrin ortalarından lordların iqamətgahı kimi “mansion” tipli tikililər olmuşdur. Bu söz qədim fransız dilindən alınma olsa da, onun latın “mansionem”, yunan “menein” və nəhayət, qədim fars “mandan” sözündən olmasını izləmək mümkündür. Ümumiyyətlə, ingilis dilində “manse”, “manor”, “maisonette” kimi sözlər də yaşayış tikililərinin müxtəlif növlərini bildirir [155]. Xalqın mədəni inkişaf tarixi ilə bağlı olan müxtəlif tikili tipləri və növləri çoxdur. İngilis dilində “manor house”, “palace”, “castle”, “detached house”, “semi-detached house”, “low-rise building”, “multi-storey building”, “high-rise building”, “black of flats”, “tower black”, “a penthouse”, “skyscraper” kimi tikililərin adları vardır. Bu tikililər müasir dövrə aiddir. Onların bir qisminin adı başqa dillərə keçmiş, bəziləri kalka yolu ilə tərcümə edilmişdir. Bütün bu vahidlərin özünəməxsus semantikasi vardır. Onların adları tikilinin quruluşu, funksionallığı, forması və s. ilə bağlı əmələ gəlmişdir.

Eyni semantik xüsusiyyətləri böyük həcmli başqa tikililəri bildirən adların da arasında müşahidə edirik:

Edifice saray və yaxud kilsəyə aid olan iri gözəl binanı bildirir:

The UN building in New York is an imposing edifice [142, s. 169].

Çoxmənalı *Palace* sözü isə kral və ya kraliçanın yaşadığı nəhəng sarayı (1) və yaxud da hər hansı iri və möhtəşəm binanı (2) ifadə edir:

The Party leaders were received at the Palace by the Queen; They went to the local fun palace [142, s. 170].

Mansion zəngin bir şəxsə mənsub olan malikanəni bildirir: *The millionaire’s mansion was on the hill* [142, s. 170].

Göründüyü kimi, “saray” məfhumu bildirən bu adların arasındakı sinonimlik əsasən funksional əlamətə əsaslanır. *Edifice* kilsəyə aid olması, *Palace* kral və yaxud kraliçaya məxsus olması (1-ci mənası), *mansion* isə zəngin bir şəxsə malik olması ilə fərqlənir. Yalnız *palace* sözü ikinci mənasına (hər hansı möhtəşəm bina) görə funksional baxımdan neytraldır. Bu söz ümumişləklilik qazanmış, müasir dövrdə prezident sarayı, dövlət iqamətgahı, başqa mötəbər təşkilatların iqamətgahlarını bildirən nominativ söz birləşmələrinin tərkibində də istifadə olunur.

İngilis dilində yaşayış, eləcə də bir zamanlar yaşayış üçün nəzərdə tutulmuş hazırda müəyyən tədbirlərin keçirilməsində istifadə olunan tikililər, həmçinin maddi mədəniyyət abidələrinin adlarının böyük bir qismi realilər, bir qismi isə konnotativ realilər kimi qeydə alınır.

Ev əşyalarını (mebel, qab-qacaq və b.) bildirən sözlərdən də milli-mədəni kolorit baxımından neytral səciyyəli sözlərə və realilərə – məhz ingilis həyat tərzini əks etdirən sözlərə ayrılır. Misal üçün, *sofa* (“divan”) sözü heç bir milli koloritə malik olmasa da, Kanada ingiliscəsində sinonim səciyyəli *chesterfield* (divanın spesifik bir növü) Kanadaya məxsus reali sayılır. Bu oturacaq növünün içərisi yumşaq materialla doldurulur və üzərinə dəri üzlük çəkilir [137, s. 213].

Milli-mədəni kolorit baxımından neytral olan *armchair* ingilis dilində reali səciyyəli bir neçə sinonim qarşılığa malikdir: *leather armchair* “dəri kreslo”, *wicker arm-chair* “çubuqdan hörülən kreslo.”

Armchair (“kreslo”) rahat və söykənmək üçün qolları olan ev əşyasıdır:

and had added some furniture – above all a beautiful armchair for mother in the bar “Bizə bəzi-para avadanlıq bağışlanmışdı. Bir gözəl kreslo da verilmişdi ki, anam piştaxtanın dalında rahatca otura bilsin” [152, s. 70].

Üstünə dəri çəkilmiş kreslo növü (*leather armchair* “dəri kreslo”) bir zamanlar təmtəraqlı mənzillər üçün səciyyəvi sayılan ev əşyasıdır: *I followed him into another room, much more spacious, with great leather armchairs and huge sofas* [151, s. 44].

İngilis mənzilləri üçün çubuqdan hörmə əşyalar, o cümlədən də hörmə kreslo (*wicker arm-chair*) geniş istifadə olunan ev əşyasıdır.

Qeyri-reali səciyyəli bir çox sözlər kimi *armchair* metaforik mənə əldə edərək konnotativ realiyə çevrilir və ingilis dilində üslubi-emosional funksiya daşıyır. *Armchair* sifət funksiyasında işlənərək “məsləhət verməyə və mühakimə yürütməyə həmişə hazır olan, lakin heç bir şəxsi təşəbbüs və fəaliyyət göstərməyən” şəxsi bildirir: *an armchair revolutionary* “sözdə inqilabçı olan, lakin işdə inqilabi fəaliyyətə qoşulmayan şəxs” [137, s. 56].

Bu konnotasiya *arm-chair* sözünün aid olduğu obyektin funksional əlaməti (“rahat oturacaq”) ilə assosiasiya nəticəsində meydana çıxır.

Etnoqrafik gerçəkliklə bağlı sözlərin semantik yükü əsasında konnotasiyaların formalaşması, əslində, bütün hallarda müvafiq obyektin fiziki və yaxud funksional əlaməti ilə bağlı olur. Məsələn, *arm-chair* (“kreslo”) sözlərinin konnotasiyaları (1. “ləng”, “astagəl”; 2. “məsləhət verməyə hazır olub, əməli işdə iştirak etməyən”) onların fiziki və yaxud funksional əlamətləri ilə birbaşa bağlıdır. Lakin ev əşyalarının heç də hamısının dildə konnotasiya yaradacaq spesifik fiziki əlaməti və yaxud metaforik mənanın meydana çıxmasına əsas verəcək funksiyası olmur. Bununla belə, etnoqrafik leksika çox zaman müəyyən əlamətə, funksionallığa görə motivləşir.

“Arm-chair” vahidi iki komponentdən ibarətdir: 1) arm; 2) chair. Bu sözlər ingilis dilinin ümumişlək leksik qatından götürülmüşdür. Yeni etnoqrafik predmetin nəzərdə tutulma məqsədi motivləşmənin əsasında durmuşdur. Təbii ki, insan əvvəlcə tələb olunan ilkin ehtiyacı ödəməli, bundan sonra yaradılan əşyanı təkmilləşdirməli, onu daha əlverişli avadanlığa, ləvazimata çevirmişdir. Arm-chair predmeti və onun nominasiyası da bundan bəhrələnmişdir.

Britaniyada XIII əsrdən başlanaraq işlənmiş “chair” sözü qədim fransız dilindən alınmış, “oturacaq, taxt” mənasında olan sözdən götürülmüşdür. Bu sözün izi qədim latın “kafedral” (cathedral) “oturmaq yeri”nə gedib çıxır [155]. Belə oturma yeri nüfuzlu şəxslərə aid olmuşdur. Müasir ingiliscədəki *chair* “rəis, başçı, müdir”, *chairman* “sədr” sözləri də buradandır. İlkin olaraq nüfuzlu adamın, başçının oturacağı, oturma yeri anlamında işlənmiş, sonralar rəhbərlərə, krallara, padşahlara aid olan “taxt” – “tron” mənasını almışdır. Bu baxımdan *chair* artıq yüksək səviyyəli

oturacaq ifadə etmişdir. Bu da məişətdə “kreslo” kimi formalaşmışdır. Kreslonun qolları rahat qoyulma formasının yaradılması ilə *arm-chair* realisi əmələ gəlmişdir.

Bu baxımdan Britaniya ingiliscəsindəki *chest-of-drawers* və Amerika ingiliscəsindəki sinonim *bureau* (“paltar qoymaq üçün bir neçə sürməli şkaflı”) sözlərini misal göstərmək olar. Digər xalqlar üçün ümumi universal məfhumları bildiren bu əşya adları milli-mədəni, denotativ realı sayılmaz, bundan başqa onların semantikasındakı konnotativ mənanın formalaşmasına səbəb olacaq müvafiq fiziki və funksional əlamətləri yoxdur.

Denotativ realilər konkret bir xalqın milli mədəniyyəti ilə bağlı olan, başqa dillərdə leksik ekvivalenti olmayan sözlərdir, konnotativ realilər isə bütün xalqlar üçün ümumi, universal olan adi əşyaların adları olan sözlərdir. Onların semantik yükünə bu və ya digər dildə əlavə olunan metaforik, obrazlı çalarlıqlar vardır [100, s. 41-42].

Yuxarıda qeyd olunan *chest-of-drawers* və *bureau* bu meyarların heç birinə cavab vermədikləri üçün realı sayılmaz.

Denotativ realilərin milli mədəniyyətlərdəki özəlliklərdən, konnotativ realilərin isə ifadə etdikləri obyektlərin bu və ya digər xüsusiyyətləri ilə bağlı assosiasiyalardan qaynaqlanması digər ev əşyalarının da adlarında müşahidə olunur. Misal üçün, ingilis dilində su parçını bildiren adlar arasında universaliya (qeyri-realı) və realı xarakterli leksik vahidlərin sinonimliyi özünü göstərir.

Bu və ya digər məişət alətinin, avadanlığının realı olub-olmamasını aydınlaşdırarkən müxtəlif istiqamətli müqayisələr aparılır. Məişət ləvazimatlarının elə bir hissəsi vardır ki, onlardan bütün xalqlar istifadə etmişlər.

Su və ya mayenin az miqdarda götürülməsi və işlədilməsi tələbi bütün xalqlarda vardır. Mayenin götürülməsi üçün olan qabın ilkin formasında əsaslı fərq axtarmaq lazım gəlmir. Bu baxımdan “parç”, “dolça” kimi sözlər başqa dillərin daşıyıcılarının istifadə etdiyi müvafiq məişət ləvazimatının adı ilə ekvivalentliyə malikdir. Belə olan halda realılıq şərti ləvazimatın funksional quruluşu, hazırlanma materialı və spesifik xüsusiyyətləri əsasında müəyyənləşir. Əgər “stəkan” universal məişət ləvazimatı, əşyasıdırsa, “armudu” bilavasitə türk xalqlarının məişətinə aid realı predmetinin

adıdır. Bu stəkan növünün funksional xüsusiyyətinin bir cəhəti də ondadır ki, stəkanın quruluşu yuxarı hissədə çayın soyumasına, aşağı hissədə isə isti qalmasına imkan verir. Ad stəkanın forma oxşarlığı üzrə motivləşmişdir.

Universal səciyyəli *jug* (“dolça”), *pitcher* (“böyük dolça”, “parç”) adlarında heç bir milli-mədəni kolorit duyulmursa, *tin cannikin* (“qalay su parçı”), *mug* (“altı yastı kənarları düz, qulplu parç”) nisbətən reali xarakterlidir, bilavasitə ingilis həyat tərzinə daha uyğundur: *He drew some cognac from the cask into a tin cannikin* “O, çəlləkdən tənəkə parça bir az konyak süzdü” [152, s. 269]; *She came in with three mugs of coffee*. “O, üç parç kofe ilə içəri girdi” [142, s. 417].

Tankard (əsasən pivə içmək üçün istifadə olunan qapalı parç növü) və *goblet* (şüşə və yaxud dəmirdən olan qulpsuz şərab piyaləsi) də həm formasına, həm də funksional əlamətinə görə reali sayıla bilər.

Bu sinonimik variantların bəzilərinin semantik yükünə konnotativ mənə də əlavə olunmuşdur.

Britaniya ingiliscəsindəki *jug* (“dolça”) sözü slenq kimi “həbsxana” mənası əldə etmişdir: *He’s back in the jug again* / “O yenidən həbsxanaya düşüb” [137, s. 712].

Mug (“parç”) isə ingilis dilində “asanlıqla aldadıla bilən axmaq adam” konnotasiyasına malikdir. Eyni zamanda, slenq kimi “üz” və yaxud “ağır” mənasını ifadə edir: *his ugly mug* / “Onun eybəcər sifəti” [137, s. 893].

İngilis dilində əmək, təsərrüfat alətlərini bildirən adların semantikasında sinonimliyin onların funksional xarakteri ilə bağlılığı daha aydın müşahidə olunur. İngilis dilinin ayrı-ayrı variantlarında çəlləklərin müxtəlif məqsədlərlə istifadəsinin müxtəlif növləri vardır. Heç bir milli koloritə malik olmayan, yəni qeyri-reali xarakterli olan *barrel* (“çəllək”) həcminə və funksional səciyyəsinə görə fərqlənən *cask*, *keg*, *vet*, *butt* və *drum* ilə sinonimlik təşkil edir.

Keg həcmcə xeyli kiçik çəlləyi, *vet* pivə, viski və b. mayelərin saxlandığı çox böyük çəlləyi, *butt* içərisinə yağış suyu yığılan enli çəlləyi, *drum* isə baraban formasında olan iri su konteynerini bildirir:

You get 50 bottles of wine from one cask / “Cask 50 butulka şərab tutur”; *The rain water falls and is collected in rain butts beside the house* / “Yağış yağarkən evin

yanındakı böyük çəlləkdə (butt) toplanır”; *They rolled the oil drum down the hill* / “Onlar neft çəlləyini (drum) təpədən aşağı diyirlədilər” [142, s. 417].

“Çəllək” universal məişət və istehsalat avadanlığı kimi geniş istifadə olunur. Müəyyən məhsulları saxlamaq üçün ayrı-ayrı xalqlar bu avadanlıqdan istifadə edirlər. Lakin ingilislərdə olan viski, pivə çəlləyi *vet* realidir. Ümumiyyətlə, ingilislərdə çəllək növlərinin müxtəlifliyi və onları ifadə edən sözlərin fərqliliyi bu vahidlərin müəyyən qisminin realiliyini təsdiqləyir.

Çəllək növlərinin həcmə görə fərqləndirilməsi də ümumi səciyyəlidir. Lakin Azərbaycan dilində böyük, kiçik və orta çəllək, taxta, dəmir çəllək fərqləndirilməsi vardır. Bu fərqləndirilən avadanlıqların ingilis dilində adlarının müxtəlif sözlərlə nominasiyası onların ingilis məişəti üçün daha çox yayılmasını göstərir. Azərbaycanda isə belə qab formaları dulusçuluq sənəti ilə bağlı olmuşdur. Gildən hazırlanmış nehrə, bardaq və b. qablar Azərbaycan məişəti üçün səciyyəvi realilərdir.

Lüğəvi mənasına görə milli koloritə malik olmayan *barrel* əldə etdiyi metaforik mənanaya əsasən ingilis dilində konnotativ realiyə çevrilir: *over a barrel* “həddən çox əlverişsiz vəziyyətdə olmaq”; *They are charging an exorbitant price for fixing the car, but they’ve got us over a barrel because we can’t do without it* / “Onlar maşının təmirinə ifrat dərəcədə artıq qiymət qoyur, lakin başqa çarəmiz olmadığından bizim olduqca əlverişsiz vəziyyətdə qalmağımıza səbəb olublar [137, s. 88].

Amerika ingiliscəsində isə konnotasiya nəticəsində yaranan *to barrel* feli “təhlükəsizliyi gözləmədən çox sürətlə hərəkət etməyi” bildirir: *She went barreling into the teacher as she ran around the corner* / “O, qaçarkən tində müəllimlə toqquşdu”; *He barreled along the road at 90 miles an hour* / “O, yol boyunca saatda 90 mil sürətlə qaçırırdı” [137, s. 88].

Barrel sözünün qeyd olunan konnotasiyaları məhz onun ifadə etdiyi obyektin xüsusiyyətləri ilə meydana çıxır: “çəllək üstündə olmaq” – “əlverişsiz, çətin vəziyyət”; “çəlləyin sürətlə diyirlənməsi” – “sürətlə və ehtiyat gözləmədən qaçmaq”.

Ümumingilis səciyyəli *axe* (“balta”) öz lüğəvi mənasına görə reali deyildir. İngilis dilində Amerika variantında işlənən hindu mənşəli *tomahawk* (balta növü) öz

funksional əlamətinə görə reali sayılır. Belə ki, hindu tayfaları bu aləti aralarında baş verən ənənəvi döyüşlərdə silah kimi istifadə etmişlər [137, s. 1418].

For a friend under the tomahawk is apt to make a man think quick and act at once, as was my case, or the Serpent's spirit would be hunting in the happy land of his people at this very moment / “Dostun başına balta endirilərkən, əlbəttə, cəld fikirləşirsən, özün də tez tədbir görürsən. O vaxt mən də belə etdim, yoxsa Böyük İlanın ruhu çoxdan bu dünyanı tərk edərdi və babaları gedən xoşbəxt diyarda indi ov ovlardı” [149, s. 36].

Xüsusi milli-mədəni əlamətə malik olmayan *axe* və reali səciyyəli *tomahawk* sözlərinin sinonimik fərqi birincinin ağac kəsmək üçün, ikincinin isə döyüş baltası olmasında ifadə olunur. Onların hər ikisinin milli-mədəni xarakterli konnotasiyaları da vardır. Ümumiingilis *axe* sözü lüğəvi mənasına görə denotativ reali olmasa da, onun semantik yükünə əlavə olunan metaforik mənalar həmin sözün Britaniya ingiliscəsində konnotativ realiyə çevrilməsinə səbəb olur: *get the axe* “işdən azad olunmaq”. Amerika ingiliscəsində *axe* ismi felə konversiya olunaraq, xəbərdarlıq olunmadan bir işə, yaxud plana son qoyulmasını bildirir: *Several of our plans got the axe when new government came in* / “Yeni hökumət vəzifəsinin icrasına başladıqdan sonra planlarımızın bir neçəsinə son qoyuldu”; *750 jobs were axed as a result of government spending cuts* / “Hökumətin büdcə ixtisarı nəticəsində 750 iş yeri ləğv olundu” [137, s. 73].

Axe sözünün sinonimik qarşılığı olan *tomahawk* öz funksional (hərbi) çalarlığına uyğun konnotasiyaya malikdir: *to bury (to lay aside) the tomahawk*, “hərbi əməliyyatı dayandırmaq” (hərfən: “baltanı basdırmaq / bir kənara qoymaq”), *to dig up (to raise) the tomahawk* “hərbi əməliyyata başlamaq” (hərfən: “baltanı qazıb çıxarmaq / qaldırmaq”).

Lüğəvi mənasına görə reali səciyyəli olmayan *shovel* ingilis dilində isim kimi “kürək”, “bel”, fel kimi isə “kürəmək” mənalarında işlənir:

The other men were variously burthened, some carrying picks and shovels—for that had been the very first necessary they brought ashore from the HISPANIOLA—others laden with pork, bread, and brandy for the midday meal. —“Hərənin əlində bir

şey vardı. Bəzisi kürək, külüng (onlar “İspanyola”dan bu alətləri hər şeydən əvvəl daşımışdılar), digəri nahar zamanı yemək üçün donuz əti, suxarı və şərab aparırdı” [152, s. 295]; *He shovelled away the snow* / “O, qarı kürədi” [137, s. 1247].

Amerika ingiliscəsində *shovel* metaforik mənə əldə edərək, konnotativ realiyə çevrilmişdir (“tixmaq”, “basmaq”): *She shovelled the food greedily into her mouth* / “O, yeməyi görməmiş kimi ağzına tıxırdı” [137, s. 1247].

Qeyri-reali səciyyəli *basket* (“səbət”) sözünün sinonim qarşılıqları bilavasitə ingilis həyat tərzinə xas olan səbət növlərini bildirir:

Pannier bir-birinə bitişik iki hissədən ibarət səbət növü olub at üzərinə yerləşdirilir, yük daşımaq məqsədilə istifadə edilir.

Wicker (*wicker work*) isə ağac budaqlarından hörülür: *Put everything in my shopping basket, please* / “Zəhmət olmasa hər şeyi mənim bazarlıq səbətimə qoy”; *He made a wicker basket* / “O, ağac budağından hörmə səbət düzəltdi” [142, s. 418].

Rake (“dırmıx”) sözü lüğəvi mənasına görə milli-mədəni çalarlıqlı olmayıb, digər xalqlar üçün də ümumi səciyyə daşıyan adi təsərrüfat alətini bildirir:

She raked over the soil to loosen the weeds; They raked up the dead leaves [137, s. 1100].

Rake sözünün ifadə etdiyi alətin obyektiv əlamətləri bu sözün semantikasi əsasında konnotasiyaların yaranmasını şərtləndirmişdir. *Rake* felinin lüğəvi mənası (torpaq üzərindəki bitki qalıqlarını yığmaq) “çoxlu gəlir/pul toplamaq” kimi metaforik mənanın üzə çıxmasına səbəb olmuşdur: *He must be raking in at least £800 a week* / “O, həftədə ən azı 800 funt sterling toplayır” [137, s. 1100].

“Yığmaq” məfhumu *rake* felinin daha bir konnotasiyası (“araşdırıb tapmaq”) meydana çıxmışdır: *The reporter had raked out some interesting facts* / “İcmalçı bir neçə maraqlı fakt əldə etmişdi; *I’ll try and rake out something for you to wear* / “Mən sənə geymək üçün bir şey axtarıb tapacağam” [137, s. 1100].

Scythe (“dəryaz”) digər xalqların da istifadə etdiyi adi təsərrüfat alətini bildirməklə əslində heç bir reali çalarlığına malik deyildir, lakin felə konversiya olunduqda *scythe* sözü metaforikləşərək “cıgır açmaq” mənasını əldə edir: *The*

motorbike scythed (a path) through the crowd / Motosiklet insan kütləsi arasında çığır açdı” [137, s. 1211].

İngilis geyimlərinin spesifik formal və funksional əlamətləri onları bildirən adların sinonimlik, çoxmənalılıq və digər semantik çalarlıqlarının meydana çıxmasını şərtləndirir. Milli məişətlə bağlı digər obyektlərin adları kimi, geyim adlarının da arasında denotativ realilər və yaxud da lüğəvi mənalarına görə qeyri-reali səciyyəvi olub, lakin müxtəlif assosiasiyalarla bağlı olaraq konnotativ reali çalarlıqları əldə edən növləri vardır. Bu baxımdan *gown* (“don”, “mantiya”) sözünün funksional dairəsi genişdir:

1. Qadınların rəsmi mərasimlərə geydikləri geyim: *She wore a blue silk evening gown.*
2. Hakim, vəkil və universitet müəllimlərinin xüsusi mərasimlərə geydikləri, adətən qara rəngdə olan uzun və enli üst geyimi: *Mrs. Osborne herself (greatly to her mother's vexation, who preferred fine clothes, especially since her misfortunes) always wore a black gown and a straw bonnet with a black ribbon – occupied her many hours of the day. Others she had to spare, at the service of her mother and her old father;*
3. Cərrahların əməliyyat zamanı geyindikləri uzun, enli geyim: *The gown a surgeon wears during the operation is usually green [137, s. 571].*

Robe (“mantiya”, “xalat”) sinonim səciyyəvi olub, rəsmi mərasimlərdə geyilən uzun geyimdir [137, s. 1164]: *The praise of folly, as he went on, soared into a philosophy, and philosophy herself became young, and catching the mad music of pleasure, wearing, one might fancy, her wine-stained robe and wreath of ivy, danced like a Bacchante over the hills of life, and mocked the slow Silenus for being sober* [154, s. 26].

Həm *gown*, həm də *robe* məhkəmə proseslərində də hakimlərin geyindiği xalata bildirir: *The judge wore black robes* / “Hakimin əynində qara mantiya vardı” [142, s. 201].

Robe konversiya yolu ilə felə çevrilir, “mantiya geyinmək / geyindirilmək” mənasını ifadə edir: *The king and queen were robed in red* / “Kral və kraliça qırmızı rəngli mantiya geyinmişdilər” [137, s. 1164].

İngilis dilində “şalvar” mənalı sözlərin sinonimliyi bu geyim növünün formal xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Ümumingilis xarakterli *trousers* milli-mədəni reali səciyyəli olmasa da, onun Britaniya və ABŞ-dakı növləri formal və funksional əlamətlərinə görə reali səciyyəlidir. Amerika variantında çox zaman *trousers* əvəzinə *slacks* və *pants* sözləri işlədilsə də, onlar da reali səciyyəli deyildirlər. Bilavasitə Amerika həyat tərzini ilə bağlı olub, formal əlamətləri ilə seçilən *jeans* reali səciyyəlidir. *Slack* adlanan şalvar növündən fərqli olaraq *jeans* möhkəm pambıq parçadan tikilir, cibləri üstə olur.

Formal əlamətlərinə görə fərqlənən daha iki sinonim şalvar adı – *tights* və *breeches* (və yaxud *britches*) ümumingilis səciyyəli olub, aşağıdakı əlamətlərinə görə fərqlənir: *tights* bədənə və ayaqlara kip oturan, çox zaman rəqqasələrin geyindikləri trikotaj idman geyimidir. Digəri isə qısa şalvar növü olub, dizdən və yaxud dizdən aşağı bərkidilir [142, s. 201].

Göründüyü kimi, onların sinonimliyi formal və funksional fərqlərə əsaslanır.

Bu sinonim adların bəzilərinin semantik yükünə metaforik mənanın əlavəsi nəticəsində onlar konnotativ reali çalarlığı da əldə edirlər. Məsələn, *wearing trousers* idiomu “ev işinə girişmək” konnotasiyasına malikdir. Həmin konnotasiya “iş şalvarını geyinmək” ilə “ev işinə girişmək” məfhumlarının assosiativ əlaqəsinin nəticəsi olaraq meydana çıxır.

Wearing trousers idiomunun qadına – evin sahibəsinə istinadən işlədilməsi isə əks konnotativ məna doğurur və “ailədə normal qaydanın, iş rejiminin pozulması” anlamına gəlir.

Amerika ingiliscəsində anoloji idiom *trousers* sözünün sinonimi olan *pant* leksemi vasitəsilə əmələ gəlir: *Who wears the pants in your house – you or your wife* / “Sizdə ev işlərini kim görürü – sən, yoxsa arvadın” [137, s. 1509].

Qeyri-reali mənşəli *skirt* (“yubka”) formal və funksional əlamətlərinə görə fərqlənən şotland dilindən alınma *kilt* sözü ilə sinonimlik təşkil edir. *Kilt* (*kilt skirt*) şotlandlara məxsus rəngarəng yun parçadan tikilən milli kişi geyimidir [137, s. 722].

Qeyri-reali və realı xarakterli geyim adlarının sinonimliyi digər geyim növlərini də əhatə edir.

Overcoat (“palto”) milli mədəni çalarlığa malik olmasa da, qollu, yaxası qısa palto növünü bildirən, düymə və yaxud kəmərlə bağlanan *cardigan* milli çalarlıqlı palto növünü bildirir: *She put on a cardigan over her dress before going out* [142, s. 202].

Ümumi İngilis *hat* (“şlyapa”) sözünün milli realı çalarlıqlı bir neçə sinonimi vardır. Bu baş geyim formasından asılı olaraq həm də *bowler hat*, *top hat* və *sombrero* adlanır. *Bowler hat* əsasən Londonun City hissəsində işləyən kişilərin geydiyi dairəvi və qara rəngli şlyapa növüdür. Hazırda köhnə dəbli sayılan belə şlyapanı geyənlərin sayı azdır. Lakin o, tipik ingilis kişinin rəmzi kimi plakat və reklamlarda geniş yer alır [137, s. 142].

An empty egg-basket was slung upon his arm, the nap of his hat was ruffled, a patch being quite worn away at its brim where his thumb came in taking it off. Presently he was met by an elderly parson astride on a grey mare, who, as he rode, hummed a wandering tune [150, s. 18].

Bonnet dairəvi baş geyimi olub, çənənin altından ip ilə bağlanır və ön tərəfdə sifəti qorumaq üçün çıxıntısı olur. Keçmişdə əsasən qadınların istifadə etdiyi bu baş geyimini uşaqlar geyirdi:

Mrs. Durbeyfield's jacket and bonnet were already hanging slyly upon a chair by her side, in readiness for this contemplated jaunt, the reason for which the matron deplored more than its necessity [150, s. 42].

Milli-mədəni çalarlığa malik olmayan, digər xalqların dillərində tam leksik ekvivalenti olan universal xarakterli sözlərlə milli realilərin sinonimliyi İngilis kulinariya leksikasını da əhatə edir. Bu rəngarəngliyin kökündə çox zaman sinonim adların əks etdirdiyi obyektlərin formal və funksional fərqləri, bir çox hallarda isə etnik əlaqələr zəminində dilin üslubi baxımdan fərqlənən ifadə vasitələri ilə

zənginləşməsi durur. İkinci faktor xüsusilə Britaniyada norman işğalından sonra baş vermişdir. Bu dövrdə ingilis dilində istər qeyri-reali, istəsə də reali xarakterli sinonimliyin meydana çıxmasında fransız dilindən alınma sözlər böyük rol oynamışdır. Bu sinonimlik bir çox hallarda sosial xarakter daşımışdır. Misal üçün, Norman hakimiyyəti dövründə ölkədə heyvandarlıqla məşğul olanlar anqlo-sakson mənşəli əhali olduğundan ingilis mənşəli heyvan adları dildə mühafizə olunaraq qalsa da, həmin heyvanların əti ondan daha çox istifadə edən norman zadəganlarının işlətdiyi fransız dilində adlanırdı (*sheep* “qoyun” – *mutton* “qoyun əti”, *calf* “dana” – *beef* “dana əti”, *swine* “donuz” – *pork* “donuz əti”).

Fransız dilindən alınma sözlərin təsiri altında yaranan sinonimlik, demək olar ki, ingilis kulinariyasının bütün hissələrini əhatə edir.

İngilislərin ənənəvi duru yeməklərindən *soup*, *broth* ingilis mənşəli, *consomme* isə fransız dilindən alınmadır.

Soup (“şorba”) əsasən ət və tərəvəzdən ibarətdir: *He likes chicken soup but my favourite is mushroom soup. Her mother's tomato soups are delicious* [142, s. 221].

Broth (“bulyon”) qatı sümük, tərəvəz, un və başqa şeylər əlavə olunan qatı supdur: *That is a nice beef broth* [142, s. 221].

Consomme fransız menyusundan götürülmüş, ətin sümüklü hissəsini qaynatmaqla hazırlanır.

Soup naharın birinci komponenti olması ilə assosiasiya nəticəsində Amerika ingiliscəsində “başlanğıc” konnotasiyasını əldə etmişdir: *from soup to nuts* “başdan axıradək” [137, s. 1293].

İngilis kulinariyasında milli reali xarakterli realilərdən biri olan *pie* (“piroq”) içərisində ət və yaxud meyvə cəmi doldurulan, üstü şəkərlənən dairəvi şirniyyat növüdür. Tərkibindən asılı olaraq bu piroq həm də *cherry pie* (“albalı piroqu”) və ya *meat pie* (“ətli piroq”) adlanır.

Üstü şəkərlənməmiş bu tipli piroq *tart* və yaxud *flan* adlanır [137, s. 1012]:

And with your permission, I propose we should have up the cold pie and let him supper / “İcazə versəydiniz onun üçün axşam yeməyinə bir soyuq paştet gətizdirərdim” [152, s. 56].

Bundan başqa, ravənd (rhubarb) ağacının pörtlədilmiş kökündən və ya quşüzümündən istifadə etməklə *rhubarb tart*, *gooseberry tart* adlanan piroqlar hazırlanır: *Beef, mutton and lamb, cold salmon, apple tart, rhubarb tart, gooseberry tart* [151, s. 41].

Pie sözünün spesifik milli-mədəni reali xarakteri onun semantikasında metaforik çalarlıqların yaranmasını şərtləndirmişdir. *As easy as pie* (“asan” ifadəsində “asanlıq” məfhumunun daha emosional və qüvvətli konnotasiyası, *nice as pie* ifadəsində isə “bir kəsdən digər bir şəxsə qarşı onun heç gözləmədiyi, ümid etmədiyi xoş münasibət”: *Bill was nice as pie to us, but I still felt uncomfortable around him* / “Bil bizə çox yaxşı münasibət göstərdi, lakin mən özüm onun yanında hələ də sıxıntı keçirirdim” [137, s. 1012]. *Pie* sözünün “asan” və “xoş” mənalı konnotasiyaları onun obyektiv formal əlaməti – ləziz, ləzzətli, zərif bir ərzaq növü olması ilə assosiasiya nəticəsində meydana çıxmışdır.

Bəzən ləzzətli olması ilə xarakterizə olunan şirniyyat növünün həm müsbət, həm də mənfi mənalı konnotasiya əldə etməsi müşahidə olunur. Bu baxımdan Britaniya ingiliscəsində *biscuit* və onun Amerika ingiliscəsindəki sinonimi kimi işlənən *cookie* (şəkərli və yaxud şəkərsiz, nazik, quru şirniyyat növü, “peçenye”, “biskvit”) müxtəlif metaforik mənalara kəsb etmişlər. Misal üçün, Britaniyada slenq kimi işlədilən *take the biscuit* həm yaxşı, həm də pis mənada işlənən “sürpriz” konnotasiyasına malikdir: *This latest excuse of his really takes the biscuit* / “Onun son üzrxahlığı əsil sürpriz oldu” [137, s. 117].

Bacon and eggs duzlanmış və hissə verilmiş donuz əti ilə qayğanağı bildirən denotativ realidir: *I am a plain man; rum and bacon and eggs is what I want, and head up there for to watch ships off* / “Sadə adamam, rom, donuz əti və qayğanaq, bundan başqa mənə heç nə lazım deyil” [152, s. 6].

Amerikalıların həyat tərzinin formalaşması prosesində onların spesifik, məhz amerikalılara xas olan qida növləri meydana çıxmış və sonralar başqa ingilisdilli ölkələrə də yayılmışdır. Amerikalıların işgüzar həyat tərzinə xas olan fast food-un (“cəld ərzaq”) *hamburger*, *cheeseburger*, *hot-dog* adlanan bir sıra tipləri vardır.

Hamburger tarixən Şimali Amerika mənşəli olub, ölkənin məskunlaşması dövründə alman immiqrantlarının kulinariya təcrübəsindən qaynaqlanır. Belə ki, bu yemək Almaniyanın Hamburq şəhərindən gələnlərin hazırladıqları ərzaq menyusuna daxil idi. Amerikalılar bu sözü xalq etimologiyasına uyğun olaraq *ham* (“vətçinə”) və süni – *burger* şəkilçisinə ayıraraq, sonuncunun əlavəsi ilə daha bir neçə yemək adı yaratmışlar: *cheeseburger* “pendirli hamburger”, *beefburger* “dana ətindən hamburger”.

Realilər dilçilik ədəbiyyatında denotativ və konnotativ olmaqla iki qrupa bölünsə də, denotativ realilərin semantikasına əlavə metaforik mənanın – konnotasiyanın yüklənməsi diqqəti cəlb etməmişdir. Bu linqvistik hadisəni *sandwich*, *hot-dog* və s. kulinariya realilərinin də semantik yükündə müşahidə edirik.

Sandwich arasına yağ və cəm çəkilən və yaxud soyuq ərzaq qoyulan iki çörək dilimindən ibarət məşhur yemək növüdür. Çoxları onu günorta yeyir, onun satışı ilə məşğul olan xüsusi barlardan əldə edirlər. *Cheese sandwich*, *jem sandwich* və başqa növləri olan bu qida ingilis və amerikan kulinariyasında xüsusi yer tutur:

“*It’s some sandwiches, my dear*”, said she to Amelia, “*You may be hungry, you know*” [153, s. 8].

Sandwich-in öz fiziki quruluşu – üst-üstə qoyulan iki çörək parçasından ibarət olması dildə “iki obyekt arasında sıxılıb qalmaq” konnotasiyasının meydana çıxmasını şərtləndirmişdir: *to be sandwiched between two trucks* – “iki yük maşınının arasında sıxılıb qalmaq”; *to sandwich job between two people* – “iş iki şəxs arasında bölüşdürmək” [137, s. 1194].

Digər dillərdə leksik ekvivalenti olmayan *hot dog* Amerika mənşəli denotativ reali sayılır. Vulkanın içərisinə qaynanmış sosiska qoymaqla hazırlanan bu qəlyanaltının adında onun ifadə etdiyi obyektin fiziki əlaməti ilə assosiasiya nəticəsində konnotativ çalarlıq da meydana çıxmışdır. Amerika ingiliscəsində isimdən fələ konversiya olunan *hot-dog* “nümayişkəranə şəkildə, coşğun halda öz bacarığını göstərmək” konnotasiyasını əldə etmişdir:

Skiers hotdogging down the slopes – “Yamacdan üzəşağı böyük sürətlə enən xizəkçilər” [137, s. 644].

Burada “böyük sürət və qızgın vəziyyətdə xizək sürmək” *hot-dog* sözünün komponentlərinin semantik yükü ilə assosiasiyada meydana çıxır.

Stew ingilis milli kulinariyasına məxsus denotativ reali (“tərəvəzlə birlikdə bişirilən pörtlədilmiş ət”) olub, eyni zamanda, özünün bişmə tərzini (pörtlətmə) ilə assosiasiya nəticəsində “həyəcanlandırmaq”, “təşvişə düşmək” konnotasiyaları əldə edir (*get into a stew*): *There is no need to get into a stew everything will be all right – “Təşvişə düşməyə lüzum yoxdur, hər şey qaydasına düşəcək”* [137, s. 1327].

Qida və içki bildirən sözlərin böyük bir qismi qeyri-reali xarakterli olsa da, bu və ya digər faktorlarla assosiasiya nəticəsində onların semantikasına konnotasiyalar əlavə olunur və bu halda onların konnotativ reali olmasından söhbət gedə bilər. Məsələn, adi kulinariya termini olan *lunch* tarixi assosiasiya nəticəsində konnotativ reali kimi çıxış edir: *There is no such thing as a free lunch – “Əvəzsiz heç kimə heç nə vermirlər”*.

Bu frazeologizmin mənşəyi Amerikada nahar yeməyinin (*lunch*) yoxsullara pulsuz verildiyi tarixi dövrdən qaynaqlanır. Ölkədə mövcud olmuş kafelərin bir qrupu naharı pulsuz verməklə içki içənləri cəlb etmək məqsədi güdmüşdür. İçki satışından əldə olunan gəlirin müqabilində pulsuz verilən nahar üçün sahibkarın çəkdiyi xərc cüzi bir məbləğ təşkil edirdi ki, bunun da nəticəsində *lunch* (“nahar”) sözü “əvəzsiz/boş yerə verilməyən bir şey” konnotasiyasını əldə etmişdir.

İngilis dilində milli reali səciyyəli spirtli və spirtsiz içki adlarının arasında müşahidə olunan sinonimlik çox zaman həmin içkilərin tərkibindəki komponentləri, həm də onların ayrı-ayrı keyfiyyət əlamətləri əsasında fərqlənir:

Tonic (water)– karbon dioksid əlavə olunan bu su adətən kokteyllərin və yaxud *gin* adlanan alkoqollu içkinin tərkibində içilir:

Two gin and tonics, please [142, s. 224].

Squash – şirinləşdirilmiş meyvə şirəsi və istifadədən əvvəl su ilə qarışdırılan içkini, *ginger ale/beer* isə zəncəfilədən düzəldilmiş qazlı içkini bildirir.

Booze – orta əsrlərdən bəri İngiltərədə istifadə olunan alkoqollu içkidir:

He spends every night boozing with his friends [142, s. 225].

Whisky arpadan hazırlanmış və tərkibi yarımbarı alkooldan ibarət olan içkidir. Həmin içki hazırda müxtəlif xalqların məişətində özünə yer almışdır. Bu baxımdan “viski” sözü reali xüsusiyyətini itirmişdir. Söz müxtəlif dillərdə alınma kimi istifadə edilir.

Bourbon viskinin qarğıdalıdan çəkilən Amerika növünün adıdır. ABŞ-da çovdardan hazırlanmış viski növü *rhy* (“çovdar”) adlanır [142, s. 225].

Brandy tünd alkoqol içkisi olub, adətən üzüm şirəsindən, bəzən isə almadan hazırlanır:

All he could do was to utter one word, “Brandy”. - “O, bircə söz deyə bildi: “Brendi” [152, s. 229]; *He called me back by asking me whether I would have a brandy with my coffee, and when I refused, insisted* [151, s. 45].

Brendi də viski kimi müxtəlif xalqların məişətinə daxil olmuşdur. Bu söz hazırda beynəlmiləl sözlər sırasında yer almışdır.

Rum (“rom”) – şəkərləşməmiş nişasta maddəsindən çəkilmiş tünd alkoqol içkisidir:

He was in great spirits that night, and drank with his friend and butler an extraordinary quantity of rum-and-water – at a very late hour. - “Həmin gecə onun əhval-ruhiyyəsi çox yüksək idi, dostu və eşik ağası ilə gecə yarısınadək həddən artıq çox rom və su içirdi.” [153, s. 261].

“Rom” ən qədim içki növlərindən biridir. Şəkər qamışından bu içkinin qədim Hindistanda və Çində hazırlanması məlumdur. Qədim malayların hazırladığı “bram” içkisinin “rom”un sələfi olmuşdur. Sonralar “rom” Amerikada yayılmışdır. “Rom” dənizçilikdə geniş istifadə edilmiş içkilərdən biri kimi ad qazanmışdır. Uzaq dəniz səfərləri zamanı içməli su tez xarab olduğundan səfərə çıxarkən rom, şərab və pivə götürülürdü. Romun piratlarla əlaqəsi ingilis piratlarının adı ilə bağlıdır.

Hock (“ağ şərab növü”):

Now what would you like to drink? What do you say to a bottle of hock? We rather fancy our hock here [151, s. 42]- “Nə içmək istərdiniz? Bir butulka hok necə olardı? Bizim hokdan çox xoşumuz gəlir”. *Have another brandy-and-soda? Or would you like hock-and-seltzer? I always take hock-and-seltzer myself* [154, s. 85].

İngilis kulinariyasında pivənin bir neçə növü vardır: *beer, ale, stout, mild, bitter, shandy*. *Beer* (“pivə”) buğdadan hazırlanan acı alkoqollu içkidir:

He was so thirsty that he drank a whole pint of beer down [142, s. 225]; “*Yet, another mug of beer?*” and one and another successively having buried their blond whiskers in the mawkish draught, curled them and swaggered off into the fair [153, s. 428].

Ale tünd pivənin ayrı-ayrı növlərini, *stout* tünd, şirin, *bitter* bir qədər acı, *shandy* isə tərkibində limonad olan və yaxud zəncəfilli pivəni bildirir [142, s. 225]:

Mr. Dance must have some ale - “Mister Dance gərək pivə içsin” [152, s. 56].

Ayrı-ayrı içki adlarının semantikasını əsasında konnotativ çalarlıqlar meydana çıxmışdır. Misal üçün, *beer* (“pivə”) sözü bir neçə frazeologizm daxilində özünün qeyri-lüğəvi mənasında metaforik mənada işlənir. *I’m only here for the beer* (“Mənim buraya gəlməkdə başqa məqsədim yoxdur”) frazasında *beer* artıq “pivə” mənasında deyil, müəyyən bir məqsəd anlamındadır. *An actor’s life isn’t all beer and skittles* – “Aktyorun həyatı ancaq ləzzət və əyləncədən ibarət deyildir” frazasında isə *beer* sözü “ləzzət” konnotasiyası əldə etmişdir.

Beer sözünün qeyd olunan metaforik mənanı əldə etməsi bu içkinin ingilis həyat tərzində, xüsusilə də ingilis barlarında önəmli əyləncə obyektinin olması ilə assosiasiyada meydana çıxır.

İngilisdilli xalqların məişətində mühüm yer tutan nəqliyyat vasitələrini bildiren adların semantikasında müşahidə olunan əsas əlamətlərdən biri onların sinonimliyi. Belə ki, ingilisdilli xalqların qədim nəqliyyat vasitəsi olan araba öz spesifik əlamətlərinə və funksiyalarına görə fərqli adları daşıyır: *carriage, cart, wagon, dray, coach, stagecoach, buggu, gig, trap, chariot*.

Bu vasitələr arasında *carriage* (“fayton”) daha ümumi səciyyə daşıyır, yəni formal əlamət baxımından neytraldır.

Miss Sharp had demurely entered the carriage some minutes before – “Xanım Şarp bir neçə dəqiqə əvvəl diqqəti cəlb etmədən faytona daxil olmuşdu” [153, s. 8];

Cart iki yaxud dörd təkərli, taxtadan düzəldilmiş araba növü olub, ata və başqa bir heyvana qoşulur, yük daşımaq üçün istifadə olunur və yaxud əl ilə idarə olunur. Ondan fermalarda yük daşımaqda istifadə edilir [137, s. 189]:

While waiting, however, there came along a farmer in his cart, driving approximately in the direction that she wished to pursue – “Lakin orada gözləyərkən öz arabası ilə məhz onun müşahidə altında saxlamaq istədiyi tərəfə gedən bir fermərə rast gəldi” [150, s. 169].

Waggon (Amerika ingiliscəsində *wagon*) dörd təkərli, at və yaxud öküzə qoşulan arabanı [137, s. 1465], *dray* dörd təkərli, yanları olmayan, ağır yüklər daşıyan [137, s. 397], *coach* isə ata qoşulan, geniş, yan tərəfləri qapalı olan faytonu bildirir. Ən çox keçmişdə istifadə olunmuş bu nəqliyyat vasitəsi hazırda rəsmi mərasimlərdə də istifadə olunur:

And just as the coach drove off, Miss Sharp put her pale face out of the window and actually flung the book back into the garden – “Araba uzaqlaşan kimi xanım Şarp öz solğun üzünü pəncərədən çölə çıxartdı və kitabı geriye, bağın içinə atdı” [153, s. 8].

Buggy iki ata qoşulan, iki (yaxud dörd) təkəri olan [137, s. 160], həmçinin *gig* də bir ata qoşulan iki təkərli, kiçik, araba növüdür [137, s. 553]. Sonuncu həm də *trap* adı altında məlumdur [137, s. 1433].

Qeyd olunan nəqliyyat vasitələrini bildirən ayrı-ayrı adların semantikasında müşahidə olunan daha bir əlamət onların metaforik mənada işlənməsidir. Məsələn, *put the cart before the horse* frazeologizmində (“tərsinə iş tutmaq”, “yanlış iş görmək”) *cart* özünün lüğəvi mənasını daşımayıb, yanlışlıqla bağlı konnotativ real kimi çıxış edir.

İngilis dilində su nəqliyyatının milli-mədəni xarakterli növlərini bildirən adların da semantik yükündə analogi hal müşahidə olunur. Formal əlaməti baxımından qeyri-reali xarakterli olan *boat* “qayıq” ingilis və Amerika etnoqrafiyası üçün səciyyəvi bir sıra qayıq növlərini ifadə edən adlarla sinonimlik təşkil edir: *dugout (canoe)*, *wangun*, *omiac/comiac*, *kayak*, *coble*.

Qayığın ağac gövdəsində yonulmaqla düzəldilən çox kiçik və yüngül forması dugout (canoe) adlanır:

We crossed the lake by canoe [137, s. 180].

Paddle one's own canoe frazeologizminin tərkibində *canoe* özünün lüğəvi mənasını itirərək, “qeyri-asılılıq” bildirən konnotasiya əldə edir: “özündən başqa heç kəsdən asılı olmamaq”.

Aborijenlərin dillərindən alınmış, həm formaca, həm də funksional əlamətinə görə fərqlənən *oamiac* (ABŞ), *comiak* (Kanada variantında) eskimos mənşəli olub, morj dərisindən hazırlanmış böyük həcmli qayıq, eskimos mənşəli *kayak* isə suiti dərisindən hazırlanmış yüngül qayıq növünü bildirir.

İngilis dilindəki kelt mənşəli *coracle* söyüd budaqlarından hörülmüş səbət formalı balıqçı qayığını bildirir [137, s. 286].

Məişətlə bağlı digər əşyalar kimi qayıq adları arasında da universal səciyyəli olub, heç bir milli-etnik differensiasiya baxımından xarakterizə olunmayan əsas sinonim variant – *boat* (“qayıq”) yalnız metaforik mənalar əldə etməklə realiyə çevrilir. *Boat* sözünün bir sıra frazeologizmlərin tərkibində öz lüğəvi mənasını deyil, konnotativ realı kimi işləndiyini müşahidə edirik.

In the same boat (“in the same unpleasant situation”) bir neçə şəxsin eyni xoşagəlməz vəziyyətlə, təhlükə ilə üzləşdiklərini bildirir. *If you lose your job I'll lose mine, so we're both in the same boat* – “Əgər sən öz işini itirsən, mən də özümünkünü itirəcəyəm, çünki biz eyni təhlükə ilə üz-üzəyik” [137, s. 1192].

To rock the boat (“to spoil the good and comfortable situation that exist”) idiomu “mövcud əlverişli, rahat vəziyyəti lüzumsuz yerə pozmaq” konnotasiyasını daşıyır: *We've been doing it this way for years, don't rock the boat by trying to introduce new methods* – “Biz illərdir bu cür edirik, yeni metodlar tətbiq etməklə bizi rahatlığımızdan etmə” [137, s. 1165].

1.2.2. Peşə və əmək fəaliyyəti ilə bağlı realilər

Hər bir sənətin yaranmasının zəruri şərtləri vardır. Əsas şərt sənətə, bu sənət sahəsində istehsal olunacaq məhsullara tələbatın yaranmasıdır. Qədim insanı düşündürən əsas qayğılar onun öz həyatı üçün zəruri azuqəni tapması, özünü təbii təhlükələrdən, eləcə də, onunla bir mühitdə yaşayan başqa canlıların hücumlarından qoruması ilə bağlı olmuşdur. Bu qayğılardan həlli həm də insanın öz yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün şərait yaratmaq demək idi. İnsan daha güclü heyvanlarla mübarizə aparmaq, azuqə üçün onları ovlamaqdan ötrü silahlar hazırlamaq, əldə etdiyi azuqəni toplamaq, qorumaq məqsədi ilə qablar düzəltmək, soyuq, şaxta, yağış və qardan qorunmaq üçün geyim haqqında fikirləşmişdir. Mağara və sığınacaqda müəyyən rahatlıq üçün bəzi əşyalar hazırlamağa tələbat olmuşdur. Təbii ki, insan bu problemlərin həlli üçün müəyyən materiallardan istifadə etməli idi. Qədim insan üçün belə materiallar onu əhatə edən maddi mühitdən tapılmalı idi. Bu mühitdə isə asanlıqla əldə olunan torpaq, daş, ağac, ağac qabıqları, lifləri, yarpağı, budaqları, müəyyən bitkilər ola bilərdi. İnsan ovladığı heyvanların sümük və dərilərindən, tüklərindən istifadə etmək imkanına malik olmuşdur. Təhlil göstərir ki, qədim insan ilk əşyaları hazırlamaq üçün məhz qeyd olunan materiallara müraciət etmişdir. Əlbəttə, lap qədim dövrdə yaradılan ilk əşyalar, alətlər yalnız məişətdə, gündəlik həyatda istifadə təyinatı daşımışdır. Əvvəlcə müxtəlif sümük və daşlardan onları emal etmədən, onların üzərində heç bir əlavə iş görmədən bəzək əşyaları kimi istifadə edilmişdirsə, sonradan belə əşyaları zövqə uyğun işləmək, emal etmək də insanı düşündürmüşdür.

O.N.Trubaçev ən qədim sənət sahələri sırasına toxuculuğu, ağac emalını, dulusçuluğu, dəmirçiliyi daxil edir. Müəllif sənət sahələrini sadalama ardıcılığı ilə sənətlərin qədimlik iyerarxiyasına bu və ya digər cəhətdən münasibətini bildirməklə yanaşı, əsas diqqətini sənət leksikasının linqvistik tədqiqinin yalnız bir sahə leksikası ilə məhdudlaşdırılmasının doğru olmamasına yönəlmişdir [103, s. 3].

İnsan məişətində sənətkarlıq xüsusi yer tutmuşdur. Dilçilikdə sənət və peşə sözləri, sənət-peşə terminləri öyrənilməyi kimi sənət və peşə, insanın əmək fəaliyyəti

ilə bağlı realilər də tədqiq edilir. Zənnimizcə, bu yöndə araşdırmalar arasında kəşifən məqamlar çoxdur. Hər bir sənət sahəsi ilə məşğul olanların adları dildən asılı olaraq dəyişir. Şübhəsiz ki, “dəmirçilik” ingilis və ya Azərbaycan dilində olmağından asılı olmayaraq eyni bir sənətin adıdır. Bu halda ümumi sənət növündən bəhs edilir. Lakin dəmirçinin və ya toxucunun, ağac, metal emal edən hazırladığı əşyalarda fərqli xüsusiyyətlər, cəhətlər olmuşdur. Bəzi əşyalar hər bir xalqda olsa da, bəzi əşyalar yalnız müəyyən xalqa məxsusluğu ilə seçilmişdir. Bəzək əşyaları, zərgərlik nümunələri bu cəhətdən daha çox fərqlənəndir. Sənət sahəsinə aid sözləri və realiləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1) sənət növlərini və bu sənətlərlə məşğul olanları bildiren sözlər; 2) sənətdə istifadə olunan materialların adları; 3) əmək alətləri və onların adları; 4) sənətdə hazırlanan məmulatlar, onların növ və formalarının adları; 5) bəzək və naxışların adları.

Müxtəlif sənət növlərinin leksikasını öyrənən tədqiqatçılar bu məsələyə münasibətdə fərqli mövqe tutmuşlar. Məsələn, H.Əsgərov zərgərlik terminlərini leksik-tematik baxımdan qruplaşdırarkən sənət sahəsinin adını tematik qruplardan kənar qoyur [6, s. 44].

Ayrı-ayrı xalqların dillərində olan sənət-peşə terminləri, bu vahidlərin terminlərə qoyulan tələblər səviyyəsində öyrənilməsi bəllidir. Sözlərin terminoloji yüklü olması, terminlə ümumişlək sözlərin fərqlənməsi ilə əlaqədar tədqiqatlar aparılmışdır [3, s. 15; 43, s. 9; 44, s. 11.]. Ümumiyyətlə, terminin ümumişlək sözdən ayrılmasında əsas meyarlardan biri də terminin konkret sahəyə aidliyi [16, s. 4-5]. P.Adamenko terminin bu və ya digər sahəyə mənsub olmasını dəqiqləşdirməkdən ötrü bu sahələrin sərhədlərini təyin etməyi zəruri sayır [17, s. 7-8].

Reali və termin, sənət-peşə sözləri və termin məsələlərinə xüsusi diqqət cəlb edilməmişdir. Halbuki realilərin hansı qisminin termin olmasını təyin etməklə bağlı araşdırma aparmaq mümkündür. Eyni zamanda, yaşayış evləri tikinti-inşaat terminologiyasına daxil olur. Məsələn, kottec, mansard, penthauz termin kimi öyrənilir.

Fikrimizcə, əmək və əmək fəaliyyəti ilə bağlı realilərin müəyyən qismi ən azı hansı dilə aidliyindən asılı olaraq həmin dil üçün terminoloji səciyyə daşıyır.

Etnoqrafik realilərin önəmli bir hissəsini təşkil edən peşə və fəaliyyət növlərini bildirən leksik təbəqə həm universal – beynəlmiləl xarakterli sözləri, həm də realiləri özündə birləşdirir. Universal peşə və fəaliyyət növlərini ifadə edən qeyri-reali səciyyəli sözlərin (*smith* “dəmirçi”, *goldsmith* “zərgər”, *medicine man* “təbib”, “loğman” və s.) başqa dillərdə leksik ekvivalentləri vardır. Bu sferaya daxil olan realilərin bir qismi yalnız ingilisdilli xalqların mədəniyyətinə, həyat tərzinə xasdır: *bee* “birgə fəaliyyət göstərmək üçün qonşuların yaratdıqlar birlik”, *boundary-rider* Avstraliya ingiliscəsində “ferma ərazisində hasarların təhlükəsizliyinə nəzarət edən işçi”, *out station* – yenə də həmin variantda “kənarda yerləşən kiçik ferma binası” və s.

Peşə və fəaliyyətlə bağlı realilərin də semantikasında metaforikləşmə yolu ilə konnotasiyaların meydana çıxması müşahidə olunur. Bir çox hallarda peşə bildirən ayrı-ayrı sözlər semantikasi xalqın həyat təcrübəsi və mənəvi-estetik aləmi süzgəcindən keçərək, konkretlikdən mücərrədliyə, gerçək həyatdan əfsanəviləşməyə doğru inkişaf etmişdir. Misal üçün, xalq həkimini müxtəlif üsullarla şəfa verən şəxsi bildirən *medicine man* zaman-zaman sehri bir qüvvəyə malik olduğu güman edilən surətə çevrilmişdir:

The Red Indian tribes of North America valued their medicine men greatly [142, s. 168].

Amerika Birləşmiş Ştatlarında at belində mal-qaraya gözətçilik edən, xalqın təsəvvüründə vicdanlı, müstəqil və güclü bir şəxs kimi tanınan çoban *cowboy* obrazı meydana çıxmış gerçək çoban obrazından Amerika filmlərinin romantik bir personajına, əynində mavi cins, ayağında çoban çəkməsi, başında enli şlyapa olan igid obrazına və əlavə assosiasiyalar fonunda Amerika slenqinin “biznesdə diqqətsiz və təcrübəsiz olan işgüzar şəxs” obrazına çevrilmişdir: *a firm of cowboy builders* – “təcrübəsiz, qanmaz şəxslərin fəaliyyət göstərdiyi şirkət” [137, s. 299].

İngilis dilinin reali xarakterli peşə və fəaliyyətlə bağlı neologizmlərlə zənginləşməsində həlledici rolu milli-mədəni həyat təzi oynamışdır.

Xüsusilə də yeni yaranmış ingilisdilli ölkələrin həyat təzi burada danışılan ingilis dilinin iqtisadi neologizmlərlə zənginləşməsinə müxtəlif peşə, əmək alətləri,

əmək təşkilatları və iqtisadi qurumları bildirən realilərin yaranmasına təkan vermişdir. XVII-XVIII əsrlərdə meydana çıxmış çoxsaylı iqtisadi neologizmlər Şimali Amerikada məskunlaşmış ilk ingilis kolonistlərinin yeni həyat tərzini əks etdirir. Həmin leksik təbəqəyə Amerika qitəsinin təbii şəraitini, yeni yaranmış iqtisadi qurumları bildirən söz və ifadələr daxildir. Misal üçün, *back-settlement* Şimali Amerikada koloniyaların genişlənməsi prosesində meşənin dərinliklərində salınmış uzaq yaşayış məskənini, *bee* birgə işləmək üçün qonşuların yaratdıqları iqtisadi birliyi bildirmişdir.

Bu dövrdə Şimali Amerikanı məskunlaşdıranların geniş bir qrupu Avropa immiqrantlarından ibarət olduğundan yeni yaranan iqtisadi realilərin bir çoxu onların doğma dillərində idi. Niderland mənşəli kolonistlərin dili əsasında *erve* (“kiçik torpaq sahəsi”), *gracht* (“xəndək”), *bowery* (“ferma”, “malikanə”), *kirmess* (“xeyriyyə bazarı”) və b. iqtisadi realilər meydana çıxmışdı.

Dil realilərdən bəhs edən tədqiqatların bir qrupu reali anlayışını çox geniş götürərək əslində çox dillər üçün universal məfhumları bildirən sözləri də reali kimi təqdim edirlər. Misal üçün, ümumiingilis mənşəli *farm* (“ferma”) sözünün Avstraliya ingiliscəsindəki variantı olan *station* və *run* sözlərinin Avstraliya realiləri kimi verilməsi [80, s. 142-143] o baxımdan düzgün yanaşma deyildir ki, nə *station*, nə də *run* heç də bilavasitə Avstraliyanın həyat təzi ilə bağlı spesifik bir məfhumu bildirmir. Onlar sadəcə ingilis dilindəki *farm* sözünün Avstraliya ingiliscəsindəki variantlarıdır. Onlar arasında heç bir üslubi fərq yoxdur, *farm* Amerika ingiliscəsindəki *bowery* (“ferma”), Avstraliya ingiliscəsindəki *station* və *run* reali xarakterli olmayıb, başqa səciyyəvi universal bir məfhumu (“ferma”) bildirirlər. Onları sadəcə eyni məfhumu bildirən sinonimik cərgə kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bu sinonimik cərgəyə daxil olan sözlər arasında sadəcə əks etdirdikləri obyektin həcmə böyük və yaxud kiçikliyi bildirmək baxımından fərq vardır. Belə ki, Avstraliya ingiliscəsindəki *station* və onun bir sinonimik qarşılığı olan *property* arasındakı yeganə fərq birincinin böyük, ikincininsə nisbətən kiçik fermanı bildirməsində ifadə olunur. Lakin bu heç də üslubi fərq deyildir və onların hər biri universal xarakterli “ferma” məfhumunun Avstraliyadakı ifadə vasitələridir.

Lakin “ferma”nın bu və ya digər spesifik, məhz Avstraliya həyatına xas olan cəhətlərini əks etdirən məfhumlar milli reali kimi qəbul edilə bilər. Məsələn üçün, yuxarıda qeyd olunan *boundary-rider* (Avstraliyada “ferma ərazisində hasarların vəziyyətinə, təhlükəsizliyinə nəzarət edən işçi”) milli reali səciyyəlidir və onun başqa bir dildə tək sözlə ifadə olunan leksik ekvivalenti yoxdur.

Backblocks daha bir avstralizm olub, iki mənada işlənir: 1. əhalinin seyrək məskunlaşdığı ucqar ərazi; 2. çaydan aralıda yerləşən ərazi:

You might walk for twenty miles along this track without being able to fix a point in your mind, unless you are a backblocks dweller – “Siz bu cığırda 20 mil yol getsəniz də belə, əhalisi seyrək olan bu ərazinin sakini olmadan orada bir nöqtəni belə yadda saxlaya bilməzsiniz” [80, s. 169].

Konkret bir ingilisdilli ölkədəki peşə və fəaliyyətlə bağlı sözün reali xarakterli olub-olmadığını əks etdirən şəffaf bir semantik meyar onun başqa dilə tərcüməsində leksik ekvivalentin mövcud olmasıdır. Məsələn üçün, yuxarıda qeyd olunan *station* və yaxud *property* (“ferma”) sözlərini Azərbaycan dilində əvəzləyən leksik ekvivalent (ferma) mövcud olduğu halda, *backblocks* sözünü əvəzləyən leksik ekvivalent yoxdur və onun doğma dilə tərcüməsi yalnız təsviri yolla mümkündür: “əhalinin seyrək məskunlaşdığı ucqar ərazi”. Doğma dildə leksik ekvivalentinin olması *station* (“ferma”) sözünün reali deyil, universal səciyyəli “ferma” məfhumunun Avstraliyada ifadə forması olduğunu göstərir. Lakin ikincinin (*backblocks*) yalnız təsviri yolla tərcüməsinin mümkünlüyü onun reali xarakterli olduğunu göstəricisi sayıla bilər. Dilçilik ədəbiyyatında da denotativ realinin meyarı kimi onun başqa bir dildə leksik ekvivalentinin olmaması yekdilliklə qəbul olunur [81, s. 94-95; 99, s. 15].

Məsələyə məhz bu baxımdan yanaşdıqda Avstraliya ingiliscəsində peşə və fəaliyyətlə bağlı daha bir neçə sözün reali xarakterli olduğunu müəyyən etmək olur. “Kiçik fermer” mənasında işlənən *cockatoo* (ixtisarda *cocky*) və sonuncunun əsasında əmələ gələn *scrub cocky* (“meşədə yaşayan fermer”) tipik avstralizmlərdir və onların başqa dillərdə bir sözlə ifadə olunan leksik ekvivalentləri yoxdur.

Avstraliya ingiliscəsində *grazer* (“qoyunçuluqla məşğul olan iri fermer”), *rouseabout* (“qara fəhlə”), *sundowner* (“mövsümü fəhlə”) və b. peşə adları da reali xarakterlidir.

Sundowner (hər fən “günəş batan çağ işçisi”) adətən axşam çağları fermerə muzdlə işləyən, ondan avans ödəniş və axşam yeməyi əldə edən fəhləni bildirir [80, s. 112].

Denotativ realinin meydana çıxmasının bir mənbəyini semantik genişlənmə təşkil edir. Misal üçün, *to freeze* (“donmaq”) feli əsasında yaranan qeyri-reali xarakterli *freezer* (“soyuducu”) sözü Avstraliyanın iqtisadi gerçəkliyi ilə assosiasiya sayəsində əlavə bir semantika əldə edərək, ixrac olunmaq üçün bəslənən, kəsilən və dondurulan qoyunu bildirir və bu semantikasını ilə denotativ reali kimi çıxış edir [80, s. 110]. *Freezer* sözünün bu mənada denotativ reali olduğunun göstəricisi odur ki, başqa dildə onun leksik-semantik ekvivalenti yoxdur və yalnız təsviri yolla başqa bir dilə tərcümə oluna bilər.

1.2.3. Mədəniyyət və incəsənətlə bağlı realilər

Mədəniyyət və incəsənət tarixən formalaşan kateqoriyalardır. İnsan təbii ehtiyaclarını ödədikdən sonra asudə vaxtı haqqında fikirləşməyə başlamışdır. Məhz belə bir boşluğu doldurmaq insanı müəyyən fəaliyyətə sövq etdirmişdir. Məişət üçün yaradılan əşyalar üzərinə bəzək vurmaq, bəzək əşyaları hazırlamaq, oynamaq, musiqi aləti düzəltmək, əylənmək müxtəlif incəsənət nümunələrinin yaranmasına təkan vermişdir. Belə cəhət bütün xalqların mədəni inkişafında oxşar qaydada getmişdir. İnsan cəmiyyətləri, birlikləri, nəhayət, şəhər və dövlətlər yarandıqdan sonra sənətkarlıqda mədəniyyət və incəsənətə doğru yeni qol yaranmışdır.

İngilisdilli xalqlarda da mədəniyyət özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. İngilis mədəniyyəti həm də başqa mədəniyyətlərin təsiri altında olduğundan bu sahəni əks etdirən leksik vahidlərin xeyli hissəsi universal, qeyri-reali səciyyəlidir. Xüsusilə də renessans dövründən, eləcə də norman-fransız dilinin təsiri altında yaranan

mədəniyyətlə bağlı terminologiya (*music, theatre, cinema, guitar, harp, piano* və s.) ingilis milli mədəni realiləri sayıla bilməz.

Lakin bununla yanaşı olaraq ingilis mədəniyyətinin, xüsusilə də, digər ingilisdilli xalqların mədəni həyatının daxili inkişaf özəlliklərindən doğan realilər da az deyildir. Misal üçün, ötən əsrin 60-cı illərində meydana çıxmış musiqi cərəyanı – *rok-n-roll, beat, big beat*, musiqi növləri, cəld oynalılan *jig* rəqsi, şotland və irlandlara aid canlı *reel* rəqs növü və s. Britaniyaya xas olan mədəni realilərdir.

İngilis mədəni realilərinin formalaşmasında Britaniya adalarında yaşamış bir çox xalqların – keltlərin, german tayfalarının, normanların və başqalarının öz payı olmuşdur. Qədim keltlərin dini ayinlərinin başçıları kimi məlum olan *druidlər*, əfsanəvi folklor müğənniləri olan *bardlar*, XI-XIII əsrlərdə meydana çıxan *trubadurlar* Britaniya mədəniyyətinin ilk yaradıcıları idilər.

Trubadurlar (*troubadour*) müğənni və şair olub, ölkənin regionlarını gəzir, xalq qarşısında ifa nümayiş etdirirdilər [137, s. 1440].

İngiltərə folklorunda mühüm rol oynayan balladalar musiqi tarixində xüsusi bir səhifə açmaqla, özünəməxsus şəkildə inkişaf etməklə, ballada operasının inkişafına təkan verməklə ingilis mədəni həyatının vacib bir ünsürünə çevrilmişdi.

Ballada şer formasında deyilən qısa hekayətlər idi. Sonralar ballada adicə mahnı və yaxud sevgi nəğməsi şəklini almışdır:

She sang a French song, which Joseph did not understand in the least, and which George confessed he did not understand, and then a number of those simple ballads which were the fashion forty years ago. – “Cozefin başa düşmədiyi bir fransız mahnısı oxudu və sonra qırx il əvvəl dəbdə olmuş sadə balladalardan bir neçəsini oxudu” [153, s. 428].

Ballada ilə sıx bağlı olan janr keroldur (*carol*). Hal-hazırda kerol milad bayramı mahnılarının sinonimi kimi işlədilir. Hətta balladaların çoxu milad bayramı ərəfəsində oxunduğuna görə *carol* adını qazanmışdır [137, s. 187].

Carol hazırda həm də *Christmas carol* adlanır. Həmin bayramda sevinc və tərif mahnısı olan *Christmas carol* ifa edilir: *There are many well-known carols, including O come all ye Faithful, Silent Night, and O Little Town of Bethlehem* [137, s. 187].

Christmas bayramı zamanı çox sayda carol tamaşaları nümayiş etdirilir. Bu mahnılar dini mərasimin bir hissəsi kimi kilsədə oxunur, eləcə də məktəblərdə təşkil olunan konsertlərdə şagirdlər tərəfindən oxunur. Həm Britaniyada (go carol singing), həm də Amerikada (caroling) adamlar bəzən böyük qruplara xüsusi yerlərə *carol* oxumağa gedir, yoxsullara maddi yardım üçün xeyriyyə pulu toplayırlar [137, s. 789].

XX əsrin astanasında olan ağ tələbə və şagirdlər ənənəvi musiqiyə qulaq asmaqdan imtina edir, daha çox zənci radio verilişlərini dinləyirdilər. İlk dəfə bu tendensiyanı Klivlenddəki radio stansiyasının diskadjeyi Alan Frid tətbiq etdi. O, *rhythm and blues* musiqisindən ibarət xüsusi axşam proqramının nümayişinə icazə ala bildi. Rhythm and blues, öz növbəsində, *blues* və *beat* musiqisinin sintezindən yaranmışdır. Mundog təxəllüslü Alan Frid verilişə “*Mundog rock ‘n’ roll party*” adını verdi. Rock ‘n’ roll elektrik alətlərində ifa olunan məşhur və müasir rəqs musiqisidir:

Rock ‘n’ roll has a strong beat and goes on repeating the same few simple phrases [142, s. 510].

Britaniya və Amerikada rəqslər öz milli xüsusiyyətlərinə və funksional əlamətlərinə görə sinonim adlarda ifadə olunur. Ümumi xarakterli olan və realı xarakterli olmayan *dance* sözünün sırf ingilis və Amerika səciyyəli rəqs növlərini ifadə edən sinonimik qarşılıqları vardır. Denotativ realı səciyyəli *prom*, *waltz*, *jig*, *reel* milli koloritli rəqs növlərini bildirməklə yanaşı, onların semantikasına bir sıra üslubi konnotasiyalar da əlavə olunmuşdur.

Prom dərslərinin sonunda ABŞ məktəblərində təşkil olunan rəqs mərasimini bildirir. Britaniya ingiliscəsində *prom* “ayaqşeyri”, “gəzinti yeri” konnotasiyasını əldə etmişdir: *sitting on the prom, smelling the fresh air* [137, s. 1070].

Walts (“vals”) qadın və kişilərin asta-asta oynadıqları, adətən ball salonlarında (ballroom) təşkil olunan rəqs növüdür: *I like dancing the waltz* – “Mən vals oynamağı xoşlayıram” [142, s. 510].

Walts (“vals”) sözünün metaforik mənaları (“asanlıqla hərəkət etmək”, “uğurla başa vurmaq”) onun konnotativ realı kimi də çıxış etməsinə imkan verir: *He waltzed through the exam* – “O, imtahanı asanlıqla verdi” [137, s. 1499].

Bu konnotasiya rəqsin bu növünün xüsusiyyəti (yüngül tərzdə hərəkət etmək, süzmək) ilə assosiasiyada meydana çıxmışdır.

Jig cəld oynanılan şən rəqs, *reel* isə canlı şotland və irland rəqsidir: *They were dancing reels in the kitchen* – “Onlar mətbəxdə rəqs edirdilər” [142, s. 510]; *They were jigging up and down in time to the music* – “Onlar musiqinin sədaları altında sürətlə rəqs edirdilər” [137, s. 706].

Mədəniyyətin digər sahələrini təşkil edən kino, teatr və bir sıra digər məfhumlar əslində qeyri-reali xarakterli, universal məfhumlar olsa da, onların ingilis cəmiyyətində ayrı-ayrı təzahür tərzləri və formaları bilavasitə ingilis milli-mədəni həyat tərzinə xasdır və onların dildə ifadə vasitələri nəticə etibarilə denotativ dil realiləri kimi çıxış edir. Məsələn üçün, Britaniyanın teatr həyatının özünəməxsus reali xarakterli bir xüsusiyyətini təşkil edən, *Almost Free Theatre* adlanan eksperimental teatr tamaşası Britaniya həyat tərzinin elementlərindən biridir. Belə ki, teatra daxil olan tamaşaçılar ya lazım bildikləri qədər pul ödəyir, ya da pulsuz daxil olurlar.

One-night stand – səyyar fəaliyyət göstərən teatr olub, qastrol keçirilən yerdə yalnız bir dəfə çıxış edir. Adətən bu tip teatrların daimi truppası olmur. *The rock group played a series of one-night stands in the North* [137, s. 948].

Britaniya teatr həyatına xas olan daha bir özünəməxsus tamaşa *cup and saucer drama* adlanır. Bu, çay içməklə müşayiət olunan tamaşanı bildirir. Burada nümayiş etdirilən pyeslər aristokratiya cəmiyyətinin həyatından bəhs edir.

Non-stop show adlanan tamaşa isə dəfələrlə, aramsız olaraq gün ərzində nümayiş etdirilir və bu zaman zala daxil olmaq və oranı tərk etmək istənilən anda mümkündür: *They had nonstop show all night* [142, s. 577].

Britaniyalıların mədəni həyatına xas olan özünəməxsus bir cəhət burada vaxtaşırı müxtəlif mərasim, festival və günlərin keçirilməsidir. Bu mərasimlərin hər olunduqları məqsəd məhz Britaniyanın həyat tərzinə, adət və ənənələrinə xas olan realilərdir:

Flower people – “gül adamlar”- gənclərin bir qrupunu əhatə edir, onlar varlı ailədən olurlar, burjua cəmiyyətinin əxlaq normalarına qarşı çıxırlar. Bu normalara etiraz əlaməti olaraq, çıxış yolunu sivilizasiyadan kənarında olmaqda, azad qardaşlıq

sevgisi şəraitində yaşamaqda görürlər. Onlar həmçinin *hippies* adlanırlar, başqa bir adı *Flower children* kimi məlumdur [137, s. 498].

İngilis həyat tərzinin xüsusi önəm daşıyan bir ünsürünü təşkil edən klublar (*club*) Britaniyada XVI əsrdən mövcuddur. Əksər hallarda özəl müəssisələr olub, siyasi, elmi, bədii, idman və b. sahələrdə adamların ünsiyyətini təşkil etmək, birgə istirahət və əyləncəsini təmin etmək məqsədi güdən klublar Britaniyanın mədəni həyatının ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir:

He joined the local stamp club – “O, yerli marka klubuna daxil oldu”; *The tennis club has organized a dance* – “Tennis klubu rəqs təşkil etmişdir”; *The club usually owns a building where members can eat, drink, and sometimes sleep* – “Klublar adətən üzvlərinin yeyib-içməsi bəzən isə yatması üçün binaya malik olur” [137, s. 238].

Yuxarıdakı nümunələr əsasında klubların ingilis həyat tərzinin tamamilə spesifik və reali səciyyəli bir elementi olduğu asanlıqla müşahidə olunur. Klubun ingilis həyat tərzini üçün əhəmiyyəti *club* sözünün semantikasına bir sıra konnotasiyaların da meydana çıxmasını şərtləndirmişdir. Kluba xas olan sosial xarakter (birgəlik, ictimai ünsiyyət, əlaqə) ilə assosiasiya nəticəsində *Join the club* ifadəsi “başqa şəxslərin də eyni situasiyada olub, eyni problemi bölüşdükdüyünü ifadə edir: *I've got a bad cold. - Join the club (I've got one, too)* – “Mən bərk soyuqlamışam”. – “Mən də o gündəyəm” [137, s. 238].

İngilis həyat tərzinin hər bir sahəsində tarixən formalaşmış normalar mövcuddur. Bu normalar ad günü təbriklərindən (“Happy birthday”, “Many happy returns of the Day”) tutmuş tanışlıqadək, valideynlərin övladlarına hədiyyələr bağışlaması adətlərindən tutmuş sevgilinin qulluğunda durma adətlərindək çox geniş əhatəli milli realiləri özündə birləşdirir. İngilis və amerikan həyat tərzini ilə bağlı bu realilərlə tanışlıq ingilis dilinin tədrisi ilə paralel olaraq həyata keçirilir, çünki ingilis dilini öyrənmək yalnız onun qrammatik strukturlarını öyrənməklə mümkün olmur, bu strukturlar milli mədəniyyət, həyat tərzini fonunda öyrəniləndikdə ingilisdilli xalqlarla normal ünsiyyət və həmin dildən tərcümə effektiv və aydın olur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dil və mədəniyyət ayrılmaz vəhdətdədir və birinci ikincinin işarələr,

simvollar sistemindən ibarətdir. Odur ki, ingilis mədəniyyəti fonunda öyrənilməyən ingilis dili normal ünsiyyət vasitəsinə çevrilə bilmir.

İngilisdilli əhali ilə dolğun və anlaşıqlı ünsiyyət tanışlıq adətindən tutmuş mərasimlərin icrası normalarınadək böyük həyat təzi sferasına dair məlumatların olması, yəni etnoqrafik fon ünsiyyətin və tərcümənin uğurlu olmasını təmin edir.

İngilis həyat tərzində bir çox mərasimlərlə bərabər özünəməxsus toy adətləri və normaları da formalaşmışdır. Ciddi əməl olunan bir toy adətinə görə, gəlin kilsəyə bir qədər geçikməlidir. O, kilsəyə daxil olduqda toy marşı çalınır (Wedding march). Gəlini atası və rəfiqələri kilsənin altarında onu gözləyən bəyin yanınadək müşayiət edir, daha sonra keşiş kəbin kəsmə ayinini icra edir. Ayin zamanı bəy gəlinin barmağına toy üzüyünü (wedding ring) taxaraq, “bu üzük məni sənislə birləşdirir” (*with this ring I thee wed, “with this ring I marry you”*) deyir. Keşiş növbə ilə bəy və gəlinə “Sən bu kişi/qadınla evlənmək istəyirsənmi?” – deyə soruşur. Gəlin və bəy “hə” cavabını (I will) verdikdən sonra keşiş “Mən sizi ər-arvad elan edirəm.” (I pronounce you man and wife) - deyə, onların nigahını rəsmiləşdirir.

Amerikada evlənmək ərəfəsində olan bir şəxsə həsr olunan, onun yaxın dostlarının iştirakı ilə keçirilən məclis *bachelor party* adlanır. Toydan bir gün əvvəl keçirilən bu məclisdə bəyin dostları adətən özlərini qeyri-ciddi aparır, xeyli spirtli içki içir. Britaniyada da qeyd olunan bu məclis *stag party* də adlanır [137, s. 75].

İngilisdilli ölkələrin həyat tərzinə xas olan spesifik əyləncə və tədbirlər vardır. Britaniyada dram əsərlərini heç bir ödənişsiz, sadəcə insanları əyləndirmək üçün ifa edən artistlər *amateur dramatists* adlanır. Britaniyanın əksər şəhərlərində belə dram qrupları vardır:

When they screamed at each other angrily and we walked out of the meeting, it was like amateur dramatics – “Onların əsəbi halda bir-birinə çığırması və bizim iclasdan çıxmağımız sanki dram əsərində baş verirdi” [137, s. 34].

ABŞ-ın Los Angeles şəhəri yaxınlığında çoxnövli əyləncələri ilə məşhur olan *Disneyland* adlı parkda müxtəlif nəqliyyat vasitələri ilə səyahət tədbirləri keçirilir, burada nümayiş etdirilən şou və gəzintilər Volt Disneyin filmlərinin qəhrəmanlarını xatırladır [137, s. 375].

İngilis cəmiyyətinin ictimai həyatında ayrı-ayrı problemlərin tənzimlənməsi ilə bağlı özünəməxsus qaydalar diqqəti cəlb edir. Misal üçün, xəstəxanadan yenidən çıxmış və yaxud həbsdən yenidən azad olunmuş şəxslərə qayğı göstərmək ilə məşğul olan qrupun fəaliyyəti *after care* adlanır [137, s. 19]. Və yaxud işsiz insanların yardım almaq üçün dayandıqları növbə *dole queue* (“işsizliyə görə müavinət növbəsi”) adlanır [137, s. 386].

Eləcə də, aşağı sosial qrupların ehtiyacını ödəmək üçün istehsal olunan məhsulların satışını təşkil edən xüsusi satış məntəqələri (*down-market*) vardır [137, s. 393].

Amerikan həyat tərzinin özünəməxsusluğu *American way* ifadəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bir çox amerikalılar Amerika həyat tərzini belə dəyərləndirirlər: hədsiz işgüzarlıq, özünə inam, həyatı yaxşılığa doğru dəyişmək bacarığı, insanlarla ədalətli davranma.

Bəzən adamlar “Amerika sayacağı” ifadəsini mənfi mənada amerikalıların daha çox var-dövlət, daha böyük maşın və evlərə, bahalı əşyalara yiyələnməyə layiq olmaları mənasında qəbul edirlər:

It isn't part of the American Way to trample over the rights of the individual. It's the American Way - better things and more of them [137, s. 36].

ABŞ-ın hər bir kəsin varlanmaq və uğur qazanmaq imkanına malik ölkə olduğuna dair formalaşmış ideya isə *American Dream* ifadəsində əks olunur. Hələ XX əsrin əvvəllərində buraya gələn immiqrantlar bu ideyaya ürəkdən inanırdılar [137, s. 35].

Yüz illər ərzində formalaşmış Britaniya və Amerika cəmiyyətlərinin özünəməxsus həyat təzi, adət və ənənələri bu ölkələrdə danışılan ingilis dilində dil realiləri şəklində öz əksini tapmışdır.

Britaniyada ünsiyyət normaları digər ingilisdilli ölkələrdəkindən xeyli fərqlənir. Bu, ənənəvi ünsiyyət (nitq) etiketlərinin məhdudluğunda, sözlərin seçimində, səsin tonunda və s. özünü göstərir. Milli mədəniyyətdən irəli gələn məhdudiyyətlər heç də həmişə uyğun gəlmir. Misal üçün, Britaniyada *small talk* xüsusi önəm daşımayan, qeyri-ciddi mövzuda aparılan söhbət mənasındadır [137, s. 1275]. Bu söhbət

əsnasında işgüzar mövzuda danışılmaz, kimin və nəyinsə əleyhinə kəskin tənqiddə yer verilmir. Ünsiyyət aparan tərəflər arasında xoşagəlməz assosiasiya doğurmayacaq mövzuda söhbət aparılır; hava, iqlim, turizm, hobbi, ev heyvanları, mədəniyyət və incəsənət yenilikləri belə söhbətin ənənəvi mövzusu olur.

Başqa ünsiyyət situasiyalarında, məsələn, mühazirə, imtahan, ali məktəbdə və məktəbdə dərs, ev məclisləri, işgüzar danışmalar, kütlə qarşısında çıxış, siyasi mitinq, məhkəmə iclası və başqa proseslərin hər birinin özünəməxsus danışmaq və rəftar normaları mövcuddur [45, s. 52-53].

E.Hol ünsiyyətin hər hansı bir forması ilə bağlı (telefon söhbəti, restoranda, dəmiryol bileti alarkən və s.) situasiya dialekti adlandırdığı nitq etiketi normasının istifadəsinin və hər bir situasiya üçün normaya çevrilmiş leksik seçimin vacibliyini vurğulayır. Onun qeyd etdiyinə görə, kiməsə qulluq göstərəkən, qonaqları əyləndirəkən, işə qəbul prosesində söhbətdən keçərəkən rəftar normasına və nitq etiketinə əməl olunmalıdır [131, s. 46-47].

İngilis dilinin variantlarında nitq etiketinin istifadəsində özünü göstərən əsas fərq şifahi danışmaq dilində və şifahi ədəbi danışmaq dilində müşahidə olunur. Məsələn üçün, ümumi İngilis salamlama və xudafizləmə formulu olan *How do you do*, *Goodbye* ilə yanaşı, milli spesifik nitq formulları da istifadə olunur. Belə ki, Amerika İngiliscəsində *Hi* salamlama, *Take care* xudafizləmə zamanı, Avstraliya və Yeni Zelandiya İngiliscəsində isə *Hurray* xudafizləmə məqamında işlənir. *How are you* ümumi İngilis salamlama formuluna ümumi İngilis *Fine*, *Not bad*, *O.K.*, *Very well* cavab olaraq istifadə olunursa, Yeni Zelandiya İngiliscəsində *Good (thanks)* formulu normativ səciyyə daşıyır [81, s. 249].

Nitq etiketlərinə həyat və məişətin bütün sahələrində ciddi əməl olunur. Bərbərxanada saçının qısaltılmasını xahiş edərkən "*A haircut, please*" formulu istifadə olunur, bərbər isə müştəriyə "*Do you want it short or just trimmed?*" deyərək müraciət edə və "*Not too short*" ("çox da qısa olmasın") cavabını ala bilər.

Oteldə administratordan (receptionist) yaxınlaşıb bir nəfərlik otaq üçün "*a single room*", iki nəfərlik otaq üçün "*a double room*" deyərək xahiş edirlər [100, s. 73].

Araşdırma nəticəsində məlum olur ki, ingilisdilli xalqların mədəni həyatının bütün sferalarını əhatə edən reali xarakterli və ünsiyyət prosesində əməl edilməsi vacib olan nitq etiketləri sistemi vardır.

Digər cəmiyyətlərdə olduğu kimi ingilis cəmiyyətində də mədəniyyət maddi və mənəvi formalarda təzahür edir. Maddi mədəniyyət əmək alətləri, yaşayış yeri, məişət əşyaları, geyim, nəqliyyat və bir sıra başqa sahələri əhatə edirsə, mənəvi mədəniyyət mənəviyyat, tərbiyə, maarif, hüquq, fəlsəfə, elm, incəsənət, mifologiya, dil və b. sahələri əhatə edir. İngilis etnoqrafiyasının bir hissəsi olan mənəvi mədəniyyətin öyrənilməsinin önəmli cəhəti həm də odur ki, ingilis dilinin leksikasının formalaşmasında bu amilin böyük rolu vardır. Mənəvi mədəniyyətə aid olan anlayışlar, ifadələr ingilis metaforik, obrazlı dilinin zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır.

1.2.4. Pul və ölçü bildirən adlar

Pul və ölçü bildirən adların çoxu özlərinin milli-mədəni reali xarakteri ilə seçilir. Bu, bir tərəfdən, onunla əlaqədardır ki, digər xalqlar kimi, ingilisdilli xalqların da pul və ölçü meyarlarının formalaşmasında milli-etnik amillərin rolu böyük olmuşdur. Pul və ölçü bildirən leksemlərin çoxu denotativ realilərdir. Bu sözlərin başqa dillərdə leksik ekvivalenti yoxdur: *pounds / pound sterling* (100 pence), *penny* (1 sent), *shilling* (12 pence), *guinea* (1.05 pound dəyəri olan qızıl pul), a *dime* (10 sent) [7, s. 64].

The pound rose yerterday (gained in value) [142, s. 474] ;

“*What I mean is, would he be likely to come down to the toon of, say one thousand pounds out of money that’s as good as a man’s own already?*” [152, s. 143]. – “*O pullar ki, indi onsuz də mənim ixtiyarımdadır, onların heç olmazsa min funtunu mənə verməyə razı olarmı?*”

Penny, həmçinin *new penny* Britaniyada 1971-ci ildən dövriyyədə olan xırda bürünc puldur. 100 penny bir funta (pound) bərabərdir. Britaniya, Amerika Birləşmiş Ştatları və Kanadada dəqiq məbləğ göstərilmədikdə *penny* cəmdə işlənir (pennies):

He had a number of coins in his pocket, but no pennies – “Onun cibində bir neçə qəpik olsa da, pennisi yox idi” [142, s. 474].

Cəm halda olan *pence* məbləğ nəzərdə tutulduqda işlədilir:

It will only cost a few pence: “Well, sister, it’s only two – and – nine pence, and poor Becky will be miserable if she doesn’t get one” – “Onun qiyməti bir neçə pens ola bilər, “Oldu, bacı, o, iki – doqquz pens dəyəridədir və Beki kaş ki, birini alaydı” [153, s. 6].

Penny (pence) az dəyərli pul vahidi olduğundan dildə “yoxsulluq”, “ucuzluq”, “asanlıq” konnotasiyaları əldə etmişdir: *be two/ten a penny: Brilliant students are ten a penny at that college* – “İstedadlı tələbə üçün o kollecdə oxumaq olduqca asandır” [137, s. 997]; *not have two pence to rub together* – “çox kasıb olmaq”: *He couldn’t possibly afford a holiday abroad – he hasn’t got two pence to rub together* – “O, xaricdə bayramı qeyd edə bilmədi, həddən artıq kasıbdır” [137, s. 995].

Shilling – lüğəvi mənası ilə bərabər metaforlaşaraq başqa mənada da işlənir.

1. *As the lad stood in a dubious attitude Durbeyfield put his hand in his pocket and produced a shilling, one of the chronically few that he possessed* – “Oğlan şübhəli halda dayandığından Düberfild əlini onun cibinə salıb, onda olan vur-tut bir neçə şilinqdən birini çıxardı” [150, s. 24].

2. *Look as though one has lost a shilling and found a sixpence* (“elə görünür ki, sakin bir şilinq itirib, altı penni tapmışdır”) frazeologizminin “çox kefsiz görünmək” konnotasiyası birinci pul vahidinin (*shilling*) daha artıq dəyərə malik olmasından qaynaqlanır [137, s. 1241].

Hər bir xalqın özünün istifadə etdiyi ölçü vahidləri olmuşdur. Bu vahidlər tarixin müxtəlif dövrlərində yaranmışdır. Ölçü vahidləri məsafəni, zamanı, çəkini, həcmi və s. ölçmək üçün istifadə edilmişdir. Ayrı-ayrı xalqların ilk ölçü vahidləri etnoqrafik leksikaya aiddir. Cəmiyyətin inkişafının müəyyən dövrlərində ortaq ölçü vahidləri qəbul edilmişdir.

İngilis dilində istifadə olunan bir çox ölçü vahidlərinin adları başqa xalqlarda olmadığından realilərdir.

İngilis dilində uzunluq inç, yard, fut və mil ilə ölçülür. Əvvəllər yalnız ingilislərin işlətdiyi bu vahidlər hazırda ingilis dilinin beynəlxalq dil statusu sayəsində başqa dillərə keçmişdir. Bu vahidlərin bəzi sahələrdə beynəlxalq ölçü vahidi funksiyasını yerinə yetirməsi gerçəkləşmişdir.

As nobody could legally drink on the premises, the amount of overt accommodation for consumers was strictly limited to a little board about six inches wide and two yards long. - “Heç bir kəs burada qanunsuz olaraq içki içmədiyindən onların içki üçün istifadə etdikləri lövhə məhdud ölçülü – eni 12 santimetr, uzunluğu isə 9 metrədən bir qədər artıq idi” [150, s. 46].

The two men who composed its original crew had several times carried it, when emptied of its luggage, many hundred yards – “Qayığın sənişinləri çox zaman qayığı boşaldıb, onu bir neçə yüz yard çiyinlərində aparmalı olurdular” [149, s. 39].

Pul vahidlərini bildirən adlar kimi, ölçü vahidləri əsasında yeni söz və ifadələr əmələ gəlmişdir: *inch by inch* “qarış-qarış”, *every inch* (completely) (“tamamilə”, *within an inch* (very near) “üzbəüz”, “yaxın”: *We came within an inch of death* – biz ölümlə üzbəüz qalmışdıq” [137, s. 667]; *yards* “böyük uzunluq və yaxud kəmiyyət”; *His estimate was yards out* – “onun xətrini olduqca çox istəyirdilər” [137, s. 1548].

Ölçü vahidinin ifadə etdiyi ölçünün azlığı, çoxluğu, dəyərlilik dərəcəsi yeni yaranan sözlərə mənanın motivləşməsinin əsasını təşkil etmişdir.

Foot 12 dyümə (inch) bərabər uzunluq vahidi olub, cəm halda *feet* şəklində işlənir: *Three feet make one yard* – “Üç fut bir yarda bərabərdir”; *He’s six feet tall, but she is only five foot one* – “Onun boyu altı futdur, onunki isə cəmi altı futdur” [137, s. 505].

İngilis realilərinin tədqiqatçısı görkəmli dilçimiz Ə.H.Hacıyeva [7, s.65], Q.D.Tomaxin digər dil realiləri kimi, uzunluq və ölçü bildirən realilərə də toxunur [99, s. 60]. Lakin nə Q.D.Tomaxin, nə də ingilis dilindəki denotativ realilərdən bəhs edən başqa tədqiqatçılar realilərin semantikasına kompleks şəkildə müraciət etməzlər. Bu semantik rəngarəngliyi, misal üçün, daha uzaq məsafə ölçüsünü bildirən *miles* sözündə müşahidə etmək olur.

Mile 5280 fut uzaqlığında məsafə bildirən denotativ realidir, həmçinin *mile* daha uzaq məsafə ölçüsü olub, 1760 yarda bərabərdir:

At a distance of about a mile, and was diffusing itself in almost imperceptible threads of humidity in the quivering atmosphere.- “Bir mil uzaqda, ağacların arasından qalxır, ağacların üstündə güclə sezilən bir şəkildə yayılır və əriyib havaya qarışırdı” [149, s. 16].

Mile sözünün əsas mənasında məsafənin uzaqlığı semə vardır. Bu sem əsasında sözün metaforlaşması baş vermiş və ingilis dilində yeni leksik vahidlər əmələ gəlmişdir: “çox”, “tamamilə” (*a very large amount, a lot*). *He was miles out in his calculations* – “O tamamilə yanılmışdır”; *The exam was miles too difficult* – “İmtahan olduqca çətin idi” [137, s. 860].

Ounce (28.35 qram) çəki vahidi spesifik çəki meyarına görə denotativ reali sayılır [99, s. 60]. *Six ounces of cheese, please* – “Zəhmət olmasa, altı unsiya pendir çəkin” [137, s. 958].

Ounce (unsiya) sözünün az kəmiyyət bildirən çəki vahidi olması onun semantikasını əsasında uyğun konnotativ çalarlığın (“azacıq”, “az da olsa”) meydana çıxmasına səbəb olmuşdur: *Haven't you got an ounce of sense?* – “Sizin azacıq da olsa duyğunuz varmı?” [137, s. 958].

Pound (“funt”) 0,454 kiloqrama bərabər olub, yalnız denotativ reali kimi çıxış edir: *This weighs seven pounds* – “Bunun çəkisi səkkiz funtdur”; *Two pounds of apples, please* – “Zəhmət olmasa iki funt alma verin”; *Sugar is still sold by the pound here* – “Şəkər burada hələ də funtla satılır” [137, s. 1046].

Beləliklə, milli-mədəni etnoqrafik fonun təsiri altında ingilis dilində yaranan realilər – başqa dillərdə leksik ekvivalenti olmayan sözlər məişəti, etnik tarixi, din və mifologiyayı, mədəniyyəti əhatə edir. Dilin milli mədəniyyətlə ayrılmaz vəhdətdə inkişafının nəticəsidir ki, onun leksikonunda başqa dil daşıyıcılarının qavramadıqları anlayışlar mövcuddur. Spesifik tarixi faktorlardan və maddi-mənəvi gerçəkliklərdən qaynaqlanan ingilis denotativ realiləri, eləcə də sözlərin semantik yükünə əlavə olunan konnotasiyalar haqqında kifayət qədər informasiyaya malik olmaq ingilis dilini daşıyanlar ilə normal ünsiyyət yaratmağı və həmin dildə tərcümə etməyi

şərtləndirən mühüm bir amil olub, eyni zamanda, doğma dilin leksikası, xüsusilə də onun üslubi-emosional ifadə vasitələri haqqında dərin bilgi tələb edir.

Bu zəruriyyəti nəzərə alaraq, dissertasiyanın ikinci fəslində ingilis etnoqrafik leksikasının doğma dilə düzgün tərcüməsi üsulları, o cümlədən də ingilis üslubi-emosional leksikasının doğma dildəki düzgün üslubi qarşılıqları müəyyən olunur.

II FƏSİL

TƏRCÜMƏDƏ ETNOQRAFİK REALİLƏRİN SEMANTİKASININ VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN SAXLANMASI YOLLARI

2.1. Etnoqrafik realilərin tərcüməsi üsulları

Tərcümə hələ çox qədim çağlardan bir çox xalqların mədəni tarixində, bütövlükdə dünya mədəniyyəti tarixində mühüm rol oynamışdır. İlk dövrlərdə ünsiyyət, məktublaşma və məlumatların ötürülməsi, nəhayət, bədii və elmi əsərlərin tərcüməsi üçün bu sahəyə müraciət edilmişdir. Lakin tərcümənin bütövlükdə çətin və mürəkkəb fəaliyyət sahəsi olması qəbul edilmiş, onun nəzəri öyrənilməsinə meyllər yaranmışdır. Tərcümə məsələləri hər zaman diqqət mərkəzində olsa da, 1970-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq tərcümə nəzəriyyəçiləri bir sıra dillərin materialları əsasında tərcümə və tərcüməçilik fəaliyyətinə dair nəzəri fikirləri xeyli inkişaf etdirdilər. Onların əsərlərində tərcümə sahəsində çətinliklərin aradan qaldırılması üçün yeni nəzəri yanaşmalar meydana çıxdı. Həmin dövrdə tərcümə nəzəriyyəsi üzrə V.S.Vinoqradovun [32], S.İ.Vlaxov və S.P.Florinin [37], V.N.Komissarovun [57], A.D.Şveytserin [115] tədqiqatları meydana çıxdı.

Tədqiqatçılar arasında tərcümənin hansı elmə aid edilməsi üstündə uzun müddət fikir ayrılıqları olmuşdur. Elmi mübahisənin bir səbəbi də tərcümə növlərinin fərqləndirilməsindən bəhrələnmişdir. B.Larin tərcümə nəzəriyyəsini dilçilik və ədəbiyyatşünaslıqdan birgə istifadə etmədən yaranmağın qeyri-mümkünlüyünü söyləmişdir. Müəllif tərcümə nəzəriyyəsini dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq üzərində qurmağın düzgünlüyünü qeyd etmişdir [68, s. 18].

Əlbəttə, tərcümənin sırf linqvistik sahə olması da dəfələrlə qeyd olunmuşdur. Məsələn, Y.Retsker tərcümənin dilçiliyə aid olduğunu və linqvistika daxilində inkişaf etdiyini xüsusi qeyd etmişdir [91, s. 3-4].

XX əsrin sonlarında tərcümə nəzəriyyəsi sürətlə inkişafda olmuşdur. V.Komissarov yazmışdır: “Tərcümə haqqındakı elm obyektiv reallığı – nitq

fəaliyyətinin xüsusi növünü tədqiq etməklə məşğuldur. Belə fəaliyyətin nəticəsi də, onu təyin edən amillər də müşahidə və təhlil olunur. Real proses mövcuddursa, onun öyrənilməsi də zəruridir” [59, s. 10].

Tərcümə nəzəriyyəsinin inkişaf etməsində realilərin xüsusi rolu vardır. Tərcüməşünaslığa dair ədəbiyyatda bu məsələ daim diqqət mərkəzinə çəkilir.

Tədqiqatçıların nöqteyi-nəzərinə əsasən başqa bir dildən məxəz dilinə tərcümənin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur: 1) orijinal dildəki denotatların tərcümə olunan dilin materialı əsasında təsviri prosesi; 2) tərcümə olunan materialın başqa dildə sadəcə quruluşunu dəyişməklə məzmununun olduğu kimi saxlanması; 3) orijinal dilin vahid və strukturlarının tərcümə edilən dilin vahid və strukturları ilə əvəzlənməsi; 4) orijinal və tərcümə arasında ekvivalentlik münasibətlərinin mahiyyətinin açılması.

V.S.Vinoqradovun fikrincə, tərcümənin məğzi “mətnin məna informasiyanı çatdırmaqdan ibarətdir. Onun başqa xarakterik cəhətləri, funksional, üslubi (emosional), sosial və b. cəhətləri bu informasiyanın quruluşunun yenidən qurulması sayəsində ifadəsini tapa bilər, çünki həmin çalarlıqlar məhz məna informasiyasına yüklənib, ondan törəyir və onun tərkibində bədii assosiasiyaya çevrilir” [32, s. 19].

Tərcümənin mahiyyətinə dair A.Fyodorovun fikri diqqətəlayiqdir: “Tərcümə etmək bir dilin vasitələri ilə ifadə olunmuş mətnin forma məzmunu başqa bir dilin vasitələri ilə verməkdir” [106, s. 10].

A.Fyodorovun tərifinə tərcüməni ümumi şəkildə təyin etməkdir. Fərqli dillərin materiallarında adekvatlığı, ekvivalentliyi saxlamağa imkan yaradan dil vasitələri məxəz dildə olmadıqda tərcümə çətinləşir. Bu zaman forma və məzmun vəhdətindən kənaraçıxmalar baş verir. Belə sapmaları nəzərə alan bəzi tədqiqatçılar super kateqoriya anlayışına müraciət edirlər. Əgər A dilindən götürülmüş vahidin B dilində ekvivalenti və ya uyğun vahidi varsa, onlar superkateqoriyaya, əks təqdirdə başqa kateqoriyaya aid edilirlər. Hər bir başqa kateqoriya tərcümənin uyğunluğunun müəyyən səviyyəsini nəzərdə tutan tərcüməyə uyğun gəlir. Məsələn, hərfi, sadələşdirilmiş, uyğunlaşdırılmış və s. [89, s. 129-130]. Təbii ki, realilərin

ekvivalentlərini, uyğunlarını tapmaq olduqca çətin, çox zaman isə mümkün deyildir. Bu, realilərin semantikasından, onların milli mədəniyyətə mənsubluğundan irəli gəlir.

Realilərin tərcümədə yaratdığı çətinliklər dilçilikdə diqqət mərkəzinə çəkilmiş, tərcümə nəzəriyyəçiləri realilərin tərcüməsinə aid bir çox məsələləri müxtəlif aspektlərdən araşdırmışlar [110, s. 52; 110, s. 59].

İngilis dili ilə ingilis milli mədəniyyətinin ayrılmaz vəhdətdə və qarşılıqlı təsir altında inkişaf etməsi nəticəsində dilin leksik-semantik və qrammatik strukturlarının arxasında başqa dillərin daşıyıcılarına aydın olmayan ingilis həyat tərzini, adət-ənənələri, məişəti, bir sözlə, mədəniyyətinin əks olunduğu gerçəklik durur. Bunun səbəbini ingilisdilli xalqların özünəməxsus həyat tərzini və etnoqrafiyasını təşkil edir.

Etnoqrafik realilərin mühüm bir qismini müxtəlif tarixi-mədəni assosiasiyalarla bağlı olaraq sözlərin üslubi-emosional çalarlıqları əldə etməsi, metaforikləşməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Qeyd olunan semantik proseslərlə əlaqədar olaraq etnoqrafik realilərin başqa bir dilə, o cümlədən də Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələsi mövzunun daha vacib bir linqvistik aspektinə çevrilir.

Dil realilərinin tərcüməsindəki çətinliklər, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onların ifadə etdiyi obyekt və anlayışların digər xalqların mədəniyyətinə, həyat tərzinə xas olmaması və yaxud da bütün xalqlar üçün ümumi bir məfhumu ifadə edən sözün digər dildə spesifik milli-tarixi konnotasiya əldə etməsidir.

İstər ingilisdilli insanlarla ünsiyyət prosesində, istərsə də, ingilis dilindən tərcümə edərkən rast gəldiyimiz milli-mədəni çalarlıqlı bir çox söz və ifadələrin mənasının anlaşılmadığı ortaya çıxır. Məsələn, Britaniyanın ictimai reallığı ilə bağlı *squatter* isminin başqa bir dildə leksik qarşılığı olmadığından, onu izah etmək lazım gəlir. Həmin söz ingilis dilində başqasına məxsus bir binada icazəsiz yaşayıb, kirayə haqqı ödəməyən şəxsi bildirir [137, s. 1312].

Göründüyü kimi, hər bir xalqın yalnız özünəməxsus olan həyat tərzini, adət və ənənələri olduğu kimi, onların ifadə vasitələri də məhz həmin xalqın dilində meydana çıxır və yalnız onlar tərəfindən izahatsız başa düşülür. Belə sözlər bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də həyatın bir çox sahələrini əhatə edir.

Qeyd edilən sözlərin və ya ifadələrin bir qrupu ingilislərin məişətində, mədəni və siyasi həyatında adət halına keçmiş əyləncə, mərasim və bayramları əhatə edir. Məsələn, ingilis dilində işlənən *one-night stand* ifadəsi səyyar fəaliyyət göstərən teatr qastrolunu ifadə edir və yaxud *cup – and – saucer drama* ifadəsi çay içməklə müşayiət olunan tamaşanı bildirir.

Flower people ifadəsi Britaniyada gənclərin bir qrupunun davranış və həyat tərzi ilə bağlıdır. Varlı ailədən olan bu gənclər burjua cəmiyyətinin əxlaq normalarına qarşı çıxaraq, ona etiraz əlaməti olaraq sivilizasiyadan kənar olmağa can atır, azad qardaşlıq sevgisi şəraitində yaşamağı üstün tutur, bir sözlə yaşadıkları cəmiyyətin əxlaq normalarına tabe olmurlar [137, s. 498].

Britaniya həyatına aid ifadələrin bir qrupu biznes, ticarət özəlliklərini, yəni fəaliyyətin Britaniyaya xas təzahür formalarını əks etdirir. Məsələn, *After Eight* ifadəsi ingilislərə yaxşı məlumdur. O, aromatik şokolad istehsal edən və onların satışını axşam saat 8-dən başlayaraq təşkil edən firmanı bildirir. Aydın olur ki, *After Eight* ifadəsi də və onun aid olduğu fəaliyyət növü də məhz Britaniya üçün xarakterikdir [137, s. 19].

Göründüyü kimi, ingilis mədəniyyətindən qaynaqlanıb, başqa dillərdə leksik ekvivalenti olmayan, özünün denotativ və konnotativ mənaları ilə seçilən leksik təbəqənin tədqiqi həm ingilis dili daşıyıcıları ilə normal ünsiyyət aparmaq, həm də ingilis dilindən doğma dilə milli koloritli leksikanın düzgün tərcümə etmək üçün böyük praktik əhəmiyyətə malikdir.

Lakin tərcümənin vəzifəsi orijinalın element və strukturunu yaratmaq deyil, onun funksiyasını başa düşərək digər dilin element və strukturlarına tətbiq etməkdir. Tərcümədə imkan daxilində mənbə dilin materialının məxəz dildə funksional əvəzləyicisinin olması və ondan istifadə edilməsi daha məqsədemüvafiq hesab olunur [67, s. 416].

Realilərdən fərqli olaraq ümumişlək sözlərin hər bir dildə qarşılıqları mövcuddur. Təbii ki, ingilis dilindəki *star* (“ulduz”), *table* (“masa”), *live* (“yaşamaq”) kimi sözlərin başqa dillərdə də eyni mənə daşıyan qarşılıqları vardır və həmin sözlərin tərcüməsi problem doğurmur [138, s. 94].

Lakin ingilis dilinin ayrı-ayrı variantlarında işlənən *to be bushed*, *to smoke a pipe of peace*, *Gretna Green marriage* kimi söz və ifadələr ümumişlək sözlər olmayıb, ingilisdilli xalqların milli mədəniyyəti ilə bağlıdır və onların tərcüməsi, təbii olaraq, müvafiq xalqın mədəni leksikası ilə tanışlıq sayəsində mümkündür. İngilis dilindən tərcümə edən və yaxud bu dilin daşıyıcıları ilə ünsiyyətdə olan şəxs mədəniyyətlə bağlı sözlük və ensiklopediyaları araşdırmaqla *to be bushed* ifadəsinin Avstraliya ingiliscəsində “itmək”, “azmaq”, *to smoke a pipe of peace* ifadəsinin Amerika ingiliscəsində “barışıq əldə etmək”, *Gretna Green marriage* ifadəsinin isə ingilis dilində “asan yolla evlənmə” mənalarını ifadə etdiyini öyrənə bilər. Həmin ifadələr ingilisdilli xalqların etnik tarixi və əlaqələri ilə bağlı olan realilərdir və onların başqa dilə tərcüməsi xüsusi üsullar sayəsində mümkündür. Realilərin tərcüməsində müxtəlif çətinliklər aşkara çıxır.

Etnoqrafik realilərin tərcüməsində əsas çətinliklər aşağıdakılardır: 1) dil daşıyıcılarında həmin realinin ifadə etdiyi obyektin digər xalqlarda olmaması; 2) realinin ona məxsus olan predmet məfhumu ilə yanaşı milli və tarixi konnotasiyaya da malik olması.

Realilərin şərh prosesinde bir çox amillər toplusuna əsaslanmaq lazım gəlir. Belə ki, tərcüməçi tərcüməyə dair ümumi nəzəri müddəalara əsaslanmaqla bərabər, həm də özünəməxsus duyma, hər şeydən əvvəl, “kontekstual şərait”i qiymətləndirmə qabiliyyətinə və hər bir ayrıca halda daha uyğun şərh seçmə bacarığına malik olmalıdır [37, s. 88].

Bir kommunikasiya vasitəsi kimi realilərin tərcüməsinin özünəməxsus daxili qanunauyğunluqları vardır. Həmin qanunauyğunluqlar əsasən müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən xalqların dillərinə müxtəlif sosioloji, psixoloji və digər amillərin təsiri altında yaranır. Hər bir dili qidalandıran, onun leksik inkişafında müstəsna rol oynayan belə amillərin təsiri altında başqa dillərdə ekvivalenti olmayan leksik təbəqə formalaşır. Belə leksikanın başqa bir dilə tərcüməsinin xüsusi metod və yolları müəyyən olunmalıdır. Başqa dillərdə leksik ekvivalenti olmayan vahidlərin ifadə etdikləri fikrin tərcüməsinə imkan verən funksional uyğunluq konsepsiyası meydana çıxmışdır. Funksional uyğunluğu təmin edən vasitələr hərfi tərcümənin və

onun yaratdığı anlaşılmaqlığın qarşısını alaraq, orijinal mənanın dəqiq tərcüməsinə imkan verir.

Orijinal fikrin bədii şəkildə ifadəsi o zaman mümkün olur ki, zahirən uyğun gələn forma deyil, orijinala funksional baxımdan uyğun gələn forma seçilir [74, s. 415-416].

Tərcümə prosesində çətinlik doğuran dil vahidləri söz və söz birləşmələrinin müxtəlif formalarını əhatə edir. Onlar arasında reklam qəliblərindən tutmuş evfemizmədək, klişedən (uzun zaman çox istifadə edilməkdən təsirini itirmiş sözlər [160]) tutmuş slenqədək (slenq – müəyyən peşə, yaxud sosial təbəqə nümayəndələrinin tərəfindən istifadə edilən sözlərdir [10, s. 101]) müxtəlif tipli leksik laylar vardır. Ayrı-ayrı söz və ifadələrin bir dildə çox sayda ekspressivlik dərəcələri olur ki, onların başqa bir dilə tərcüməsi böyük təcrübə tələb edir. Məsələn, ingilis dilində müəyyən bir filmin maraqlı olduğu haqda təsəvvür yaratmaq üçün tamamilə fərqli ekspressivlik dərəcələrinə malik ifadələrə rast gəlirik ki, onların bir çoxunun Azərbaycan dilinə tərcüməsi hərfi tərcümə yolu ilə qətiyyən mümkün deyildir. Əgər *the film is funny, it is laughable, it's comic, it's jolly, it's real fun* kimi ifadələrin tərcüməsi (“film gülməlidir”, “o, komikdir” və s.) çətinlik doğurmursa, eyni məfhumun daha yüksək ekspressivliklə deyildiyi başqa ifadələrin tərcüməsi bir qədər mürəkkəbdir. *It is so funny it'll cause your sides to ache* cümləsinin hərfi tərcüməsinin düzgün kommunikativ informasiya daşmadığının şahidi oluruq: “o elə gülməlidir ki, sənin böyrəklərinin ağrmasına səbəb olacaq”. Bu halda yuxarıda qeyd olunduğu kimi, orijinalın hərfi tərcüməsinə deyil, onun funksional tərcüməsi yolu seçilməlidir. Yuxarıdakı cümlənin Azərbaycan dili daşıyıcılarının psixoloji təcrübəsinə əsasən “o elə məzəlidir ki, gülməkdən nəfəsin kəsilir” formasında deyilməsi orijinaldakı ekspressivlik dərəcəsinə funksional cəhətdən uyğun gəlir. İngilis dilindəki *murderously funny* ifadəsini “öldürücü şəkildə gülməli” kimi deyil, “qəhqəhə doğuran”, “qəşş edici” şəklində tərcüməsi birincinin funksional tərcüməsi kimi gerçək görünür.

Doğma dildə funksional ifadə vasitəsi axtarıb tapmaq əvəzinə, hərfi tərcüməyə meyl edənləri V.Lini təcrübəsiz tərcüməçi adlandırır. O, rus dilindəki «Я так занята,

что вздохнуть некогда» cümləsinin ingilis dilinə hərfən “I am so busy, no time to breathe” şəklində tərcüməsini tənqid edərək, *вздохнуть некогда* (“nəfəs almağa belə vaxtım yoxdur”) ifadəsinin rus psixologiyası ilə bağlılığını, bu ifadənin ingilis dilinə ingilis düşüncə tərzinə məxsus ifadə ilə tərcüməsinin zəruri olduğunu qeyd edir:

“I’m so busy/I’m swamped I don’t have a free time və yaxud I’m so busy I don’t know if I’m coming or going” [35, s. 149].

Mədəniyyətlərarası kommunikasiya prosesində tərcüməsi müəyyən çətinlik doğuran vahidlərin biri də evfemizmlərdir. A.V.Kuninin fikrincə evfemizmlər geniş ictimai əhatəyə malik hadisə olub, bu və ya digər sözün mənasının yumşaq şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir [74, s. 16]. Xüsusilə publisistik və bədii ədəbiyyatın tərcüməsində mətnaltı mənanı düzgün anlamaq üçün dildə evfemizmlərin istifadəsi xüsusiyyətləri ilə tanışlıq vacibdir. Misal üçün, ingilis cəmiyyətində gitara çalan özünü *guitarist* deyil, *entertainer* adlandırmağı üstün tutur. Əvvəllər “istifadə olunmuş avtomobillər” kimi tanınan maşınlar (*used cars, second-hand cars*) hazırda *pre-owned cars* (“əvvəllər başqasına məxsus olmuş avtomobillər”) adlandırılır.

Situasiyanın ağırlığını vulqar şəkildə təqdim etməmək məqsədilə iqtisadiyyata aid mətnlərdə *chronic inflation* (“xroniki inflyasiya”) əvəzinə *gradual increase in prices and wages* (“qiymət və maaşların tədricən artması”) sinonimik evfemizmi istifadə olunur və yaxud mənanın yumşaq şəkildə ifadəsi məqsədilə *the poor* (“yoxsullar”) ifadəsi əvəzinə *the needy, the ill-provided* (“ehtiyacı olan”) ifadələri ingilis leksikonuna daxil olmuşdur. Göstərilən üslubi məqsədlə ingilis dilində bir çox sözlər mənaca yumşaq sinonimik cütlərlə əvəzlənməkdədir: *bourdin house* – guest house, *beauty-shop operator* – beautician, *dog-catcher* – animal welfare officer və s.

Tərcüməçi və yaxud xarici dil müəllimi əlaqədə olduğu dili danışan xalqın ictimai, mədəni xüsusiyyətlərini, dini baxışlarını, adət və ənənələrini kifayət qədər bilməlidir ki, həmin ölkənin hüquq, mədəniyyət, sosial problemləri haqqında müzakirə aparmaq, dialoqa girmək bacarığına malik olsun. Dili ilə əlaqədə olduğu xalqın zövqü, salamlamaq, qonaq qəbul etmək, yumor vərdişləri ilə kifayət qədər tanış olmayan, ayinlərini, inanclarını lazımi dərəcədə bilməyən, mətbəx mədəniyyəti haqqında yetərli məlumata malik olmayan tərcüməçi həmin məfhumları ifadə edən

dil faktlarını düzgün və dolğun tərcümə etməyə qadir deyildir. Bu problemin öhdəsindən gəlmək üçün yalnız ölkəşünaslıq və yaxud liqvoölkəşünaslıq, kommunikasiya nəzəriyyəsi və digər fənləri öyrənməklə yanaşı mütəxəssis bədii ədəbiyyat, sözlüklər, ensiklopediyalar və dilin arxa planını əks etdirən digər mənbələrlə də işləməlidir.

Dil onu danışan xalqın həyat tərzinin güzgüsüdür. Buna uyğun olaraq heç bir xalqın həyat təzi özünün bütün xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşmədiyi kimi, hər bir dilin ifadə vasitələrinin də tam eyniyyət təşkil etməsi qeyri-mümkündür.

Hətta ingilis dilinin müxtəlif variantlarının belə fərqli etnolinqvistik, psixolinqvistik, kulturoloji və s. leksik laylara malik olduğu məlumdur ki, bu da həmin variantlarda danışan xalqların özünəməxsus həyat təzi, tarixi ilə bağlı olmuşdur. İngilis dilinin bir variantında müəyyən məfhumu bildirən söz olduğu halda, başqasında yoxdur. Məsələn, Amerika ingiliscəsindəki *downtown* sözünün ifadə etdiyi məfhumu Britaniya ingiliscəsində bir sözlə ifadə etmək mümkün deyildir, o təsvir vasitəsilə ifadə olunur: “the business centre of a town or a city”.

Amerika ingiliscəsində işlənən *disaster area* və yaxud *distressed area* ingilis dilinin Britaniya variantında bütöv bir cümlə ilə ifadə oluna bilər:

“a place which has suffered a lot of damage because of a disaster such as a flood” [74, s. 103].

Hər hansı bir sözün semantik yükündə müəyyən predmet və ya hadisənin əlamətlərinin kompleks halda ifadə olunmasını onun aid olduğu xalqın həyat tərzinin milli spesifikasi ilə bağlamaq mümkündür. Bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilinin Amerika variantında da onu başqa dillərdən fərqləndirən etnolinqvistik, kulturoloji və s. amillərlə bağlı realilər tarixən yaranıb formalaşmışdır. Amerika ingiliscəsindəki realilər üçün fon rolunu ölkəni məskunlaşdıran Avropa dilləri, yerli hindu dilləri, XVII-XVIII əsrlərdə və daha sonra formalaşan Amerika cəmiyyətinin yeni həyat təzi, mədəni, əxlaqi və dini baxışları və digər amillər oynamışdır. Bu səbəbdən də ingilis dilinin bu variantında realilər və onların şərh məqsədilə belə realilərin meydana çıxdığı tarixə, ictimai-siyasi və mədəni mühitə nəzər salmaq məqsədəuyğundur.

Tərcüməşünaslıq ədəbiyyatında realilərin tərcüməsinin müxtəlif üsulları göstərilir. Qeyd edilən məsələyə münasibətdə tədqiqatçıların fikirlərində ümumi cəhətlər çox olsa da, fərqli yanaşma da özünü göstərir.

A.Fyodorov qələmə aldığı ilk işlərində realilərin tərcümədə verilməsi məsələsini qoymuşdur. Bu zaman o, üç üsulun üzərində dayanmışdır. Onun təklif etdiyi üsullar bunlardır: 1) transliterasiya (tam, yaxud qismən); 2) realinin yeni söz və ya söz birləşməsi ilə tərcüməsi; 3) realini ifadə etdiyi mənaya yaxın məzmununa malik sözlə verilməsi və ya təxmini tərcümə [108, s. 181]. Tədqiqatçı sonralar bu məsələdən bəhs edərkən əvvəl göstərdiyi üç üsulu saxlamış və bura daha birini də əlavə etmişdir. Onun fikrinə görə dördüncü üsul “hiponimik və ya ümumiləşdirilmiş təxmini tərcümə”dir [106, s. 151]. Üçüncü və dördüncü üsulların yaxınlığı və demək olar ki, eyniliyi göz qarşısındadır. Müəllif hər iki halda təxmini tərcümədən bəhs edir. Birinci halda, daha doğrusu, üçüncü üsulda əvəz edilən sözün növ-cins münasibəti nəzərə alınmırsa, dördüncü üsulda bu cəhət qabardılır. Bu isə məsələnin mahiyyətinə bir qədər geniş aspektdən yanaşma kimi diqqəti özünə çəkir.

S.Vlaxov və S.Florin realilərin tərcüməsinin altı üsulundan bəhs etmişlər: 1) transkripsiya; 2) kalka; 3) yeni sözün yaradılması; 4) mənimsəmə; 5) təxmini tərcümə; 6) təsviri tərcümə [39, s. 439-440; 110, s. 67]. Daha çox üsulun sadalanması hər bir üsulun digərindən fərqlinin də müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Məsələn, mənimsəmə üsulunda nəyin nəzərə alınması bir qədər qeyri-dəqiqdir. Fikrimizcə, tədqiqatçılar sözün alınmasını nəzərdə tuturlar. Sözün alınması üçün transkripsiya və ya transliterasiya vacib şərtidir. Transkripsiya və transliterasiyanı bir-birindən tam ayırma da düzgün deyildir. Bu iki vasitə paralel istifadə olunandır. Transkripsiya, transliterasiya, eləcə də onların ikisinin birgə tətbiqinin nəticəsi dilə alınma sözün daxil edilməsidir. Deməli, mənimsəmə və transkripsiya mahiyyətinə görə eynidir. Bir məsələni də qeyd etmək lazım gəlir. Tərcümə üsullarından bəhs edərkən tərcümə dilində verilmə arasında fərq qoyulmalıdır. Transkripsiya tərcümə prosesi deyildir. Transkripsiya və ya transliterasiya başqa əlifba hərflərinin və ya fonemlərin digər dilin əlifba hərflərinə, qrafemlərinə çevrilməsi və fonemlərin uyğunlaşdırılmasıdır.

Bir sıra alimlər realilərin tərcüməsi üsullarını alt qruplara bölürlər. Məsələn, yeni söz və ya söz birləşməsinin yaradılması ilə təxmini tərcümə yeni bir üsul kimi qiymətləndirilir və təxmini tərcümə adı ilə verilir. Kalka yolu ilə tərcümə də bu üsula aid edilir. V.V.Vinoqradov kalkanın realilərin tərcüməsi üsulu kimi qəbul edilməsini düzgün saymır. O, göstərir ki, kalka tərcümə deyil, söz yaradıcılığı üsullarından biri olduğunu diqqət mərkəzinə çəkir və tərcümənin dörd üsulunu göstərir: 1) transkripsiya (transliterasiya); 2) hiponimik tərcümə; 3) oxşatma; 4) perefrastik (təsviri, deskriptiv, eksplikativ) tərcümə [32, s.104; 32, s. 101-102].

Q.Bayramov ekvivalentsiz leksikanın tərcüməsində əsasən aşağıdakı üsullardan istifadə olunduğunu qeyd etmişdir: 1) transkripsiya; 2) transliterasiya; 3) kalka; 4) təsviri; 5) təxmini/ analoq tərcümə; 6) əvəzetmə [5, s. 54].

N.Muradəliyeva realilərin tərcüməsi üsullarının öyrənilməsinə iki nöqtəyə-nəzərdən – həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşünaslıq baxımından yanaşmağın zəruriliyini qeyd etmiş və bu zaman tərcümə üsullarını açmamışdır [78, s. 83-84].

Elmi ədəbiyyatda realilərin tərcüməsi ilə bağlı verilən fikirlərdə realinin yeni söz, yaxud söz birləşməsi ilə verilməsi və hiponimik tərcümə əlavə şərh tələb edir. Oxşatma hiponimik tərcümənin xüsusi halıdır. Q.D.Tomaxin hiponimik tərcüməni şərh edərkən göstərir ki, belə tərcümədə mənaca yaxın olan söz seçilir. Nəticədə reali itir. Bu üsulun ciddi nöqsanı tərcümədə predmetin milli koloritinin, spesifikliyinin itirilməsi, mədəniyyətlərarası interferensiyanın yaranmasıdır. Hadisə ona aid olmayan əlamətləri qazanır və ya ifadə edir [100, s. 34].

Realinin yeni sözlə verilməsində də bu hadisə baş verir. Yeni sözlə verilmə dildə qarşılığın yaradılmasıdır. Predmetin özü dildə yoxdursa, onun adını bildirəcək qarşılığın yaradılması həmin predmetin adlandırılmasındakı motivləşməni, həmçinin sözdəki etnokulturoloji səciyyəni ortadan götürür.

Realilərin başqa dildə verilməsinin 5 üsulu da qeyd olunur: 1) transliterasiya və transkripsiya; 2) kalka; 3) təsviri və ya izahlı tərcümə; 4) yaxın və ya təxmini tərcümə; 5) transformasiya və ya kontekstual tərcümə [71].

Müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən xalqların dillərində tarixi, mədəni, sosioloji, psixoloji və digər amillərin təsiri nəticəsində yaranmış sözlərin başqa

dillərdə ekvivalentlərin aşkarlanması heç də həmişə mümkün deyildir. Bu səbəbdən də dilçilər leksik ekvivalentin olmadığı məqamlarda fikrin düzgün çatdırılmasına imkan verən funksional uyğunluq konsepsiyasına əsaslanmağa başlamışlar. Funksional uyğunluğu təmin edən ifadə vasitələri bir dildən başqa bir dilə hərfi tərcümənin yaratdığı anlaşılmaqlığın qarşısını almağa və orijinalın düzgün tərcüməsinə kömək edir.

N.İ.Pomorozskayanın fikrincə, yalnız konkret xalqın, ölkənin həyatı ilə bağlı olan və məhz bu xalqın dilində öz əksini tapan denotativ realilər milli-tarixi koloritə malik olduğundan bədii əsərlərdə milli fonu yaradan bir amildir [83, s. 59].

E.İ.Şumager fon leksikasının ölkəşünaslıq haqqında zəngin informasiyaya malik olduğunu qeyd edir və “söz vasitəsilə” başqa bir xalqın həyatına nüfuz etmək, sözdə maddi, ictimai və mənəvi prosesləri müşahidə etməyin mümkün olduğunu göstərir [119, s. 129].

Bir dildən başqa dilə tərcümə yalnız iki dilin qrammatik strukturlarının deyil, həm də onların mədəniyyətlərinin qarşı-qarşıya gəlməsi, müqayisəyə cəlb olunmasıdır. Tərcümə prosesində tərcüməçi dərhal tərcümə oluna bilməyən bir qrup dil elementləri ilə rastlaşır. Bu onunla əlaqədardır ki, orijinal dildə mövcud olan məfhumların heç də hamısı tərcümə edilən dildə rast gəlinmir. Milli-spesifik realilərə başqa dildə leksik ekvivalenti olmayan leksemlər və yaxud denotasiyalar, eləcə də konnotasiyalar – konkret bir dilin sözlərinin əldə etdiyi məcazi emosional mənalara daxildir [42, s. 297].

Göründüyü kimi dilçilər realilərin tərcüməsinin bir sıra üsullarına önəm vermişlər. Onlar arasında xüsusilə geniş yayılanlar transliterasiya, transkripsiya, kalka, təsviri və yaxud izahlı tərcümə, realinin reali vasitəsilə tərcüməsi və təxmini tərcümə üsullarıdır [22; 32; 35; 37; 56; 57; 58; 67; 70; 111; 115].

Realilərin aid olduğu sahələrin xarakterindən asılı olaraq qeyd olunan tərcümələrin bu və ya digərinin üzərinə xüsusi yük düşür.

Realilərin verilməsinin üsullarını faktoloji şəkildə də araşdırmaq mümkündür. Bu cür tədqiqat tərcümə əsərləri üzrə aparılır. Bunun üçün ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş müxtəlif əsərlərdə orijinalda işlənmiş realilər

axtarılıb seçilir və qeydə alınır. Sonrakı mərhələdə həmin realilərin tərcümədə necə verilməsi müəyyənləşdirilir. Əgər eyni bədii əsər ingilis dilindən Azərbaycan dilinə müxtəlif müəlliflər tərəfindən tərcümə edilmişdirsə, onda bu müəlliflərin hər birinin tərcüməsi nəzərə alınır. Təbii ki, ümumi nəticəyə gəlmək xeyli sayda müxtəlif əsərin və müxtəlif tərcüməçilərin işləri təhlilə cəlb olunmalıdır. Bu halda bir tərcüməçinin və ya bir müəllifin əsəri ilə məhdudlaşmaq ümumi mənzərəni qiymətləndirməyə imkan vermir.

Apardığımız araşdırmalara əsasən tərcümə prosesində realilərin məxəz dildə verilməsinin aşağıdakı üsullarını müəyyənləşdirmək mümkündür:

- 1) realilərin qrafik tərkibinin demək olar ki, tam saxlanılması şərti ilə məxəz dildə verilməsi; bu hal transliterasiyaya uyğun gəlir;
- 2) realilərin fonetik tərkibinin tam saxlanılması şərti ilə məxəz dildə verilməsi; bu hal transkripsiyaya uyğun gəlir;
- 3) realini təşkil edən söz və ya sözlər ayrılıqda hərfi tərcümə edilir; bu hal kalka və yarımkalkaya uyğun gəlir;
- 4) realilərin mətndə eynilə saxlanması ilə yanaşı, onlara aid izahın mətndən kənarında (məs., səhifənin sonunda, kitabın sonunda) və mətndə izah edilməsi;
- 5) realinin məxəz dildə mövcud olan yaxın mənalı sözlə əvəz olunması; bu halda orijinalda realinin varlığı oxucuya məlum olmur, tərcümədə verilmiş söz dildəki müstəqil mənasında başa düşülür.

Realilərin başqa dildə verilməsinin qeyd olunan üsullarının hər birinin əsas xüsusiyyətlərini və mahiyyətini aydınlaşdırmağa çalışaq.

Transliterasiya. Bu üsul xarici dildə olan adın doğma dilin qrafemləri vasitəsilə təqdim olunmasıdır: *Lincoln* “Linkoln” (məşhur ABŞ prezidentlərindən biri), *Desert Island Disks* “Desert Island Disks” (Britaniyada radio proqramı), *Fox Broadcasting Company* “Foks Broadkasting Kompani” (ABŞ-da əsas milli televiziya şirkətlərindən biri) [100, s. 31].

Realilərin müəyyən fonetik dəyişikliklə mənbə dildən məxəz dilə keçirilməsi əslində bir qrafik sistemdən digərinə keçirilməsi ilə bağlıdır. Lakin dildə qrafem-fonem uyğunluğu mövcud olduğuna görə, biz eyni zamanda, həm transkripsiya, həm

də transliterasiya məsələsi ilə üzləşmiş oluruq. Rus və Azərbaycan əlifbalarının eyni qrafik əsaslı olmasına baxmayaraq, hər ikisi müstəqil əlifbalardır və qrafem fərqləri nəzərə çarpacaq qədərdir. Bu isə transkripsiya və transliterasiya prosesində müəyyən çətinliklər meydana çıxarır. Realilərin Azərbaycan dilində verilməsinin birinci üsulunu nəzərdən keçirərkən, spesifik halları göstərmək vacibdir.

İngilis dili oxu qaydaları ilə zəngin dildir. Ona görə bu dildə sözlərin tərkibindəki qrafemlərin fonemlərə uyğunluğunu təyin etmək çətinidir. Bu cəhət ingilis dilindən transliterasiyada da kifayət qədər fərqli xüsusiyyətlər meydana çıxarır. İngilis dilinin realilərinin verilməsi zamanı transliterasiya ilə transkripsiyanın müştərək tətbiq edilməsi geniş yayılmışdır.

Dildə işarə ilə səs arasındakı münasibətin əsas üç cəhəti göstərilir: 1) sintaqmatik (sözdəki hərflərin sayının səslərin sayına uyğun gəlməsi); 2) paradiqmatik (əlifbanın hər hərfinə bir səsin uyğun gəlməsi); 3) semiotik (hər tələffüz olunan səs yazıda ifadəsini tapmalıdır) [41, s. 75].

Realilərin verilməsində çox istifadə edilən transliterasiya, bir qayda olaraq, adların, onomastik vahidlərin verilməsində işləkliyi ilə seçilir. Transliterasiyaya dair konkret nümunələri nəzərdən keçirək.

“I take up my pen in the year of grace 17 -, and go back to the time when my father kept the Admiral Benbow inn” – Beləliklə, hazırkı 17 ildə mən qələmi əlimə alıb xəyalən o zamana – atamın “Admiral Benbow” adlı mehmanxana saldığı vaxta qayıdıram [152, s. 7].

“Admiral Benbow” mehmanxana adıdır. Bu onomastik vahid Azərbaycan dilində transliterasiya ilə verilmişdir. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində “admiral” alınması işlənir. “Benbow” adının transliterasiyasında hərf-səs uyğunluğu əsas götürülmüşdür. Doğrudur, bu uyğunluq hərflərin əlifba adları və daha çox ifadə etdiyi səsle müəyyənləşdirilmişdir.

Bir dildən digərinə transliterasiya qaydaları sistem halında təyin olunmalıdır. Məlumdur ki, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə qəbul edilmiş transliterasiya qaydaları yoxdur. Ona görə də tərcüməçilər ingilisdilli realilərin verilməsi zamanı

subyektiv mövqe tuturlar. Nəticədə eyni realilərin Azərbaycan dilində verilməsində fərqlilik qeydə alınır.

Transkripsiya. Bu üsul xarici dildəki milli koloritli sözlərin orijinal tələffüz formasının fonemlər vasitəsilə təqdim olunmasıdır: *James Henry* “Ceymz Henri” (ABŞ yazıçısı), *Jane Eyre* “Ceyn Eyr” (Şarlotte Brontenin əsərinin adı).

Qeyd olunan üsullardan onomastik vahidlərin – şəxs adlarının, coğrafi adların, şirkət, firma, gəmi, qəzet və b. adların tərcüməsində istifadə olunur [69; 73; 75].

Transkripsiyanın başlıca cəhəti mənbə dilin fonemlərinin məxəz dildə müvafiq fonemi ifadə edən qrafemlərlə verilməsidir. Transkripsiyanı transliterasiyadan fərqləndirən əsas xüsusiyyət sözün mənbə dildəki səslənməsini saxlamaqla onun koloritini, etnokulturoloji mahiyyətini qorumaqdır. Realilər müxtəlif sahələrə aid olur. Onların bilavasitə şəxs adları, soyadları, yaşayış məskənləri, küçə və başqa bu tipli onomastik vahidləri adlandıran hissəsinin transkripsiya ilə verilməsi vacib şərtlərdəndir. Bununla yanaşı, bədii əsərlərdə müəllif özü müxtəlif adlardan, real gerçəklikdə olmayan adlardan istifadə edir. Əsərdə belə adların işlənməsi üslubi xüsusiyyətlərdən irəli gəlir. Bəzən belə adlar müəllifin intensiyası ilə bağlı meydana çıxır. Göründüyü kimi, realilərin transkripsiya vasitəsilə verilməsi də ümumi məzmunun, bədii əsərin etnokulturoloji, etnoqrafik xüsusiyyətlərini tərcümədə saxlamağı tələb edir [4, s. 75].

Realilərin transkripsiya ilə verilməsini konkret nümunələr üzrə nəzərdən keçirək.

Cerom Devid Selincerin “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” əsərindəki bəzi onomastik vahidlərin Azərbaycan dilində verilməsinə aid nümunələrə baxaq.

And all that David Copperfield kind of crap... – “və qısaı Devid Kopperfildin sicilləməsi” [156, s. 1]. Bu parçada ingilis dilindəki “David Copperfield” antroponimi transkripsiya edilmişdir. Əgər transliterasiya əsas götürülsəydi ad “David Kopperfield” şəklində veriləcəkdi. Tərcüməçi “Devid Kopperfild” formasını seçmişdir. Qeyd edək ki, ingilis “David” transkripsiyada Azərbaycan dilində “Deivid” şəklində olmalıdır. Lüğətdə bu adın iki variantda verilməsinə rast gəlinir.

David [dəivid] Deyvid, David [13, s. 1632].

C.Selincerin əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş T.Vəliyev “David” adını transkripsiya ilə “Devid” şəklində vermişdir [149, s. 26]. Bu transkripsiya rus dilinə transkripsiya variantıdır.

C.Selincerin əsərindəki bir sıra başqa adların transkripsiyasına baxaq.

He's in Hollywood – “O, Hollivuddadır”.

Now he's out in Hollywood, D.B., being a prostitute – “O, indi Hollivuddadır” [156, s. 1].

“Hollywood” sözünün transkripsiyası fonem uyğunluğu əsəsindədir.

Where I want to start telling is the day I left Pencey Prep. Pencey Prep is this school that's in Agerstown, Pennsylvania – “Deyirəm, elə Pensi məktəbini tərk etdiyim gündən başlasam yaxşı olar” [156, s. 1].

Pensi – Pensilvaniya ştatı, Egerstayn şəhərində qapalı internat məktəbidir. Transkripsiya üzrə Pensey –Pensi yazılışı ilə transformasiya olunmuşdur.

Hollywood [ˈhɒliwud] – Hollivud [13, s. 1641].

Transkripsiyadan görünür ki, V.Qakın göstərdiyi şərt, yəni hərf və fonem sayının eyniliyi pozulmuşdur. İngilis dilində transkripsiyada bir “l” fonemi olduğu halda Azərbaycan dilində qoşa “ll” saxlanılmışdır. Transkripsiyaya uyğun olaraq “oo” birləşməsi “u” fonemi ilə əvəz edilmişdir.

Tərcümədə “Pensey Prep” birləşməsi bir sözlə “Pensi” əvəz olunmuşdur.

Anyway, it was the Saturday of the football game with Saxon Hall. The game with Saxon Hall was supposed to be a very big deal around Pencey – “Qısaı, oyunu uduzmaq Pensi üçün ölümdən bətərdir” [156, s. 1].

I suddenly remembered this time, in around October, that I and Robert Tichener and Paul Campbell were chucking a football around, in front of the academic building – “Birdən yadıma düşdü ki, ay yarım bundan qabaq – oktyabrda mən Robert Tiçner və Pol Kembl tədris korpusunun önündə top-top oynayırdıq [156, s. 2].

Bu cümlədəki “Robert Tichener” və “Paul Campbell” onomastik vahidləri Azərbaycan dilində transkripsiya ilə “Robert Tiçner” və “Pol Kembl” şəklində verilmişdir.

Paul [pɔ:l] – Pol, Paul [13, s. 1636].

İngilis dilində [ɔ] uzun “o” kimi oxunur. Azərbaycan dilinə transkripsiyada fonem uzunluq xarakteristikasını itirir. Adların lüğətdəki transkripsiyasına istinad etsək adın “Paul” variantının da dilimiz üçün keçərli olduğunu görürük. Lakin “Paul” variantı transkripsiya deyil, transliterasiya üsulu ilə tərcümədir.

“I passed English all right,” I said, “because I had all that Beowulf and Lord Randal, My son stuff when I was at the whooton School – “İngilis dilindən yaxşı çıxdım”, - dedim, - çünki “Beovulf” və “Lord Randal” mənim oğlum” [156, s. 5] kimi dərsləri hələ Hummon məktəbindəyəkən öyrənmişəm”.

Azərbaycan dilinə transkripsiyada yenə də rus dilinə istinad özünü göstərir: Randal – Rəndal, Hummon – Humon.

He lived on Anthony Wayne Avenue – “Entoni Ueyn küçəsində olurdu” [156, s. 2]. Sərbəst tərcüməyə üstünlük verən tərcüməçi cümləni olduğu kimi çevirməlidir. Transkripsiya “Entoni Ueyn” birləşməsidir.

“Anthony” şəxs adı lüğətdə belə verilmişdir:

Anthony [æntəni] – Əntoni, Antoni [13, s. 1631]

Tərcüməçi bu adın rus dilinə transkripsiyasından istifadə etmişdir. Rus dilində “ə” fonemi yoxdur. Ona görə də, ingilis dilindən transkripsiyada [æ] rus dilində çox zaman “ə”, bəzən isə “e” ilə verilir. Azərbaycan dilində son dövrlərdə transkripsiya zamanı şəxs və yer adlarında “ə” fonemi işlədilir. Daha əvvəllər isə ingiliscədən sözlər Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçdiyindən “e” fonemi istifadə edilmişdir. Qeyd edək ki, bu cəhət Azərbaycan dilində bu gün də qalmaqdadır. Tərcüməçilər [æ] fonemini gah “ə”, gah da “e” ilə verirlər.

Ümumiyyətlə, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə bədii ədəbiyyatdan realilərin tərcüməsi normalaşmamışdır. Realilərin verilməsi fərqli şəkil və formaların aşkara çıxdığını göstərir. Fikrimizcə, realilərin transkripsiyası zamanı hər iki dilin xüsusiyyətləri, fonem sistemləri nəzərə alınmalıdır. Ən düzgün variant isə onomastik vahidlərin mövcud lüğətlərdən götürülməsi və belə lüğətlərin hazırlanmasıdır.

Anyway, as soon as I got my breath back I ran across Route 204.

Seçdiyimiz tərcümədə “Route 204” əvəz edilmişdir.

They didn't have too much dough. “Holden!” Mrs.Spencer said.

“Holden” adi transkripsiya yolu ilə tərcümə olunmuşdur.

“*How are you? Mrs.Spencer?*” *I said. “How’s Mr.Spencer?”* – “Nə var, nə yox, missis Spencer?” – dedim. Mister Spenser necədir?” [156, s. 3] “Mrs” ixtisarı Azərbaycan dilində “missis”, “mr” isə “mister” kimi verilir.

Kalka. Çox geniş yayılmış bu tərcümə üsulu ilə xarici dildəki realilərin hərfi tərcüməsi verilir: *brain drain* “beyin axını” [71; 72; 91; 100; 117].

Sky-scraper - “göy dələn” , çox hündür müasir şəhər evi deməkdir [137, s. 1267]. *Kalka* yolu ilə tərcümə olunan *sky scraper* binanın çox hündür olub, səmanın dərinliklərini yararaq ucaldığını nəzərdə tutur. Bu *kalka* (“göydələn”) Azərbaycan dilinə çoxdan daxil olduğundan hamı tərəfindən anlaşılır və əlavə izahat tələb etmir.

Bir sıra *kalkalar* sətiraltı izahat da tələb edir: *Thanksgiving Day* – “Şükranlıq günü” mənasını verir. Britaniyalı immiqrantların Amerikada ilk məhsul yığımına həsr olunmuş şükranlıq günü:

Now every year on the fourth Thursday of November American families and friends gather, have a feast, and give thanks. Some traditional Thanksgiving food are Turkey, dressing, sweet potatoes, cranberry sauce, and pumpkin pie [124, s. 5].

Morris dance – “Morris rəqsi”, may bayramı zamanı orta əsr kostyumları geyinmiş kişilərin əfsanəvi qəhrəmanların rollarını oynamaları ilə müşayiət olunan ingilis xalq rəqsləri [137, s. 884].

Nümunələrdən aydın olur ki, *kalka* hərfi tərcümə yolu ilə yeni sözün və ya söz birləşməsinin yaradılmasıdır. *Kalka* bəzən hərfi tərcümə yolu ilə sözlə kimi qiymətləndirilir. Lakin *kalka* zamanı sözlə deyil, sözyaratma prosesi gedir. Reali və terminlərin tərcüməsində çox rast gəlinən bu üsulun tətbiqi mənbə dildə olan vahidin semantikasının maksimum dərəcədə saxlanması ilə diqqəti cəlb edir. Təbii ki, semantikanın saxlanması milli koloritin də saxlanması deyildir. İngilis dilində formalaşmış *skyscraper* rus dilinə “небоскреб” şəklində keçmişdir. Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə gətirilən reali də *kalka* yolu ilə əmələ gəlmişdir: “göydələn”.

Kalkanın iki növü vardır: tam *kalka*, natamam və ya yarımkalka. Yarımkalkada mənbə dildəki komponentlərin bir hissəsi saxlanılır, digər hissəsi isə hərfi tərcümə olunur.

İngilis orden və medallarının adları, bir qayda olaraq başqa dillərə kalka yolu ilə tərcümə edilir. Məsələn, *Distinguished Conduct Medal* – Nöqsansız Xidmətə görə medalı; *Distinguished Service Cross* – “Görkəmli xidmətlərə görə” xarakter (medalı); *Distinguished Service Order* – “Hərbi xidmətlərə görə” ordeni və s.

İngilislərdə şəhərin baş küçəsi “High Street” adlanır. Bu reali başqa dillərə “baş küçə” kimi kalka edilir.

Realilər cəmiyyət həyatının müxtəlif dövrlərində yaranıb sonradan istifadədən çıxıb bilər. Bu cür realilər müəyyən müddətdə dildə işlənir və son nəticədə dilin passiv lüğət fonduna keçir. Qeyd edilən realilər da kalka və ya yarımkalka üsulu ilə tərcümə edilir. Məsələn, prezident L.Consona etibarın azalması ilə bağlı 1965-ci ildə “Credibility gap” (etibar böhranı) realisi yaranmışdır. Belə tipli realilər müasir dövr üçün də səciyyəvidir. “Narıncı inqilab”, “ərəb baharı” kimi realilər ingilis dilində olan birləşmələrin hərfi tərcüməsi, kalkası üsulu ilə Azərbaycan dilinə gəlmişdir. Hazırda bu realilər fəal istifadədən çıxmışdır [100, s. 189].

İngilis dilindəki *balance of power*, *Buying an election*, *Big government*, *Pork barrel*, *Balanced ticket* və bir çox digər realilər başqa dillərə yalnız kalka yolu ilə keçmişdir.

Təsviri (izahlı) tərcümə. Bu tərcümə üsulu denotativ realilərin tərcüməsində xüsusilə geniş istifadə olunur. Denotativ realilər yalnız konkret bir xalqın mədəniyyətinə xas olduğundan, onların tərcüməsi əksər hallarda təsvir və yaxud xüsusi izahat vasitəsilə mümkündür. Misal üçün, britaniyalıların ənənələri üçün səciyyəvi olmuş asan nigah formasını bildirən Gretna Green ifadəsi Şotlandiyanın İngiltərə ilə sərhəddində yerləşən kəndin adıdır. Burada İngiltərədən gəlmiş gənclər arasında nigah bağlanırdı. İngilis gəncləri İngiltərədə o zaman mövcud olmuş ağır nigah qaydalarından yaxa qurtarmaq üçün buraya gələrək, asanlıqla heç bir adət çətinliyi olmadan kəbin kəsdirərdilər [137, s. 579]. Həmin kəbin mərasiminin adı olan *Gretna Green* müasir ingilis dilində “qaçaraq toy” mənasını kəsb etmişdir.

İngilis mətnində rast gəlinən *Gretna Green* ifadəsinin başqa bir dilə təqdim olunması məhz qeyd olunan izahat vasitəsilə mümkündür.

Və yaxud *Wooden spoon* ifadəsinin tərcüməsi yalnız aşağıdakı kimi izah edilə bilər:

Wooden spoon – zarafatçıl bir tədbirdə, cəbr üzrə imtahanlardan sonuncu yer tutmuş tələbəyə hədiyyə qismində təqdim olunur. Bu adət Kembric universitetinə məxsusdur [137, s. 1536].

İngilis dilindən əsasən təsviri (izahlı) yolla tərcümə edilə bilən denotativ realilər müxtəlif mənşələrdən qaynaqlanır. Onlar tarixi hadisələrlə, adət-ənənələrlə, məişətlə, mədəni və sosial mühitlə və b. şəkildə dilə daxil olur və başqa bir dilə fərqli üsullarla tərcümə edilir.

İzahlı tərcümə zamanı tərcüməçi realinin mənası ilə bağlı ya sözün rast gəldiyi səhifədə, ya da kitabın sonunda məlumat verir.

“Meri-Rebekka” qrotunda iki *rif*, bir *fokla* səfərə çıxdı... Çarlinin göstərişi ilə iri balıqçı *stakseli* dikəlmək üçün hazır idi, dor ağacının başına bağlanmış fok tapseli açıb elə qoymuşduq ki, istədiyimiz vaxtda qaldıra bilərdik” [146, s.129].

C.Londonun Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş hekayəsindən götürülmüş bu parçada üç realiyə səhifə aşağısında izah verilmişdir. “*Rif* – gəmi yelkəndə ip keçirilən halqa, ilmək (tərc.qeydi); *fok* – gəminin qabaq dorunda olan alt yelkən; *staksel* – üçbucaq çəp yelkən” [146, s.129].

Qeyd edilən əsərdə belə izahların sayı az deyildir. Göründüyü kimi, reali olduğu kimi işlədilmiş, daha doğrusu, transkripsiya edilmiş və tərcüməçi qeydi şəklində, izahla məna aydınlaşdırılmışdır.

2.2. Denotativ realilərin tərcümə məsələləri

Realilərə xas olan əlamətlərdən biri də tarixilikdir. Dil realilərinin tərkibində cəmiyyətin inkişafı tarixi ilə sıx bağlı olan reali-arxaizmlər, tarixi realilər və reali-neologizmlər aydın seçilir. Misal üçün, yaxın keçmişdə amerikalılar öz ölkələrini *melting pot* (“əridici qazan”) adlandırmağı xoşlardılar. Bu ifadə ABŞ-ın o vaxtkı gerçəkliyini, yəni müxtəlif ölkələrdən gələrək kütləvi şəkildə ölkədə məskunlaşan immiqrantların qarışaraq assimilyasiyaya məruz qalmalarını çox aydın əks etdirir.

İmmiqrasiya dövründə müxtəlif irqə və dilə mənsub olan xalqların ingilisləşməsi prosesi doğrudan da ölkənin əsas reallığı idi. Bu baxımdan *melting pot* ifadəsi amerikalıların çox yaxşı başa düşdüyü tarixi realidir [137, s. 849; 100, s. 113].

Hərfi tərcümə olan “əridən qazan” Azərbaycan dilində birləşmə haqqında düzgün təsəvvür oyatmır. Əslində, söz birləşməsi bir qazanda qaynayıb qarışmaq mənasını verir. Azərbaycan dilində “bir qazanda qaynamaq”, “bir qazanda bişmək”, “qaynayıb-qarışmaq” kimi ifadələrə uyğun gəlir. Amerika üçün tarixi realinin Azərbaycan dilində verilməsi bu halda əvəzetmə yolu ilə əldə olunur.

Hazırda isə Amerika cəmiyyəti çox zaman *salad bowl* (“salad nimçəsi”) ilə müqayisə olunur ki, bu da artıq ingilisləşmiş etnik qrupların özünəməxsus mədəni, psixoloji orijinallıqları mühafizə etdiklərini ifadə edir.

İngilis dilinin Amerika variantının formalaşmasında dilin arxa planını təşkil edən amillərdən biri də tarixi hadisələrdir. Şimali Amerikanın məskunlaşması prosesində yeni formalaşmaqda olan Amerika ingiliscəsinə yeni həyat tərzinin, iqtisadi və ictimai gerçəkliklərin böyük təsiri olmuşdur. Ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında baş verən hadisələrin əksəriyyəti, tarixi şəxslərin, dövlət xadimlərinin adları zaman-zaman tarixi kolorit əldə edərək, müasir Amerika ingiliscəsində tarixi səciyyəli leksik təbəqəyə, başqa sözlə tarixizmlərə çevrilmişdir. Amerika tarixizmləri çox geniş bir leksik təbəqəni – ayrı-ayrı şəxslərin adlarını, bayram və hərəkətləri, immiqrantların yeni qitəyə gətirdikləri maddi, mənəvi dəyərləri və s. əhatə edir. Tarixi realilər yalnız keçmişlə bağlı olmayıb çox da uzaq olmayan dövrlərə dair bir sıra sözləri və söz birləşmələrini də əhatə edir.

Tarixi realilərin yalnız aid olduqları dil daşıyıcıları üçün anlaşılıqlı olması və onların başqa dilə tərcüməsinin təsviri yolla mümkünlüyünü aşağıdakı nümunələr aydın göstərir. 1950-60-cı illərdə Amerika ingiliscəsində meydana çıxmış *beatnik*, *beat generation* ifadələri ABŞ-da yazıçılar Cek Kerouak və Allen Ginzbergin də daxil olduqları, Qərb cəmiyyətinin dəyərlərindən cana doymuş gənclər qrupunu bildirirdi. Onlar öz narazılıqlarını işləməkdən imtina etməklə, heç bir mülkə malik olmamaqla, özlərinə məxsus geyim üslubu ilə bildirirdilər. Amerikalılar *beatnik* və

beat generation adları altında uzun saç saxlayan və köhnə, çirkli paltar geyinmiş gəncləri başa düşürdülər [137, s. 96; 100, s. 7].

Amerikanın tarixi bir dövrünə aid olan bu realilərin digər dillərdə leksik ekvivalenti olmadığından onların başqa dilə tərcüməsi çox zaman təsviri yolla mümkündür. Verilmiş realinin təsviri izahı təqribən belə ola bilər: “1950-60-cı illərdə ABŞ cəmiyyətinin həyat tərzindən bezmiş, bu cəmiyyətin dəyərlərinə özlərinin qəribə həyat təzi və geyimləri ilə etirazlarını bildirən gənclər qrupu”.

Bu tipli tarixizmlərin hərfi tərcüməsi zamanı seçilən qarşılıq (“döyülmüş”, “bezmiş”) tərcümədə aydın məna vermir, çünki belə qarşılıqlar başqa dil daşıyıcıları üçün həmin tarixi gerçəklik ilə bağlı heç bir informasiya daşımır.

Tarixi realilər həm tarixi əsərlər yazan müəlliflərin əsərlərində və yaxud arxaik xarakterli əsərlərdə, həm də sujeti uzaq və yaxud yaxın keçmişlə bağlı olan çağdaş yazıçıların əsərlərində rast gəlinir [37, s. 146].

Onların tərcüməsi transliterasiya və təsviri üsulların kombinasiyası yolu ilə həyata keçirilir. Məsələn, ingilislərin yaxın keçmişdə istifadə etdikləri dəmir soba (plitə) növünü bildirən *aga* sözünü [137, s. 20] Azərbaycan oxucusuna təqdim etmək üçün əvvəlcə onun milli orfoqrafiya ilə transliterasiyası (*aqa*), sonra isə təsviri (izahı) təqdim olunmalıdır: “Yaxın keçmişdə Britaniyanın kənd yerlərində orta təbəqəyə aid əhalinin istifadə etdiyi, elektrik və yaxud qazla işləyən dəmir plitə (soba) növü”.

Britaniyanın keçmişinə aid olan *pagan* (“bütperəst kahin”) bir çox digər realilər kimi alliterasiya (*paqan*) və həm də izahat yolu ilə oxucuya təqdim olunur: “xristianlıqdan əvvəl Britaniyada bütperəst kahin” [137, s. 970].

Dilin leksik vasitələrini, onların müəyyən mədəniyyət, tarixi dövr və kommunikasiya şəraiti ilə bağlılığını araşdıran tədqiqatçılar nitqin etnoqrafiyası məsələsini də ortaya atırlar. Ünsiyyətdə etnoqrafik elementlərin istifadəsi bu ünsiyyət iştirakçılarının həmin elementlər barədə məlumatının olmasını tələb edir. Dell X.Xayms nitqin etnoqrafiyasından bəhs edərkən nitq aktının amilləri sırasında məlumatın forması, əlaqə və mövzunu da göstərir. Onun fikrinə görə, belə amillər nitqin etnoqrafiyası ilə sıx bağlıdır [50, s. 59].

İngilis dilində *pagan* sözünün “bütperəst kahin” bildirməsi ingilis dilinin bütün daşıyıcılarına bəlli olmaya bilər. Çünki bu tarixi-etnoqrafik reali müasir ingilis dili üçün çox arxaıkdir. Ona görə də belə realinin müasir ingilis ədəbiyyatında işlənməsi onun ingilis oxucusu üçün də izahını tələb edir. Müasir bədii əsərin müəllifi bədii əsərdə realinin mənasını aydınlaşdırır. Bəzən bu aydınlaşdırma tarixi əsərdə qeyd kimi verilir. Bədii əsərdə göstərilən şəkildə yer alan reali barədə tərcüməçi də oxşar şəkildə şərhə kifayətlənir. Başqa bir tarixi realini nəzərdən keçirək.

Druid. Britaniyanın dini və ictimai keçmişində çox mühüm rol oynamış druidlər qeyri-məhdud funksiyaya malik idilər. Onların funksiyası yalnız din, qurbanvermə, şamanizm ilə məhdudlaşmayıb, hərbi sahəni də əhatə edirdi. Onlar məbədlər tikdirir, orada təntənəli mərasimlərin icrasına başçılıq edirdilər [84, s. 133].

Bu realinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində eyni zamanda həm transliterasiyadan (*druid*), həm də təsviri üsuldən istifadə edilməlidir: “Britaniyada və İrlandiyada xristianlıqdan əvvəl mövcud olmuş qədim kelt dini funksioneri”.

Druid realisi da qədim dövrə aiddir. Onun ingilis oxucusuna da aydın olmaması mümkündür. Belə bir cəhət denotativ realinin adı ilə yanaşı, onun özünün, yəni denotativinin da yoxluğu ilə əlaqədardır. Arxaizm və tarixizmlərə bu aspektdən yanaşılır. Denotativ realilərin tərcüməsi denotativ və onun nominativinin müasir dövrlə bağlılığı da diqqət mərkəzinə çevrilməlidir. Tərcümə prosesində sanki müxtəlif mədəniyyətlər qarşılaşdırılır. Belə qarşılaşdırma mətnində tarixlə, bir mədəniyyətlə bağlı leksik vahid üzə çıxdıqda aktuallaşır [28, s. 123-124].

Realilərin belə izahı ya mətn daxilində mötərizədə, ya da səhifənin sonunda xüsusi sitatla verilir.

Amerika ingiliscəsində uzun semantik inkişaf yolu keçmiş hindu mənşəli *pow-wow* sözünün orijinal mənası “şaman”, “ara həkimi” olsa da, sonralar həmin söz “sehırbazlığın icra olunduğu hindu ayini”, daha sonralar isə “hindu şurası” mənalarında işlənməşdir. Hazırda *pow-wow* Amerika ingiliscəsində yumoristik mənada hər hansı konfrans və yaxud iclası ifadə edir [137, s. 1048].

Pow-wow sözünün Azərbaycan dilinə tərcüməsi aşağıdakı izahat yolu ilə mümkündür: “Amerika ingiliscəsində əvvəllər “şaman”, “ara həkimi”, “sehırbazlıq”

mənasında işlənmiş, hazırda isə yumoristik şəkildə “konfrans”, “iclas” mənasında işlədilir”.

Advanced female. Aydın göründüyü kimi Azərbaycan oxucusuna bu ifadənin mənası məlum deyildir. Amerikanın tarixi keçmişinə aid olan bu realini məhz amerikalılar başa düşürlər. Tərcüməçi bu ifadəni məhz ölkənin tarixi keçmişinin əks olunduğu realilərdən ibarət mənbələrə müraciət etməklə tərcümə edə bilər: qadın hüquqları uğrunda qızgın mübarizə aparənlər haqqında işlədilən kinayəli ifadə:

The shortsightedness of advanced female to the interest of her own cause [121, s. 10].

Burada *advanced female* ifadəsinin (hər fən, “qabaqcıl/öndə gedən qadın”) kontekstual mənasını “qadın hüququ carçısı”, “qadın hüququnu əldə bayraq edənlər” şəklində tərcümə etdikdə onun ironik xarakterini aydın ifadə etmək olur: “Qadın hüquq carçılarının öz məqsədini güdən uzaqgörməzliyi”.

Tarixilik özünü *Arm-in-arm convention* (“Əl-ələ saziş/konvensiya”) ifadəsində də aydın göstərir. Bu ifadə prezident Consonun yenidənqurma siyasətinə dəstək verən Respublikaçıların sazişinə verilən ad olub, Massaçusets və Cənubi Karolinadan olan namizədlərin birgə sazişə girmələri faktından qaynaqlanırdı [121, s. 43].

Məhz Amerika Birləşmiş Ştatlarının tarixi gerçəkliyinə aid olan konkret bir faktı bildirdiyindən *arm-in-arm convention* ifadəsinin digər dilə hər fi tərcümə olunması mümkün deyildir. Onun sadəcə yuxarıda qeyd olunan izahat vasitəsilə təqdim edilməsi mümkündür.

Verilmiş nümunə siyasi realilərə aiddir. Siyasi realilər zaman-zaman siyasi münasibətlər müstəvisində üzə çıxır. Dövlət başçıları, siyasi xadimlər, siyasətşünaslar belə realilərdən xəbərdar olur və onları öz nitqlərində, çıxışlarında istifadə edirlər. Belə realilərin bəziləri siyasi və hüquq, diplomatiya terminologiyalarına daxil edilir. Vaxtilə Consonun irəli sürdüyü yenidənqurma siyasətinin istər adlandırma, istərsə də mahiyyətinə görə M.Qorbaçovun yenidənqurma siyasəti ilə dolayısı ilə bağlılığı vardır. Realinin gerçəkliklə bağlılığı bəzən yeni dövr müstəvisinə transformasiya edilməlidir. Tarixi realilərin müasirliklə əlaqəsi onların işlədilməsi, eləcə də tərcüməsi, başqa dildə verilməsi zamanı özünü dilarxası planda göstərir [82, s. 36].

Amerika Birləşmiş Ştatlarını bildirən *Uncle Sam* ifadəsi çox zaman kalka yolu ilə (“Sem dayı”) tərcümə olunsa da, onun da tərcüməsində təsvir (izahat) üsuluna ehtiyac duyulur. Amerika hökumətini ifadə edən bu adın tarixi Hundson River üzərindəki Elbert Andersonun ticarət məntəqəsinə gedib çıxır. Həmin müəssisənin rəhbərləri Ebenezer Uilson və onun dayısı Samuel Vilson idilər. Sonuncu şəxs həm də “Uncle Sam” adı altında tanınırdı. Müəssisənin işçilərindən birindən U.S. adının mənası soruşularkən o cavabında bunun *Uncle Sam* olduğunu demişdi. Bu zarafatyana cavab populyarlaşaraq Birləşmiş Ştatların (U.S) bir adı kimi işlədilməyə başlanmışdır [139, s. 206].

Göründüyü kimi, *Uncle Sam* ifadəsi Amerika gerçəkliyinə aid olan tarixizm olduğundan onun tərcüməsində kalka (“Sem dayı”) və təsviri üsulların kombinasiyasından istifadə edilməlidir.

Qeyd olunan tərcümə üsullarının birgə istifadəsini tələb edən daha bir tarixizm *bogus* (“saxta”) sözüdür.

Bogus (“saxta”). Amerikada nəşr olunan “Boston Courier” qəzeti 1857-ci ildə həmin sözün mənşəyini aşağıdakı kimi aydınlaşdırmağa cəhd etmişdir: “*Bogus* sözü *Borghese* adlı şəxs ilə bağlıdır. Həmin şəxs 20 il əvvəl Amerikanın Great West adlanan regionunu saxta bank kağızları ilə təmin edən böyük bir biznes əlaqəsinə girmiş və bu saxtakarlığa görə ad çıxarmışdır. Regionun əhalisi *Borghese* şəxs adını *Bogus*-a çevirmiş və onun banka sırıdığı çeklər *bogus currency* “boqus valyutası” kimi məcazi mənə əldə etmişdir” [139, s. 16].

Bogus currency ifadəsini doğma dilə tərcümə edərkən onun kalka yolu ilə tərcüməsi (“boqus valyutası”) ilə yanaşı qısa izahatı da verilməlidir: ABŞ-da saxta bank kağızları buraxmaqla məşhur olan *Boqusun* adı ilə bağlıdır.

Göründüyü kimi, tarixizmlərin üslubi-emosional çalarlıqlarının meydana çıxmasında müvafiq dildə danışan xalqın etnik tarixinin, tarixi hadisələrin obyektiv xüsusiyyətlərinin, tarixi şəxslərin adlarının ayrı-ayrı ictimai, mədəni, psixoloji assosiasiyalarla bağlılığının rolu vardır.

Digər üslubi ifadə vasitələri kimi, üslubi xarakterli tariximzlər də fikrin üslubi-emosional şəkildə ifadə olunmasına imkan verir, nitqin lakonikliyinə xidmət edir və

onların doğma dilə tərcüməsi müəyyən üsul və yaxud bir neçə üsulun kombinasiyasından istifadə olunmasını tələb edir.

Tarixi realilər tarixi əsərlərdə daha çox işlənir. Belə əsərlərdə bir sıra realilər izahlı verilir. V.Şekspirin əsərlərində həm ingilis mədəniyyəti, eləcə də başqa xalqların tarixi və mədəniyyəti, ümumiyyətlə, etnoqrafiya ilə bağlı müxtəlif realilər istifadə olunmuşdur.

V.Şekspirin “Seçilmiş əsərləri”nin Azərbaycan dilinə tərcüməsində “İzahlar və redaktorun qeydləri” əlavə kimi verilmişdir. Həmin hissədə “Hamlet” əsərinə aid 39 izah yer almışdır. Bunların arasında “Elsinor”, “Vittenberq”, “Niobeda”, “Herkules”, “Leta”, “Patrik”, “İjevfaq”, “Valentin günü” və digər realilər qeyd edilmişdir [148, s. 358-359].

İzahlar yalnız əsərin tərcümə edildiyi dilin daşıyıcıları üçün deyil, mənbə dilin daşıyıcıları üçün də nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn,

“Elsinorda meydan – Elsinor Danimarkada Kopenhagenin otuz səkkiz kilometr şimalında bir şəhərdir. XIV əsrin sonunda orada Danimarka krallarının iqamətgahı olan Kronberq qəsri tikilmişdir” [148, s. 358].

“Patrik – rəsmi məlumata görə, Hamletin atasını guya ilan çalıb öldürübmüş. Əfsanəyə görə, müqəddəs Patrik bütün ilanları İrlandiyadan qovub çıxaran bir qəhrəmandır. Hamlet Patriki xatırlayıb, and içir ki, atasını çalan ilan, yəni Klavdini məhv edəcəkdir” [148, s. 358].

“Yox, yox, cinayət var, lap açıq-aşkar!

And olsun Patrikə vardır, Horatslo! [148, s. 29].

Nümunə kimi verilən hər iki realinin izaha ehtiyacı vardır. Bu baxımdan realilərin yalnız başqa dilin daşıyıcılarına deyil, əsərin yazıldığı dilin daşıyıcıları üçün aydın olması vacibdir. B.Uorfa görə, “sözlər dil daşıyıcıları üçün qəbul olunmuş təfəkkür və davranış normalarına görə işlədilir. Anlayışları dərk etmə təcrübə vasitəsilə bütün insanlara eyni formada verilir” [104, s. 58].

Etnoqrafik realilər tarixin müəyyən dövrləri ilə bağlı olduğundan onlar haqqında müəyyən biliklərin və ya məlumatların olması vacibdir. Yuxarıda “Patrik” adının ifadə etdiyi mənanın başa düşülməsi üçün ilkin bilik lazımdır. Müəllif oxucuda belə

biliyin olmadığını düşündükdə əlavə izahat verir. Linqvistikada belə ilkin bilik presuppozisiya adlanır. Presuppozisiya semantikaya aiddir. Bu termin ayrılıqda götürülmüş bir sözün mənasını nəzərdə tutmur. Çünki ilkin bilik sözün mənası ilə məhdudlaşa bilməz. Praqmatikada presuppozisiya fon biliklərinin cəmi hesab edilir. Hamletin Patrikə and içməsinin cümlə çərçivəsində başa düşülməsi üçün kitabda verilmiş izah səviyyəsində bu barədə ilkin bilik tələb olunur. Maraqlıdır ki, müəllif realidən istifadə etməklə yanaşı sətiraltı mənanı da vermişdir. Bu məna reali ilə bağlı ilkin biliklər çərçivəsində və əsərin özündə verilmiş presuppozisiya əsasında aşkarlanır. Oxucu bu reali işlənməmişdən əvvəl Hamletin atasının zəhərlə öldürülməsi ilə bağlı məlumat alır. Bu da əsərdə verilmiş presuppozisiyadır.

Denotativ realilərin tərcüməsində meydana çıxan müxtəlif xüsusiyyətlər yalnız tarixizmlərə aid deyildir. Başqa etnoqrafik denotativ realilərin tərcüməsi zamanı təsvir və izahlara ehtiyac duyulur. Mifoloji realilər da bu cəhətdən xüsusi maraq doğurur.

Xristian mifologiyasında ən güclü şər qüvvələrdən biri hesab edilən *devil* ingilis dilində söz yaradıcılığında üslubi çalarlı xeyli törəmə variantlarda işlənir: şər niyyətə malik olan şəxs: *That devil will do everything he can injure you* – “O iblis sənə xətər gətirəcək hər şeyi edə bilər; sərgüzəştlərin vurğunu olan coşğun şəxs: *He is a devil with the ladies* – “O, qadınların dəlisidir”; *Be a devil and have another drink* – “Cuşa gəl, içkidən bir az da iç”; güclü narazılığın ifadə vasitəsi kimi: *What a devil happened?* – “Bu nə bəladır düşdük”, *Who the devil is he?* – “O, nə iblis adamdır?” [137, s. 351].

Gorgonize (“qorxudan dəhşətə gətirmək”) feli “qorxuya salmaq” mənasında şiddətli bir çalarlıq ifadə edir və bu baxımdan *frighten*, *horrify* kimi fellərin üslubi cəhətdən xüsusi sinonim variantı kimi çıxış edir. Qorxunun ən yüksək dərəcəsini ifadə etməsi *gorgonize* felinin mifoloji *Gorgon* surətinin qorxunc təbiətindən qaynaqlanmasıdır. Mifologiyaya görə, üç bacı olan Gorgonların saçları ilanlardan ibarət idi və onların baxışları elə dəhşətli idi ki, onu görənlər qorxudan daşa dönürdülər. Bu mifologiyanın təsiri altında müasir ingilis dilində *Gorgon* qorxunc

qadın obrazını, onun əsasında yaranan *gorgonize* feli “dəhşətdən donmaq” mənasını verir.

Azərbaycan mifologiyasında belə bir qorxunc qadın surəti və onu əsasında formalaşan leksik üslubi vasitə olmadığından, *gorgonize* felinin tərcüməsini başqa bir leksik vasitə ilə vermək mümkündür: “dəhşətə gətirmək”, “bağrını yarmaq”.

Mifoloji adların mənimsənilməsi və istifadə olunması faktları tərcümə üçün əhəmiyyətlidir. İngilis dilinə mifologiyadan gələn və bir sıra birləşmələrin tərkib hissəsi olan *heaven* Şimali Amerika və Britaniyada allahın mələklərlə birgə yaşadığı səmavi bir məkan kimi təsəvvür edilir. İnanclara görə, onlar ağ geyimdə olub, *harp-arfa* adlanan musiqi alətində çalırlar.

Heaven xoşbəxtlik məkanı sayıldığından, təbii olaraq, ingilis dilində xoşbəxtlik məfhumu ilə bağlı ifadələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, “*I was in the heaven when I heard the good news* – “Mən bu xəbəri eşitdikdə sanki göylərdə idim” cümləsi hədsiz sevinc, yəni xəbəri eşidərkən hədsiz dərəcədə sevinmək anlamını ifadə edir.

Azərbaycan dilinə bu ifadənin tərcüməsi iki yolla mümkündür: 1. Təsviri yolla: “hədsiz dərəcədə sevinmək”; 2. Azərbaycan dilində oxşar frazeoloji ifadənin köməyi ilə: “göyün yeddinci qatında olmaq”. Bu ifadə ingilis dilindəki *to be in the heaven* ifadəsinin funksional qarşılığı kimi çıxış edir.

Heaven ingilis dilində bəzən təəccüb və narahatlıq bildirən tərkiblərdə də işlənir: *Heaven helps us if the newspaper ever find out about this* [137, s. 615]. Bu cümlə hərfən belə tərcümə olunur: “səma/tanrı bizim yardımçımız olsun ki, qəzetlər bundan xəbər tutmasın”.

Bu cümlənin Azərbaycan dilinə funksional tərcüməsində səma/göy sözündən deyil, tanrı sözündən istifadə etmək mümkündür: “Tanrı bizi qəzetlərin bundan xəbər tutmasından qorusun”.

Qədim dünya mifologiyasında igidlik, qəhrəmanlıq rəmzi olan *Hercules* (Herakl), *Prometheus* (Prometey) və digər surətlərin adları ingilis mifologiyasından dilə daxil olmuş, yüksək qəhrəmanlıq anlayışını ifadə etməyə başlamışdır. Məsələn, *Hercules* adı əsasında yaranan *herculean* (hərfən Herculesə xas olan) sifəti

böyük qəhrəmanlıq anlamındadır. *Herculean effort* bu dildə “qəhrəmancasına cəhd”, *herculean determination* “qəhrəmancasına qətiyyət” mənasındadır.

Qəhrəmanlığın, igidliyin belə yüksək üslubi dərəcəsini bildiren eyni mifoloji ad Azərbaycan dilində işlənmədiyindən onun ingilis dilindən tərcüməsi təsviri yolla mümkündür: hədsiz qəhrəmanlıq, böyük şücaət və s.

Yunan mifologiyasına görə, Prometey Zevsin qadağasına baxmayaraq, dağlardan od oğurlamış və insanlara vermişdir. Bundan xəbər tutan Zevs onu tutduraraq, qayaya bağlatmış və bununla da o cəzalandırılmışdır. Prometeyin şücaəti onun adının (Promethues) qəhrəmanlıq bildiren bir sifətə (Promethan) çevrilməsinə və ingilis dilində böyük igidlik anlamını ifadə etməsinə imkan verir [137, s. 1070].

Promethean (“Prometeyə xas igidlik”) sifətin ingilis mətnindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi əsasən təsviri üsuldən istifadə olunmasını tələb edir: “hədsiz qəhrəmanlıq”, “misilsiz igidlik” və s. Lakin bununla belə Azərbaycan mifologiyasında böyük qəhrəmanlıq, igidlik rəmzlərinə çevrilmiş surətlərin olması ingilis dilindəki *Promethean* sifətinin başqa bir üsulla tərcüməsinə imkan verir. Müəyyən məqamlarda *Promethean* sifətinin ifadə etdiyi böyük igidlik rəmzi olan Koroğlu adı vasitəsilə təsviri üsulla verilə bilər. Bu müqayisədən istifadə etməklə həm Prometeylə bağlı qəhrəmanlıq öz funksional tərcüməsini daha dəqiq tapa bilər, həm də Koroğlu adının dilimizdə “misilsiz qəhrəmanlıq” ifadə edən üslubi dil vasitəsinə çevrilməsinə yol açar.

Achilles's heel (“Axillesin dabanı”) ifadəsi qədim yunan mifologiyasından qaynaqlanır. Yunan mifologiyasına görə, anası Axillesi Stikc çayında çimizzirərkən adətən onun dabanından tutardı və bu səbəbdən də onun dabanı bədəninin suya dəyməmiş yeganə hissəsi idi. İnsanı hər cür zərbədən qorumaq keyfiyyətinə malik Stiks çayının sehirli qüvvəsindən Axillesin dabanı mərhum olmuşdur. Bu mifoloji rəvayətə görə onun ən zəif yeri dabanı olmuşdur. “Axillesin dabanı” ifadəsi insanın ən zəif yeri, eləcə də hər hansı fəaliyyətin uğursuz tərəfi kimi səciyyələndirilir [137, s. 9].

Digər bir misala Paris tərəfindən Helenin qaçırılması on illik yunan – Troya müharibəsinə və nəticədə Troyanın dağılmasına səbəb olmasını göstərə bilərik. Əfsanədə Afroditanın Heleni Parisə bağışlaması, ona mübahisəli alma bağışlanması şəklində qəbul olunur. Çünki məhz bu mübahisəli alma Troyanın, Parisin ölkəsinin məhvinə səbəb oldu. İngilis dilində *apple of discord* ifadəsi xeyrindən çox ziyanı olan hədiyyə mənasında işlədilir [137, s. 49] və Azərbaycan dilində bu ifadənin leksik ekvivalenti olmadığından, onun tərcüməsi yalnız təsviri üsulla mümkündür: “xeyrindən çox ziyanı olan”, “xeyir əvəzinə şər gətirən”.

Şotland dilindən ingilis dilinə mifologizm kimi orta əsrlərdə daxil olmuş *glamour* (“sehir”, “əfsunlama”) sonralar geniş üslubi funksiya əldə etmişdir: “cazibə”, “lətafət”, “ovsun”: *Foreign travel has never lost its glamour for me.* “Xarici ölkəyə səyahət öz cazibəsini heç zaman itirməmişdir”; *They know they’ll get bigger audiences if they give the parts to glamour girls rather than talented actresses* “Onlar başa düşürlər ki, rolları istedadlı aktrisalara deyil, füsunkar qızlara versələr daha çox tamaşaçılara yiyələnəcəklər” [137, s. 556].

Britaniya ingiliscəsində eyni sözün fel və sifət formaları da vardır: *glamorize* “məftun etmək”, “əfsunlamaq”; *glamorous* “məftunedici”, “cazibədar”: *a glamorous woman* “məftunedici qadın” [137, s. 556].

Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı bu sözün üslubi-emosional çalarına uyğun gələn “can alan”, “ağılı başdan çıxaran” və bu kimi digər ifadələrdən istifadə etmək mümkündür.

Angel. Mifoloji inanclara görə, *angel* Allahın xidmətçisi olub, bəzən insanlara görsənir, onlara Allahın tövsiyələrini çatdırır. Mələklər ağ geyimdə olan qanadlı varlıqlar şəklində təqdim olunur [137, s. 40].

Angel ingilis dilində mərhəmətli, gözəl, maddi və mənəvi yardım etməyə hazır olan şəxsi bildirən məcazi mənə əldə etmişdir: *She is angel; she’s so helpful* [137, s. 155].

Angel sözünün Azərbaycan dilindəki qarşılığı olan mələk də eyni üslubi çalarlıqlara malik olmaqla, tərcümə prosesində onun leksik-üslubi ekvivalenti kimi çıxış edə bilər: “O bir mələkdir; o yardım etməyə qadirdir”.

Denotativ realilər etnoqrafiyanın müxtəlif sahələrinə aiddir. Belə realilərin konkret denotativinin olması onların tərcüməsi zamanı mövcud üsullardan birindən istifadə etməyə imkan verir. Lakin hər bir xalqın məişətində denotat fərqli şəkildə olmuşdur. Deyək ki, isti iqlimə malik ölkələrdə yaşayış yeri qazma şəkildə olmuşdur. Bu halda torpaq insanı istidən qorumuşdur. Lakin ingilis məişəti üçün qazma yaşayış sığınacaqları səciyyəvi olmamışdır. Nəticədə ingilis dilində “daxma” sözüə uyğun gələn realinin “qazma” ilə əvəz edilməsi, təbii ki, özünü doğrultmur. Tərcümə mürəkkəb yaradıcı prosesdir. Tərcüməçi bəzən hərfi tərcüməyə, bəzən isə sərbəst tərcüməyə üstünlük verir. Eyni zamanda, denotativ realilərin obyekt dilin daşıyıcılarını da başa düşməsi vacibdir. Belə olduqda denotativ realilərin tərcüməsində də rəngarənglik, müxtəliflik özünü göstərir.

Yaşayış evlərini və digər tikililəri bildirən realilərin bir qismi bilavasitə ingilis həyat tərzi ilə bağlı olduğundan onların başqa dilə tərcüməsi əsasən təsviri yolla, bəzi hallarda isə tərcümə olunan dildə oxşar obyektə bildirən adla tərcümə oluna bilər.

Garret çoxmərtəbəli binanın üst qatında kiçik və çox zaman xoşagəlməz, yaşamaq üçün münasib olmayan otağı bildirir. Mənzil kimi inşa olunmayan belə otağın tavanı binanın damına bitişik olduğu üçün əyri olur. Belə otaqların kirayə haqqı ucuz olduğu üçün ingilislər burada adətən kasıb yazıçıların və yaxud rəssamların yaşadıklarını düşünməyə adət etmişlər [137, s. 541].

İngilis memarlıq ənənələrinə xas olan belə otaq Azərbaycan dilinə ya “binanın çardağı” və yaxud da təsviri yolla binanın üst qatında tavanı əyri otaq kimi tərcümə edilə bilər:

Of course it is grand to talk of the good old days when you shared a crust of bread in a garret together, but it is a little disconcerting when you reflect how near to a garret is the room you are sitting in [151, s. 35]. - “Əlbəttə, evin çardağında sizin bir parça çörəyi bölüşdüyünüz o keçmiş yaxşı günlər haqqında danışmaq olduqca möhtəşəmdir, lakin sənin oturduğun otağın evin çardağına necə yaxın olduğunu düşünmək bir az utandırıcıdır”.

Amerika hindularının əvvəllər məskunlaşdıqları dairəvi daxmanı bildirən *wigwam* reali səciyyəli olduğundan onun transliterasiya və təsviri yolla tərcüməsi məqsədəuyğundur [137, s. 1525]:

Will it not be well to join company with them, and get a comfortable berth for the night in their wigwam?– “Gecəni onların viqvamında (Şimali Amerika hindularının daxması və ya çadırı) onlarla birlikdə keçirsək necə olar?” [149, s.16].

Booth Amerika ingiliscəsində ağac budaqları ilə örtülmüş müvəqqəti sığınacağı bildirir:

He had made booths, or houses of boughs for his beasts [137, s. 136].

Booth tərcümədə transliterasiya (*boot*) və təsviri üsulun “üstünə ağac budaqları döşənmiş daxma” kombinasiyası yolu ilə tərcümə oluna bilər.

Məişətlə bağlı ingilis realiləri arasında peşə bildirən adların da tərcüməsi xüsusi yanaşma tələb edir. Peşə bildirən adların bir qismi ingilisdilli xalqların özünəməxsus həyat tərziləri ilə bağlıdır.

Sundowner, artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ingilis dilinin Avstraliya variantında adətən axşam çağı fermada muzdlu iş görənlər və əməyinin müqabilində fermerdən avans ödəniş və axşam yeməyi əldə edən işçini bildirir [80, s. 112]. Məhz Avstraliyanın həyat tərzini əks etdirən bu peşə termininin şərhli transkripsiya yolu ilə və əlavə izahatla tərcüməsi məqsədəuyğundur: *sundowner* – fermada axşam üstü muzdlu iş görüb, müqabilində avans və axşam yeməyi əldə edən işçi.

Kulinariya ilə bağlı realilərin mühüm bir qisminin başqa dillə tərcüməsi izahat tələb edir.

Chitterings Amerika kulinariyasına xas olub, donuz bağırsağından hazırlanmış ərzaqdır [137, s. 218]:

“Tell’em at home that I should like for supper lamb’s fry, if they can get it; and if they can’t, black-pot; and if they can’t get that, well, chitterlings will do [150, s. 24].

Bu yemək adı ingilis dilindən transliterasiya və təsviri üsulla tərcümə edilə bilər.

Çitterinq – donuz bağırsağından hazırlanan yemək növüdür.

Digər bir ingilis kulinariya realisi – *veal-and-ham pie* isə sadəcə təsviri üsulla təqdim oluna bilər:

“I can recommend the veal-and-ham pie,” said Roy [151, s. 41]. –“Mən dana ətindən hazırlanan piroq təklif edə bilərəm”, - Roy dedi.”

İngilis pul vahidlərinin bir qismi tərcümə zamanı xüsusi izahat tələb edir:

I’ll give you a golden guinea for a noggin, Jim. – “Cim, bir qab roma bir qızıl geyena (geneya 21 şillingə bərabər pul vahidi) verirəm” [152, s. 26].

Hazırda istifadə olunmayan *farthing* pul vahidi də eyni üsulla – alliterasiya və izahatla təqdim olunur:

*“I’ll show these rogues that I’m an honest woman,” said my mother. “I’ll have my dues, and not a farthing over”. – “Mən bu quldurlara necə namuslu bir qadın olduğumu sübut edərəm. Ancaq öz borcumu götürəcəyəm, mənə bir *fartinq* (dördüdə bir pensə bərabər, hazırda istifadə olunmayan bürünc pul) belə artıq lazım deyil” [152, s. 41].*

İngilis dilindən tərcümə zamanı müəyyən çətinlik doğuran realilər arasında ayrı-ayrı ev əşyalarının adlarına rast gəlinir.

Chesterfield ingilis dilinin Kanada variantında arxa və yan tərəfdən söykənəcəkləri olan, içi yumşaq material ilə doldurulan rahat taxt növüdür [137, s. 213]. Azərbaycan dilinə çevirərkən bu sözün alliterasiyasının (Çesterfild) verilməsi və qısaca təsviri məqsədəuyğundur (Kanadalıların istifadə etdikləri uzun və rahat taxt, divan növü).

İngilisdilli ölkələrdə mədəniyyət və həyat tərzilə bağlı olan denotativ realilərin sayı xüsusilə çoxdur və onların başqa dillərə tərcüməsində təsviri üsuldan istifadə olunur.

Punch and Judy – ənənəvi küçə kukla tamaşasıdır. Uşaqlar arasında ən çox sevilən tamaşalardandır. Tamaşanın əsas surəti olan Mr. Punch həyat yoldaşı Judy ilə elə yumoristik tərzdə dalaşır ki, tamaşaçıların gülüşünə səbəb olur. Punch uzun qarmaq burunlu və məzəli hündür səslilə bir surətdir və insanları, xüsusilə də arvadını və qızını çubuq ilə vurmağı xoşlayır. Tamaşanın digər ənənəvi surətləri polis və

timsahdır. *Punch and Judy* tamaşası adətən yay zamanı çimərliklərdə keçirilir [137, s. 1083].

Bu tamaşa adının Azərbaycan dilində transkripsiya və qısa izahat üsulu ilə verilməsi məqsədəuyğundur: *Panç and Cudi* – adətən çimərliklərdə nümayiş etdirilən uşaq kukla teatrı tamaşası.

Stag party – bir şəxsin evlənmə mərasimindən bir gün əvvəl axşam təşkil olunan kişi məclisidir. *Stag* (“erkək maral”) və *party* (“məclis”) sözlərindən ibarətdir. Azərbaycan dilinə təsviri yolla “kişilərin iştirakı ilə keçirilən toyqabağı axşam məclisi” və yaxud “bəy məclisi” şəklində tərcümə edilməsi mümkündür:

He had a hangover after drinking too much at his stag party. – “O özünün toyqabağı axşam məclisində çox içdiyindən sərxoş idi” [137, s. 1315].

Jet set – xalq arasında “reaktiv camaat” kimi tanınan varlı, müasir dəbdə geyinən və həddən çox səyahət edən şəxslərin sosial qrupunu bildirir. Göründüyü kimi, bu ifadənin izahlı yolla tərcüməsi məqsədəuyğundur, lakin eyni zamanda Azərbaycan dilindəki “imkanlı”, “firavan həyat sürən” söz və ifadələr də tərcümədə yardımçı vasitə kimi istifadə edilə bilər:

By marrying a Greek shipping millionaire she gained immediate entry into the jet set. -“Ticarət donanmasında işləyən bir yunan milyoneri ilə evlənərək, o dərhal firavan həyat sürən və daim səyahətdə olan yuxarı cəmiyyətin üzvünə çevrildi” [137, s. 705].

Həmçinin klişələrin tərcüməsində müəyyən qaydalara əməl edilməlidir. İngilis dilində klişələrin iki tipi müəyyənləşdirilir: 1. Dildə sabitləşib, lüğət tərkibinə də daxil olmuş klişələr; 2. Son dövrlərdə dilə daxil olub, hələ tam status qazanmayan, lüğətlərdə təmsil olunmayan klişələr [63, s. 96].

Birinci tipə aid olanlar hamı tərəfindən anlaşılıqlı olub, lüğətlərə də daxil olmuşdur. Məsələn, *bless one's lucky star* “talehindən razı olmaq”, *bitter irony* “acı kinayə”, *armed to the teeth* “təpədən-dırnağa silahlanmaq”, *cut a long story short* “sözün qıssası”, *do away with illiteracy* “savadsızlığa son qoymaq”, *cast-iron will* “dəmir iradə”. *Armed to the teeth* (“təpədən-dırnağa silahlanmaq”), *between two fires* (“iki od arasında”), *bitter irony* (“acı kinayə”), *happy solution* (“uğurlu həll”)

kimi klişələr lüğətlərdə təmsil olunduğundan tərcümə prosesində onların istifadəsi asandır. *Are you uptight, flower children, the militants* kimi yeni klişələr, demək olar ki, başqa dil daşıyıcılarına tanış deyildir. Məsələn üçün, *Are you uptight about the language of the text?* cümləsində *are you uptight* ifadəsinin mənasını dərhal başa düşmək çətindir. Tərcüməçi bütün konteksti araşdıraraq bu qərara gələ bilər ki, həmin fraza “sizi bezdiribmi” anlamındadır, çünki *uptight* sözünün lüğəvi mənası (“sıx”, “bərk”, “dar”) belə düşünməyə əsas verir [63, s. 98; 63, s. 100].

Tərcüməçi frazanın mənasını kontekst əsasında daha da dəqiqləşdirərək, cümlənin tərcüməsini belə də verə bilər: “mətnin dili sizi hövsələdən çıxartdırmı?”, “mətnin dili sizi bezdiribdirimi?”.

Göründüyü kimi, ingilis dilinin lüğət tərkibində stabilləşməmiş yeni klişələrin kontekstual mənasının tapılması tərcüməçidən müəyyən təcrübə tələb edir.

Digər misalda isə ingilis dilində *militant* sözünün lüğəvi mənasında (“döyüşən”, “döyüşkən əhval ruhiyyəli”) olduğuna əsaslanan oxucu mətnə onun nəyəsə etiraz əhval-ruhiyyəsində olan şəxsi bildirdiyini qəbul edir :

The more militant members of the group were in favour of expelling him [137, s. 860] “Qrupun döyüşkən əhval-ruhiyyəli üzvləri onun qovulmasının tərəfdarı idilər”.

Bu kontekstdə *militant* sözünü “döyüşkən əhval-ruhiyyəli” mənasında qəbul etmək düzgündür. Eləcə də, “*a militant speech, designed to rouse the crowd’s anger*” [137, s. 860] ifadəsini “izdihamı qəzəbləndirməyə yönəlmiş döyüşkən nitq” kimi tərcümə etmək kontekstlə ziddiyyət təşkil etmir. Lakin *a militant feminist* ifadəsini “qadın haqlarının qızğın müdafiəçisi” kimi tərcümə etmək daha məqsədəuyğundur.

Amerika gerçəkliyi ilə tanış olmayan tərcüməçi *teeny-bopper* klişesinin hansı şəxsi xarakterizə etdiyini, sözsüz ki, bilməyəcək. İngilis mədəniyyəti ilə bağlı lüğətdə bu ifadənin təxminən 9-14 yaşlarında olan və dəbdə olan geyimlərin, pop musiqisinin aludəçisi olan yeniyetmə qızları bildirdiyini aşkar etmək olur [137, s. 1385]. Bu halda da həmin ifadənin tərcüməsi problemi heç də dərhal həll olunmur. Azərbaycan dilində göstərilən məfhumun olmaması səbəbindən tərcüməçi həmin ifadənin

Azərbaycan dilində transliterasiyasını və izahını təqdim edə bilər: *tini-boper* – “ən yeni moda və pop musiqisinin pərəstişkarı olan yeniyetmə qızlar”.

Generation gap yaşlı və gənc nəslin nümayəndələri arasında fikir və maraq müxtəlifliyini bildirir:

How can teachers help to bridge the generation gap between parents and their teenage children? “Müəllimlər valideynlərlə yeniyetmələr arasındakı fikir ayrılığını hansı yolla aradan qaldıra bilərlər?” [137, s. 546].

Hazırda *gap* (“çatışmazlıq”) sözü ingilis dilində meydana çıxmış bir sıra yeni klişələrin tərkibində işlənir: *financial gap* – “maliyyə böhranı”, *development gap* – “inkişaf səviyyəsində ləngimə”, *dollar gap* – “dollar çatışmazlığı”, *availability gap of doctors* – “həkim çatışmazlığı” və b.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, ifadələrin tərkibindəki *gap* ünsürü dilimizdə müxtəlif məqamlarda “çatışmazlıq”, “böhran”, “ləngimə” leksemlərinin vasitəsilə tərcümə olunur və tərcüməçi ingilis klişələrinin tərcüməsində doğma dilin leksik potensialından yerində istifadə etmək təcrübəsinə malik olmalıdır.

Bir sıra hallarda orijinal dildəki realinin başqa bir dildə analogi və yaxud yaxın mənə daşıyan reali qarşılığı olduğundan tərcümə məhz doğma dildəki ekvivalent əsasında həyata keçirilir. Bu halda orijinal realinin üslubi-emosional yükü tam əks olunmasa da belə, müəyyən dərəcədə doğma dilin realisində təmsil olunur. Tərcümənin bu tipi əsasən dilin obrazlı, metaforik ifadə vasitələrinin, idiomların, yeni konnotativ realilərin tərcüməsində istifadə olunur. Konnotasiyalar həm qeyri-reali xarakterli adi sözlərin, həm də denotativ realilərin semantikasına əlavə mənə çalarlıqlarının yüklənməsi nəticəsində meydana çıxır. Məsələn, *armchair* (“kreslo”) başqa xalqların da məişətinə aid olan universal bir əşyanı bildirir və buna görə də reali sayılır. Lakin *armchair* (“kreslo”) sözünün Amerika ingiliscəsində “rahatlıq” (comfort) konnotasiyasına malik olduğunu bilməyən ünsiyyətçi və ya tərcüməçi, təbii olaraq çətinliklə üzləşə bilər [137, s. 56].

Eləcə də denotativ realinin semantikasına əlavə konnotativ mənə çalarlığının meydana çıxması ingilis dilinin bütün variantlarında geniş müşahidə olunur.

Amerika ingiliscəsində *toboggan* (“xizək”) sözünün semantikasına “kəskin aşağı düşmək” (to toboggan), Avstraliyaya aid *boomerang* denotativ realisinin semantikasına isə “başqasına qarşı hərəkətin əks effekt verməsi” konnotasiyasının (to boomerang) əlavə olunması buna misal ola bilər. Həm universal səciyyəli sözlərin, həm də denotativ realilərin semantik yükünə müəyyən hiss və ideya ilə bağlı digər mənaların yüklənməsi ingilis dilindən tərcümə prosesində və ingilis dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətdə çətinliklər yaradır ki, bu da ingilis konnotativ leksikası ilə hərtərəfli tanışlıq tələb edir.

İngilis konnotativ realilərinə həm də reali mənşəli frazeologizmlər, slenqlər və digər obrazlı ifadələr də daxildir ki, onların tərcüməsi, eyni zamanda, doğma dilin obrazlı ifadələr sisteminin, milli frazeologizmlərin dərin bilgisini tələb edir. Bu ondan irəli gəlir ki, ingilis dilindəki obrazlı ifadələrin, konnotativ realilərin tərcüməsi əsasən doğma dilin analogi leksik vasitələrlə, yəni konnotativ realilərin doğma dildəki semantik ekvivalentləri olan konnotativ realilər vasitəsilə tərcüməsini zəruri edir.

Frazeologizmlərin böyük bir qismi milli mədəniyyətlə, konkret bir xalqın tarixi, özünəməxsus düşüncə tərzilə bağlı olduğundan onların başqa dilə tərcüməsi xüsusi üsullar tələb edir. Əksər hallarda orijinal dildəki frazeologizm milli-mədəni koloritə malik olur [51, s. 133] və doğma dildəki analogi realilər, yəni milli frazeologizmlər vasitəsilə tərcümə olunur. Frazeologizmin frazeologizm vasitəsilə tərcüməsi orijinal dildəki variantın milli koloritini saxlamaq baxımından vacibdir.

Doğma dildə ingilis frazeologizmlərinin tərcüməsinə imkan verən sabit ifadə vasitələri vardır. Bəzi ingilis frazeologizmləri beynəlmiləl səciyyəli olduğundan, onların doğma dilə tərcüməsi problem doğurmur. Misal üçün, latın və yunan mənşəli frazeologizmlərin bir çoxunun yalnız ingilis dilində deyil, başqa dillərdə də oxşar frazeoloji ekvivalentləri vardır. Bibliya mənşəli *They that live by the sword shall perish by the sword* frazeologizminin mənası odur ki, bir şeyə zorakılıq yolu ilə nail olan insanlar sonda zorakılıq yolu ilə məğlubiyyətə uğrayır və ya öldürülür [137, s. 1369].

Beynəlmiləl səciyyəli bu frazeologizmin Azərbaycan dilinə də oxşar ifadə ilə tərcüməsi mümkündür: “qılıncla gələn, qılıncla gedər” yaxud onun “hay-hayla gələn, vay-vayla gedər” şəklində şərhə də mümkündür.

2.3. Konnotativ realilərin tərcümə məsələləri

Konnotasiya müasir dilçilikdə geniş araşdırılır [21, s. 92]. Buna baxmayaraq, leksik vahidlərin, o cümlədən də realilərin konnotativ xüsusiyyətləri kifayət qədər öyrənilməmişdir. Qeyd edilən məsələ realilərin və realilərin iştirakı ilə düzəlmiş söz birləşmələri, frazeologizmlərdə konnotativ mənanın aşkarlanması prosesində tez-tez üzə çıxır. Nəticədə konnotasiyanın öyrənilməsinə ciddi ehtiyac yaranır. Konnotativ semantikanın mənanın tam müəyyənləşdirilməsindəki rolunu mövcud realili birləşmələr əsasında araşdırılması lazım gəlir. Konnotativ mənanın formalaşması məsələlərinin öyrənilməsində müəyyən çətinliklər vardır. Bu problemə münasibətdə tədqiqatçılar arasında vahid nöqteyi-nəzər yoxdur. Əsas fikir konnotativ komponentin nominativ vahidlərin mənasına qovuşmasıdır. Leksik işarəyə daxil olan konnotat ikinci yeni adlandırılanın yaranması məhsuludur. Konnotat denotat və desiqnatın ilkin uzual mənası üzərində qərarlaşır [85, s. 52; 21, s. 105]. Konnotat əlavə mənaya, emosional qiymətləndirmə təsəvvürünə malik olur [97]. Sözdə ifadəsini tapan konnotasiya bilavasitə onun leksik mənasına daxil olur. Çox zaman bu mənə kontekstual şəkildə və ya birləşmənin özünün təhlili prosesində aşkarlanır. Konnotasiyanın yaranmasının okkazional xarakteri dilin təbiəti ilə şərtlənir. Bu, konnotasiyanın məntiqi izahı ilə uzlaşır. Konnotasiya intensional və ya denotasiyaya qarşı qoyulan mənə kimi qəbul olunur. Konnotasiya sözdə və ya söz birləşməsində olan pragmatik informasiyadır. Konnotativ komponent dil vahidlərinin məntiqi əşyavi mənasını tamamlayır və onlara ekspressiv mahiyyət verir. Həmin mənə dil daşıyıcılarının empirik, mədəni-tarixi dünyagörüşünə, onların adlandırılanın emosional-ekspressiv xüsusiyyətlərinə əsaslanır [97, s. 136].

İngiliscə ünsiyyətdə olarkən və bu dildə mətnlər oxuyarkən belə bir zərurət aydınca hiss olunur ki, dilin qrammatik quruluşunun arxa planında həmin dili daşıyan xalqın özünəməxsus mədəniyyətinin, psixologiyasının, mənəvi aləminin, duyğularının əks olunduğu konnotativ və metoforik semantikaya malik təbəqə mövcuddur. Qeyd olunduğu kimi realilər denotativ və konnotativ olmaqla iki əsas növə ayrılır. Denotativ realilər konkret bir xalqın mədəniyyətindən qidalanan, başqa xalqların mədəniyyəti və təbii olaraq onların dili üçün yad olan əşya və hadisələr, onların dildə əksi olan leksik vahidlərdir. Belə leksemlər başqa dillərdə leksik ekvivalenti olmayan sözlərdir.

Konnotativ realilərin bir çoxu həm də metaforlar adı altında tanınır. Metaforların tərcüməsi tərcümə nəzəriyyəsinin ən aktual problemlərindəndir. Metafor sözün obrazlı və yaxud məcazi şəklidir, duyğuların süzgəcidən keçən formasıdır. Metafor sadəcə bir sözdən və yaxud idiom, cümlə, deyim, atalar sözü və daha geniş vahidlərdən ibarət ola bilər.

Metaforun yaranması iki məqsəd güdür: 1. Hansısa mənəvi proses və halı, məfhumu, şəxsi, əşyanı, keyfiyyəti və yaxud hərəkəti daha dəqiq şəkildə ədəbi və ya fiziki dildə ifadə etmək; 2. Onun pragmatik məqsədi isə duyğulara, marağa müraciət etmək, məmnun etmək, heyrətləndirmək və təəccübləndirməkdir [138, s. 104].

Metaforlar arasında daşlaşmış (sabit) metaforlar, klişe metaforlar, standart metaforlar, uyğunlaşmış metaforlar (adapted) və yeni (recent) metaforlar fərqləndirilir [138, s. 111].

Daşlaşmış (sabit) metaforların tərcüməsi çətin deyildir və ədəbi dil materialı əsasında tərcümə edilir: *in the field* “sahəsində”; *in the field of agriculture* “kənd təsərrüfatı sahəsində”. Bu tipli metaforlar ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Konnotativ realilər bütün xalqların dilləri üçün universal olan sözlərin konkret bir dildə əldə etdiyi əlavə semantik çalarlıqlara, emosional, məcazi mənalara aid olunur [100, s. 41-42]. Misal üçün, ingilis dilindəki *cuckoo* sözü Azərbaycan dilinə öz əsas mənası ilə, yəni *alabaxta* kimi tərcümə olunur və bu anda heç bir çətinlik meydana çıxmır. Çünki eyni quş Azərbaycanın da faunasına doğmadır. Lakin məsələ

burasındadır ki, *cuckoo* Amerika ingiliscəsində “ağlı başında olmayan”, “dəli” konnotativ mənaları da kəsb etmişdir [37, s. 382] və bu halda onun düzgün tərcüməsi, hər şeydən əvvəl, tərcüməçidən ingilis realiləri ilə dərinlən tanışlıq və eyni zamanda müəyyən bir realinin konnotativ mənasının düzgün tərcümə üsulunu tapmağı tələb edir. Bu halda Azərbaycan realilərini və onların konnotativ semantikasını yaxşı bilən tərcüməçi *cuckoo* sözünün göstərilən mənasını Azərbaycan dilindəki “quşbeyin” sözünün vasitəsilə tərcümə edə bilər.

Eyni hal ingilis dilinin Amerika variantındakı *banner* (“bayraq”) sözü ilə əlaqədar olaraq da müşahidə olunur. Əslində bütün dillərə xas olan bu sözün şərhində heç bir problem yoxdur, lakin Amerika variantında *banner* “ən yaxşı”, “nümunəvi” konnotasiyası əldə etmişdir [74, s. 149] və tərcümə zamanı “bayraq” sözünün qarşılıq kimi işlədilməsi, təbii ki, mümkün deyildir. Məsələn, Amerika ingiliscəsindəki *banner year* “əlamətdar il”, “rekord ili”, *banner occasion* “əlamətdar hadisə”, *banner investment* isə “ən gəlirli kapital qoyuluşu” şəklində tərcümə edilə bilər.

Konnotasiya etnoqrafik leksikanın, demək olar ki, bütün sahələrini – məişətlə, adət-ənənələrlə, mədəniyyətlə, din və mifologiya və s. ilə bağlı leksik layları əhatə edir.

Məişətlə bağlı realilərin bir qrupu özlərinin lüğəvi mənasından əlavə müxtəlif assosiasiyalarla bağlı olaraq dildə məcazi mənə, emosional çalarlıq əldə edir və təbii olaraq, bu zaman onların düzgün tərcüməsi məsələsi də ortaya çıxır. Məsələn, qida bildiren *bacon* sözü ingilis dilində özünün lüğəvi mənası ilə (duzlanmış və hissə verilmiş donuz əti) bərabər, frazeoloji birləşmə tərkibində “ərzaq” mənasını əldə edir: *bring home the bacon* hərfən, “evə ərzaq gətirmək”, məcazi mənada isə “öz ailəsini dolandırmaq”, “öz ailəsini ərzaqla təmin etmək” deməkdir [137, s. 77]. Bu frazeoloji vahidin Azərbaycan dilinə dəqiq və üslubi tərcüməsi məsələsinə gəldikdə isə, həmin frazeoloji birləşmənin Azərbaycan dilində frazeoloji ekvivalenti vardır: *Evə çörək gətirmək*, yəni ailəsini ərzaqla təmin etməyi bacarmaqdır.

Sandwich (arasına yağ və cəm çəkilən və yaxud soyuq ərzaq qoyulan iki çörək parçasından ibarət qəlyanaltı növü) özünün quruluşu ilə assosiasiya nəticəsində metaforik mənə əldə etmişdir: iki şey arasında qalmaq, pərçim olmaq.

Our car was sandwiched between two big trucks, almost touching them. – “Bizim maşınımız iki böyük yük maşını arasında qaldı, az qala onlara toxunacaqdı” [137, s. 1194]; *To ride (sit) sandwich* – “İki nəfər arasında sıxılmış vəziyyətdə getmək və yaxud oturmaq” [24, s. 369]. Azərbaycan dilində əzilməyin “xəşil olmaq”, “xəşili çıxmaq” oxşar realilərdir.

To sandwich feli bir işin icrasını digər iki işin icrası arasına salmaq mənasında işlənir: *Study should be sandwiched with periods of rest* “Dərs istirahət dövrləri (vaxtları) arasına salınmalıdır” [24, s. 369].

Hot dog amerikalıların həyat tərzinin formalaşması prosesində meydana çıxmış daha bir spesifik qəlyanaltının adıdır. Uzun bulkanın içərisinə yerləşdirilmiş sosiskadan ibarət olan bu qəlyanaltı növü çox məşhur olub, Amerikanın məskunlaşması dövrünü əks etdirən tarixizmlərdən biridir.

Hot dog dildə məcazi mənə də əldə etmişdir. Bu söz əsasında yaranan *to hotdog* feli güc və fiziki bacarıq nümayiş etdirməklə başqalarının diqqətini cəlb etmək, özünü göstərmək anlamına gəlir və üslubi-emosional mənası onun Azərbaycan dilinə tərcümədə qismən də olsa “nümayişkarənə şəkildə” ifadəsi sayəsində əks olunur.

Skiers hotdogging down the slopes – “nümayişkarənə şəkildə yamacdan üzə aşağı sürüşən xizəkçilər” [137, s. 644].

İngilis dilində içi ət və yaxud meyvə cemi ilə doldurulan, üstü şirinləşdirilən dairəvi piroqu bildirən *pie* sözü bu yeməyin dadlı və şirin olması ilə assosiasiya nəticəsində bir kəsin başqasına yaxşı münasibət bəsləməsi konnotasiyasını əldə etmişdir: *Bill was nice as pie to us? But I still felt uncomfortable around him* [137, s. 1012].

Hərfən “Bilin bizə münasibəti piroq kimi idi (çox yaxşı idi), lakin mən onun yanında özümü hələ də narahat hiss edirdim” kimi səslənən bu cümlədəki *pie* sözünün Azərbaycan dilindəki frazeoloji ekvivalentindən (bal-yağ) istifadə etsək tərcümə daha düzgün və emosional olar: “Bil bizimlə bal ilə yağ kimi idi.”

Fərdlərarası münasibətin obrazlı şəkildə çatdırılması üçün etnoqrafik realilərin, daha doğrusu, yeməklərin bir-biri ilə tutması üzrə metaforlaşma getmişdir. Aydın olur ki, "metaforikləşmə ünsiyyətin müxtəlif sahələrində mühüm rol oynayır.

...metaforikləşmə obrazın axtarışına, ekspressiv fonun gücləndirilməsinə, predmetin məğzini açmağa yönəldilir” [55, s. 27].

Qeyri-reali xarakterli *lunch* Amerikanın kulinariya gerçəkliyi ilə assosiasiya nəticəsində konnotativ çalarlıq əldə edir: *There's no such thing as a free lunch* – “Əvəzsiz heç kim sənə heç nə verməz”.

Bu frazeologizmin mənşəyi Amerikada nahar yeməyinin (*lunch*) yoxsullara pulsuz verildiyi kafelərin işgüzar həyatından qaynaqlanır. Amerika Birləşmiş Ştatlarında vaxtilə mövcud olmuş kafelərin bir qrupu müştərilərə pulsuz nahar verməklə onları içki içməyə cəlb etmək məqsədi güdürdülər. Pulsuz nahar üçün sahibkarın itirdiyi xərc içki satışından əldə olunan gəlirin cüzi bir hissəsini təşkil edirdi.

Həmin frazeologizmin yuxarıda qeyd olunan mənası (“Əvəzsiz heç kim sənə heç nə verməz”), eləcə də onun A.Abbasov tərəfindən “Dünyada pulsuz heç nə yoxdur” [1, s. 327] şəklində tərcüməsi daha çox təsviri səciyyə daşıyaraq, orijinalın üslubi-emosional mənasını əks etdirmir. Həmin üslubi çalarlıq dilimizdə “hər işin iki başı var” ifadəsinin mənasına emosional baxımdan daha yaxındır.

Pie in the sky (hər fən “səmada piroq”) deyimində isə *pie* ümidverici, lakin həyata keçməsi çətin olan bir təklif, arzu mənasını ifadə edir. Bu halda da qeyd olunan təsviri tərcümə ilə yanaşı tərcüməçinin qarşısında ingilis dilindəki *pie* sözünün bildirdiyi emosionallığı düzgün çatdırmaq üçün ana dilində ya eyni üslubi çalarlığa malik idiomatik qarşılığı tapmaq, ya da digər vasitədən istifadə etmək lazım gəlir. Azərbaycan dilində “əlçatmaz arzu” ifadəsi *pie* sözünün göstərilən məcazi mənasına leksik ekvivalent rolunu oynaya bilər: “Onun arzusu “əlçatmaz” idi”.

Məcəziləşmə bir sıra geyim adlarında müşahidə olunur. *Blouse* (“bluza”, “üst köynəyi”) geyim adı yumoristik çalarlıq əldə edərək, oğlan və ya kişinin cəsarətsizliyini bildirir:

Go on then, try and hit me, you big girl's blouse. – “Onda davam elə, vur görüm necə vurursan, böyük qızın bluzası” [137, s. 112].

Azərbaycan dilində heç bir geyim adının belə konnotasiyası olmadığından, *big girl's blouse* sadəcə “ağ ciyər”, “qorxaq” kimi tərcümə edilə bilər.

Yaşayış yeri ilə bağlı *edifice* (“böyük və yaraşlıq saray”) ismi “ümid, şübhə və yaxud hislərin məkanı” konnotasiyasına malikdir:

Her edifice of hopes fell to pieces when she failed the examination [142, s. 169].
“Saray” sözünün mənəvi məkan anlamında konnotasiyası Azərbaycan bədii dilində rastlanmır. Bu halda cümlənin bədii-emosional tərcüməsi digər leksik vasitə ilə ifadə olunur: “İmtahandan kəsildikdə onun ümidləri puç oldu / alt-üst oldu”.

Amerika ingiliscəsində ağac tirlərindən və taxtadan tikilən *log cabin* (“ağac daxma”) cəmiyyətin aşağı təbəqəsinə aid olmaq konnotasiyası əldə etmişdir. ABŞ-ın ən məşhur prezidentlərindən Abraham Linkolnun bu tipli ağac daxmada doğulması Amerika ingiliscəsində “aşağı təbəqədən olan prezident” anlamına gələn *log cabin president* ifadəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur [37, s. 176].

Əşya, alət və silah bildirən sözlər əsasında konnotasiyaya malik xeyli idiomlar meydana çıxmışdır.

Tomahawk (“balta”) hindu tayfasının dilindən Amerika ingiliscəsinə alınmış *tomahawk* hinduların müharibə ənənələri ilə assosiasiyada bir sıra konnotativ çalarlıqlar əldə etmişdir: *to bury (to lay aside) the tomahawk* “hərbi əməliyyatı dayandırmaq” hərfən “baltanı basdırmaq, kənara qoymaq”, *to dig up (to raise) the tomahawk* isə “hərbi əməliyyata başlamaq” (hərfən “baltanı çıxartmaq/qaldırmaq”) anlamındadır.

Azərbaycan dilində “qılıncı qəbzəsindən çıxarmaq”, “vuruşa hazır olmaq”, “qılıncı qınına qoymaq”, “sülhə getmək” mənalarında işlənir.

Bu idiomları “hərbi əməliyyatı dayandırmaq”, “hərbi əməliyyata başlamaq” kimi təqdim etməklə bərabər, emosionallığı müəyyən qədər artırmaq məqsədi ilə “silaha əl atmaq”, “silahı yerə qoymaq” şəklində də tərcümə edilə bilər.

Məcəzi mənə əldə etmiş digər silah adı Avstraliya ingiliscəsinə yerli aborijenlərin dilindən alınmış *boomerang* sözüdür. Öz xarakteri ilə göydə dövr edərək atıldığı məkana qayıtması ilə assosiasiya nəticəsində bu silah adı ingilis dilinin frazeologiyasında özünə yer etmişdir. *To boomerang* ingilis dilində əks effekt vermək, kiməsə zərər vermək istəyən bir şəxsin gözlənilmədən öz etdiyi hərəkətdən və yaxud plandan zərər görmək mənasını daşıyır:

His plan to reduce the number of workers boomeranged on him, and he lost his own job. – “Onun işçilərinin sayını ixtisar etmək planı əks effekt verdi və o, öz işini itirdi” [137, s. 136].

Lakin “əks effekt vermək” *to boomerang* felinin sadəcə hərfi tərcüməsi olub, orijinalın ifadə etdiyi emosionallığı əks etdirmir. Bu halda da tərcüməçi strukturca fərqli, lakin semantik funksiyasına görə eyni və yaxud yaxın olan ifadəni tapmalıdır. Azərbaycan dilindəki “başqasına quyu qazan, özü düşər” frazeologizmindən istifadə etməklə *to boomerang* felinin üslubi-emosional mənasının analoji tərcüməsini əldə etmək mümkün olur. Frazeologizm təsviri tərcüməyə əlavə kimi çıxış edir: “O, qazdığı quyuya özü düşdü: işçilərin sayını ixtisar etmək istərkən, öz işini itirdi”.

Yerli hindu dilindən alınmış xırda nəqliyyat vasitəsini – itlərə qoşulan xizəyi bildiren *toboggan* “xizəklə getmək”, “xizəkdə sürüşmək”, mənasında olub, paralel olaraq konnotativ məna əldə etmişdir. Amerika ingiliscəsində *to toboggan* feli həm də “kəskin aşağı düşmək” mənasını daşıyır: *prices tobogganed* “qiymətlər kəskin aşağı düşdü” [25, s. 667].

Toboggan (“xizək”) sözündən fərqli olaraq etnoqrafik reali səciyyəli olmayan, bütün xalqlar üçün universal bir nəqliyyat vasitəsi bildiren *boat* (“qayıq”) metaforik çalarlıq əldə etmək sayəsində konnotativ realiyə çevrilir. Tərkibində *boat* sözünün də olduğu *push boat out* idiomu xeyli miqdarda pul xərcləməklə hansısa əyləncə və yaxud mərasim təşkil etməyi bildirir: *They really pushed the boat out for the daughter's wedding.* – “Onlar qızlarının toy mərasimi üçün doğrudan da, xeyli pul xərclədilər” [137, s. 1086].

Lakin yuxarıdakı təsviri tərcümədə *push the boat out* idiomunun üslubi-emosional mənası əksini tapmır. Analoji konnotasiyanı tərcümədə bərpa etmək üçün doğma dildə eyni üslubi-emosional funksiyaya malik olan “pul kisəsinin ağzını açmaq” ifadəsi istifadə oluna bilər: “Onlar qızlarının toy mərasimi üçün doğrudan da, pul kisəsinin ağzını açdılar”.

In the same boat frazasında isə *boat* (“qayıq”) sözü “vəziyyət”, “situasiya” konnotasiyasına malikdir: “iki və daha artıq şəxsin eyni çətin situasiyada olması”:

If you loose your job I'll lose mine, so we're both in the same boat [137, s. 1192].

“Eyni təhlükə ilə üz-üzə olmaq” frazasından istifadə etməklə *boat* sözünün üslubi mənasının daha dolğun ifadə olunduğu tərcüməni əldə etmək olur: “Əgər sən öz işini itirsən, mən də özümünkünü itirəcəyəm. Biz eyni təhlükə ilə üz-üzəyik”.

Başqa bir nəqliyyat vasitəsi – mənşə etibarilə etnoqrafik reali olmayan *cart* (“araba”) Britaniyanın tarixi gerçəkliyinə aid bir ənənə ilə assosiasiya nəticəsində emosional konnotasiya əldə etmişdir. Həmin ənənəyə görə, cinayətkarları arabaya mindirərək edam yerinə aparır və yaxud xalq arasında biabır etmək məqsədilə onu şəhər boyunca arabada gəzdirərmişlər. Bunun nəticəsində xalq arasında yaranan *Put somebody in the cart* ifadəsi ingilis dilində “kimi isə çətin vəziyyətdə qoymaq” konnotasiyasına çevrilmişdir [67, s. 27].

Təbii olaraq, *Put somebody in the cart* frazeologizmini doğma dilə hərfi (“kimi isə arabaya qoymaq”) şəkildə tərcümə etmək mümkün deyildir. Onu da təsviri yolla “kimi isə çətin vəziyyətdə qoymaq”, ya da frazeologizmin üslubi-emosional konnotasiyasını doğma dildə əks etdirən milli frazeoloji reali vasitəsilə tərcümə etmək olur. Azərbaycan dilində bu frazeoloji realinin adekvat frazeoloji ekvivalenti olmadığı halda, onu semantik baxımdan əvəzləyən “el içində rüsvay etmək” ifadəsindən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Ayrı-ayrı tarixizmlər bu və ya digər ingilisdilli ölkənin ictimai-siyasi keçmişinə aid hadisələrlə assosiasiya nəticəsində üslubi-emosional konnotasiyaya malik slenqə çevrilərək tərcümə olunduğu dildə analoji və yaxud yaxın semantikaya malik olan üslubi ekvivalentin aşkarlanmasını zəruri edir. Məsələn, Amerika ingiliscəsinə mənsub olan *bulldozer* (“buldozer”) isminin *bulldoze* (“to coerce by violence”) feli ölkənin tarixi-ictimai gerçəkliyindən qaynaqlanır. Adın mənşəyi Luizianada inəkləri qovlamaq üçün istifadə olunan qamçı ilə bağlıdır. Həmin qamçılarla zənciləri demokratlara səs verməyə məcbur edirdilər (were *bull-dozed*). Beləliklə, mənşə etibarilə *to be bull-dozed* zorla məcbur edilməyi ifadə edir [139, s. 17]. *Despite public opposition, he bulldozed his plan through Parliament* “İctimai müqavimətə baxmayaraq, o öz planını zorla qəbul etdirdi”. *They bulldozed her into agreeing* “Onlar onu zorla razılaşmağa məcbur etdilər”.

Burada “zorla qəbul etdirmək”, “zorla məcbur etmək” anlayışları *to bull-doze* felinin təsviri tərcüməsi olub, onun üslubi-emosional konnotasiyasını ifadə etmir.

Birinci cümlənin tərcüməsində *bull-doze* felinin təsviri mənasını (“zorla qəbul etdirmək”) doğma dildəki “sırılmaq” felinin konnotativ çalarlığı ilə təqdim etmək mümkündürsə (“İctimai müqavimətə baxmayaraq, o öz planını sıraya bildi”), ikinci cümlənin yuxarıda qeyd olunan təsviri tərcüməsini (“...zorla razılaşmağa məcbur etdilər”) saxlamaq lazım gəlir.

Konnotativ mənanın yaranmasında koqnisiya xüsusi rol oynayır. Görkəmli dilçimiz F.Veysəlli göstərir ki, “Koqnisiya elmi insan əqlinin necə fəaliyyət göstərməsi, əqli orqanları məlumatın xaricdən qəbulu, onları tanımaq, əvvəlki məlumatlarla müqayisə etmək, təsnifləmək və yaddaşda saxlamaq prinsiplərini öyrənir” [15, s. 273]. Konnotativ mənanın formalaşmasında əvvəlki biliklər, məlumatlar nəzərə alınır. Konnotasiya əldə etmiş etnoqrafik realilər arasında ayrı-ayrı ev əşyalarının da adları vardır.

Məişət alətlərindən olan *silver spoon* (“gümüş qaşığı”) ingilis dilində *to be born with a silver spoon in one's mouth* (hərfən “ağzında gümüş qaşığı ilə doğulmaq”) Azərbaycan dilinə “var-dövlətli ailədə dünyaya gəlmək” şəklində tərcümə olunur:

She was born with a silver spoon in her mouth, so she has no idea how most people live. - “O, varlı ailədə doğulmuşdur, odur ki, çox insanların necə yaşadığını təsəvvür etmir” [137, s. 1257].

Lakin “varlı ailədə doğulmaq” qeyd olunan ingilis frazeologizminin təsviri tərcüməsi olub, onun daşdığı üslubi-emosional çalarlığı əks etdirmir. Həmin çalarlığı əks etdirmək üçün tərcümədə xalq dilindəki “qızıl teştdə doğulmaq” idiomundan istifadə etmək məqsədəuyğundur: “O, qızıl teştdə doğulmuşdur, odur ki, çox insanların necə yaşadığını təsəvvür etmir”.

Rake (“dırmıq”, “dırmıqla yığmaq”) sözü aid olduğu alətin quruluşu və funksiyası ilə assosiasiyada bir neçə məcazi mənə əldə etmişdir. Belə ki, əsas lüğəvi mənası bitki tullantılarını yığmaq olan bu alətin adı, eyni zamanda, aşağıdakı məcazi mənaları daşıyır:

1. “qurdalanmaq”, “eşələnmək”: *I'll rake about among my papers and see if I can find it.* – “Mən qəzetlərin arasında eşələnərək, onu tapmağa çalışacağam”;

2. “araşdırmaq”, “axtarış aparmaq”: *The police raked the hillside with powerful binoculars but did not see the escaped prisoner.* – “Polis təpənin ətrafını güclü durbinlə araşdırsa da, qaçıb aradan çıxan dustağı görmədi” [137, s. 1100].

Amerika ingiliscəsində *rake* “çoxlu pul/gəlir götürmək” konnotasiyasına malikdir. *He must be raking in at least £ 800 a week!* – “O gərək ki, həftədə ən azı 800 funt əldə edir” [137, s. 1100].

To rake felinin jarqon xarakterli emosionallıq çalarlığının düzgün şərhə üçün, tərcümədə bu emosionallığı saxlamaq üçün Azərbaycan dilinin leksik imkanlarından (“pul çıxarmaq”, “pul götürmək” və s.) istifadə etmək mümkündür.

Silah və kəsici alətləri bildirən adlar aid olduqları əşyaların xarakteri ilə assosiasiya nəticəsində aşağıdakı üslubi çalarlıqlar əldə etmişdir:

Sword (“qılınc”) silah adı bir sıra məcazi mənalarda işlənir:

Be a double-edged sword (“hər iki tərəfi iti olan qılınc”) kiməsə uğur gətirən plan və ya nailiyyətin müəyyən mənfi təsiri, zərəri də ola bilər. *Sword* sözünün bu üslubi funksiyasına xüsusilə qəzet dilində rast gəlmək olur:

The settlement of dispute could well prove to be a double-edged sword for the administration, as it removes one argument for their re-election [137, s. 1369].

Double-edged sword ifadəsinin göstərilən məcazi mənası Azərbaycan dilində “pis uc”, “pis tərəf” ifadələrinin leksik ekvivalenti rolunu oynaya bilər: “Mübahisənin həllinin idarə heyəti üçün pis ucu/pis tərəfi də ola bilər, belə ki, onların yenidən seçilməsi arqumenti nəzərdən qaçırılır”.

Beat/turn swords into ploughshares (hər fən “qılıncı kotana çevirmək”) idiomu “sülhə, əminamanlığa qovuşmaq” mənasındadır. Lakin tərcümə prosesində idiomun emosionallığını saxlamaq məqsədilə dilimizin leksik imkanından istifadə edərək onu “qılıncı kotanla əvəz etmək” şəklində tərcümə etmək olar.

Axe (“balta”) sözünün də kəsici alət bildirməsi assosiativ məcazi çalarlıqlarla yüklənməsinə yol açmışdır.

To get the axe idiomu “işdən azad olunma” və yaxud “maliyyə çatışmazlığı səbəbindən hansısa planın ləğv olunması” mənalarını da ifadə edir:

Several of our plans got the axe when the new government came in. – “Yeni hökumət gəldikdən sonra bəzi planlarımız dayandırıldı” [137, s. 73].

To have an axe to grind (hərfən, “əzmək üçün baltası olmaq”) Amerika ingiliscəsində “tamahkarlıq məqsədi güdmək” konnotasiyasına malikdir.

Əmək və peşə adlarının məcazi-üslubi funksiyası geniş əhatəlidir.

ABŞ-da malqara gözetçilərini bildirən, Amerika filmlərinin romantik qəhrmanı kimi tanınan *cowboy* surəti Britaniya ingiliscəsində biznes işində diqqətsiz və vicdansız olan bir şəxsi bildirən slenq tərkibində işlənir:

a firm of cowboy builders, hərfən, “çobanların yaratdıqları firma” mənasında olan bu ifadənin Azərbaycan dilinə təsviri (təcrübəsiz, səriştəsiz işçilərin yaratdığı firma) kimi tərcümə edilə bilər [137, s. 299].

Ölçü bildirən adların konnotasiyası geniş müşahidə olunur. İngilis dilində uzunluq ölçmə vahidi olan *inch* (2,54 sm) bir sıra məcazi mənalar (“tamamilə”, “azadlıq”, “çox yaxın” və s.) əldə etmişdir:

Give him an inch and he'll take a yard/a mile [137, s. 667]. Hərfən, “ona bir inç ver, o, bir yard/ bir mil götürəcək”(yard və mil daha böyük ölçü vahidləridir) mənasını ifadə edir. Lakin ingilis dilində cümlə “Ona bir az azadlıq ver, o, daha artıq istəyəcək” – kimi tərcümə edə bilərik.

Bu deyimın Azərbaycan dilində frazeoloji ekvivalenti vardır: “iştaha dış altındadır”. Lakin bu idiomu tərcümənin xarakterinə uyğunlaşdırmaq lazımdır: “Onun iştahası dışının altındadır: verdikcə, daha çox istəyir”.

Within an inch of “çox yaxın” konnotasiyası əldə etmişdir:

We came with an inch of death, hərfən, “biz ölümə çox yaxın idik”.

Azərbaycan dilində bu konnotasiyanın da frazeoloji qarşılığı vardır: “gözlə qaş arasında olmaq”. Bu idiomun köməyi ilə yuxarıdakı cümlə belə tərcümə edilə bilər: “bizim üçün ölüm gözlə qaş arasında idi”.

Not give/budge an inch “başqalarının bir kəsi nəyəsə razı olmağa vadar etmək söylərinə baxmayaraq fikrini dəyişməmək”:

I tried every argument, but she didn't budge an inch.

Azərbaycan dilində “fikrini dəyişməmək” anlayışının daha emosional variantı olan “sözündən dönməmək”, “dediyindən dönməmək” ifadələri yuxarıdakı idiomun daha bədii və kommunikativ tərcüməsinə imkan verir: “Mən bütün arqumentlərə əl atsam da, o dediyindən dönmədi”.

Uzaq məsafə ölçüsü olan *mile* bir sıra konnotasiyalar əldə etmişdir:

“*Xeyli*”: *He was miles away out in his conclusion*, hərfən, “O, gəldiyi qərardan millərlə uzaq idi”, yəni “onun qərarı həqiqətdən xeyli uzaq idi”.

Azərbaycan dilində *miles* sözünün bu konnotasiyasının təsviri tərcümədən (“xeyli”) əlavə konnotativ tərcüməsi də mümkündür. Belə ki, “dağlar qədər”, “dağlarca” ifadələri dilimizdə “xeyli” anlayışının emosional konnotasiyası kimi işlədilir. Bu halda yuxarıdakı cümlənin dilimizə tərcüməsi bu şəkildə olur: “Onun gəldiyi qərar həqiqətdən dağlarca uzaq idi”. Azərbaycan dilində “yerlə göy qədər uzaq olmaq” kimi idiomu da işləkdir.

Go the extra mile “daha bir cəhd etmək”, “səyi artırmaq” anlamındadır:

UN negotiations are going the extra mile in trying to calm the strife in Yugoslavia. “Birləşmiş Millətlər vasitəçiliyi ilə aparılan danışıqlar Yuqoslaviyada döyüşləri sakitləşdirməyə yönəlmiş daha bir cəhddir”.

Run a mile “bir kəsi və yaxud bir şeyi görməkdən çəkinmək” mənasındadır:

I run a mile every time he comes into the room. “O, hər dəfə otağa girəndə mən onu görməməyə çalışıram” [137, s. 860].

Lakin *run a mile* ifadəsinin emosional çalarını saxlamaq məqsədilə Azərbaycan dilindəki “ilim-ilim itmək” idiomunun istifadəsi yerinə düşür: “O, hər dəfə otağa girəndə mən ilim-ilim itirəm”.

Talk a mile a minute “ara vermədən və tez-tez danışmaq” kimi tərcümə olunur:

She started to talk a mile a minute as soon as she arrived “O, gəlib çatan kimi aramsız və tez-tez danışmağa başladı”.

Talk a mile a minute (“aramsız və tez-tez danışmaq”) ifadəsinin Azərbaycan dilinə frazeoloji yolla tərcüməsi mümkündür: “dil-dil ötmək”. Bu halda yuxarıdakı

cümlənin tərcüməsi daha emosional alınar: “O, gəlib çatan kimi dil-dil ötməyə başladı”.

Be miles away idiomu Britaniya ingiliscəsində fikri başqa yerdə olan bir kəsin başqasının dediyinə qulaq asmadığı anda işlədilir:

“*What do you think, Andy?*” “*What? Sorry, I was miles away*”. - “Endi, sənin fikrin nədir?” “Nə? Üzr istəyirəm, fikrim başqa yerdə idi” [137, s. 860].

Bu idiomun Azərbaycan dilinə idiomatik ekvivalent vasitəsilə də tərcüməsi mümkündür: “fikri uzaqlarda olmaq”, “göyün yeddinci qatında olmaq”.

İngilis dilində çəki ölçüsünü bildirən *ounce* (28.35 qram) sözünün aşağıdakı konnotativ mənası vardır: “azacıq”, “az miqdarda”:

Haven't you got an ounce of sense? - “Sənin azacıq da olsa insafın (duygun) yoxdurmu?” [137, s. 958]

Azərbaycan dilində ölçü vahidi olmuş *misqal* idiomatik ifadə kimi eyni konnotasiyaya malikdir: “Sənin bir misqal belə insafın yoxdurmu?”

İngilis dilində pul vahidlərinin semantikasi da bir sıra konnotativ çalarlıqların yaranmasına imkan vermişdir:

Misal üçün, *penny* sözü Amerika ingiliscəsində neqativ məna bildirməklə, çox cüzi miqdarda pulun olduğunu bildirir:

The journey won't cost you a penny if you come in my car. – “Mənim maşınım ilə getsən, səyahətə cüzi pulun çıxacaq” [137, s. 997].

Azərbaycan dilindəki *quruş* sözünün malik olduğu eyni konnotasiyadan istifadə etməklə, cümləni daha emosional şəkildə tərcümə etmək mümkündür: “Mənim maşınım ilə getsən, səyahətə bir quruşun da çıxmıyacaq”.

Mədəniyyətlə bağlı realilərin də semantik yükündə müxtəlif assosiasiyalarla bağlı konnotativ çalarlıqlar meydana çıxmışdır. Bunu xüsusilə musiqi alətlərinin semantikasında aşkar müşahidə etmək olur.

Musiqi alətlərindən biri olan *drum* özünün obyekt mənası (“təbil”) ilə yanaşı yağışın gur səsinə ifadə edir:

I could hear the drum of the rain against my window. - “Mən yağışın pəncərəmə necə çırpıldığını eşidirdim” [142, s. 515].

To beat the drum for “kimdənsə bir yardım almağa can atmaq” [137, s. 403] mənasını ifadə edir. Təcili bir yardıma ehtiyac duyulduğu məqamda Azərbaycan dilinə də daxil olmuş “həyəcan təbilini çalmaq” ifadəsi ingilis dilindəki idiomun leksik ekvivalenti kimi işlədilə bilər.

Məcazlaşma oxşar xüsusiyyətlərin ümumiliyinə görə reallığın bir-biri ilə bağlı olan predmetlərdən birinin adının başqa bənzər əşyanın adına keçirilməsi yaxud köçürülməsidir. Bir çox hallarda funksiya ümumiliyi burada həlledici rol oynayır.

“Məcazlaşmanın özünə xas əlaməti ondan ibarətdir ki, məcazi mənə obrazlıdır, bu, səciyyələndirici funksiya rolunu oynayır. Metafora adlandırmır, amma əsasən xarakterizə edir” [52, s. 125].

Məcazilik realilər, o cümlədən musiqi ilə bağlı bir sıra terminlər üçün də səciyyəvidir. Məsələn, *dance* (“rəqs”) sözü bir neçə konnotasiya əldə etmişdir. *To lead someone a (merry) dance* ifadəsi Britaniya ingiliscəsində “bir kəsə lazımsız əziyyət vermək, məsələn, heç bir ehtiyac olmadan birini bir yerdən digərinə müşayiət etməyə vadar etmək” və s. [137, s. 745]

Rəqs növlərindən biri olan *vals* (waltz) “nümayişkaranə və rahat bir şəkildə bir kəsə tərəf addımlamaq” konnotasiyası əldə etmişdir:

We can't just waltz up to a complete stranger and introduce ourselves. - “Biz tamamilə yad olan bir kəsə belə rahatca yaxınlaşıb, özümüzü təqdim edə bilmərik” [142, s. 510].

Azərbaycan dilində kiməsə tərəf nümayişkaranə və rahat şəkildə addım atmağın emosional şəkildə ifadəsi *süzmək* sözündə də əks olunur. Göstərilən cümlənin tərcüməsində bu felin istifadəsi mümkündür: “Biz tamamilə yad olan bir kəsin qarşısına süzə-süzə gedərək, özümüzü təqdim edə bilmərik”.

Theatre, drama, melodrama, circus və mədəniyyətlə bağlı bir çox başqa terminlər dildə məcazi mənalar əldə etmişdir.

Theatre “vacib hərbi hadisələrin səhnəsi” konnotasiyasına malik olub, Azərbaycan dilinə “səhnə” leksemi vasitəsilə tərcümə edilə bilər:

Poland has often been a theatre of war. – “Polşa tez-tez müharibə səhnəsi olmuşdur” [142, s. 518].

Melodrama “güclü duyğu və maraq doğuran çox həyəcanlandırıcı hadisə” konnotasiyasına malikdir:

The argument between the neighbours provided a little melodrama in the street.
– “Qonşular arasındakı mübahisə küçədə kiçik bir melodramaya səbəb oldu” [142, s. 518]; *You have only cut your finger. Don’t make such a melodrama out of it!* – “Sadəcə barmağını kəsmisən, bundan melodrama çıxarma”. Azərbaycan dilində göstərilən məqamda konnotativ mənası anlaşıqlı olan *melodrama* sözünü saxlamaqla bərabər, onu “qaraqışqırıq” (“qaraqışqırıq salmaq/qoparmaq”) sözü ilə də əvəz etmək olur. Bu söz melodramanın məcazi mənasında ifadə olunan gərgin mühiti, baş verən hadisənin həyəcanlı səciyyəsinə əks etdirir: “Sadəcə barmağını kəsmisən, qaraqışqırıq salma”.

İngilis mifoloji-dini leksikasının zəngin üslubi-emosional funksiyası Azərbaycan dilinə həm təsviri yolla, bir çox hallarda isə doğma dildəki adekvat üslubi ifadələrin vasitəsi ilə tərcümə oluna bilər.

Qəhrəmanlıq, həyatın və ölümün sirləri, ölməzlik və b. mənəvi keyfiyyətlərlə bağlı miflər qədim xalqların, o cümlədən də ingilislərin mənəvi aləminin formalaşmasında mənbə rolunu oynamış və buradan da dilə nüfuz edərək, müxtəlif mənəvi keyfiyyətlərin əks olunduğu üslubi-emosional ifadə vasitələrinin yaranmasına yol açmışdır.

The company has great products and a good sales force, but its Achilles’ heel is poor marketing [137, s. 9].

Cümlədən görüldüyü kimi, haqqında danışılan şirkət həm böyük həcmdə məhsul istehsalına, həm də satış potensialına görə öndə olsa da, yalnız bazar probleminə malikdir və bu, şirkətin ən zəif həlqəsidir ki, “Axillesin dabanı” ifadəsində uğurla, yüksək üslubi çalarlıqla öz ifadəsini tapır. Cümlənin Azərbaycan dilinə həmin leksik vasitədən (“zəif həlqə”) ifadəsindən istifadə etməklə dəqiq tərcüməsi mümkündür: “Şirkətin istehsal həcmi böyük, satış potensialı yaxşıdır, lakin onun zəif həlqəsi bazar məsələsidir”.

Eyni zamanda, Azərbaycan dilindəki “ağrılı yer” ifadəsi “Axillesin dabanı” birləşməsinə əvəz edə bilər: “..., lakin onun ağrılı yeri bazar məsələsidir”.

Midas's ass's ears. Əfsanəyə görə Apollon ilə Pan musiqi yarışına girirlər. Dağ tanrısı Tmolus Apollonu qalib elan edərkən, Friqiya çarı Midas buna etiraz edir. Anlaşılmazlıq ucundan Apollon Midasın incik qulaqlarını eşşəyin qulaqlarına bənzədir. Bununla əlaqədar olaraq yaranmış *to have ass's ears* ifadəsi musiqi zövqü və düzgün musiqi mühakiməsi olmayan şəxsi bildirir.

Azərbaycan dilinə həmin ifadəni təsviri yolla, (“musiqi zövqü olmayan”, “musiqi duyumu olmayan”) tərcümə etmək mümkündür.

Yenə də əfsanəvi Midasın adı ilə bağlı bir ifadəyə müraciət edək. Mifologiyaya görə, kral Midasa toxunduğu hər şeyi qızıla çevirmək qabiliyyəti verilibmiş. O, görəndə ki, hətta onun toxunduğu yemək və içkisi də qızıla çevrilir, bu bacarığın ona heç də uğur gətirməyəcəyini anlayır. İngilis dilində *Midas touch* “hər şeydən pul çıxarmaq bacarığını” ifadə edir [137, s. 857]. Bu ifadə Azərbaycan dilinə “daşdan pul çıxarmaq” frazeoloji ifadəsi ilə tərcümə edilə bilər.

Yunan əfsanələri çox zaman tanrılar və qəhrəmanlar haqqında olub, mənəvi tərbiyə səciyyəsinə daşıyır, insanları tanrının gücünü tanımağa sövq edirdi. Yunan mifologiyası həmçinin təbii bəlalardan, yerin yaranışından, xəstəliklərdən bəhs edirdi. Qədim Yunanıstanda mifologiya müqəddəs və gerçək sayılırdı. Bu qədər geniş əhatə və təsir dairəsinə məxsus olan yunan mifologiyası astronomiya, astrologiya, tibb, psixologiya və s. ilə yanaşı dilə də təsir edir və dilin leksikasını formalaşdıran mənbələrdən birinə çevrilirdi. İngilis dilində bir çox sözlər yunan mifologiyasından qaynaqlanır. Məsələn, *arachnid* ingilis elmi dilində “hörümçək” mənasındadır. Bu söz mənşə etibarilə yunan mifologiyasındakı gözəl toxucu qadın “Arachne” surətindən gəlir. Rəvayətə görə, Arohanc yaşlı və təcrübəli toxucu bir qadınla yarışa girir. Yaşlı qadın onun toxumaq üsulunda bir səhv tapmağa çalışsa da buna nail olmur. Arachnenin bacarığına qısqanan ilahə Atena Arachneni həyatın digər nemətlərindən məhrum edərək onun həyatını toxuculuğa məhkum edir, və o, hörümçəyə çevrilir. Bu mifoloji rəvayətin işığında *arachnid* ingilis dilində hörümçək də daxil olmaqla toxuma sənətinin bilicisi olan istənilən varlığı ifadə edir və bu baxımdan “toxucu” sözünün emosional üslubi sinonimi funksiyasında işlədilir.

Bu mifoloji surət, eləcə də oxşar personaj Azərbaycan mifologiyasında mövcud olmadığından ingilis dilindəki *arachnid* sözünün daşdığı məfhumun Azərbaycan dilində şərhə yalnız təsviri yolla mümkündür.

Mifologiya mənşəli alınma sözlər bir çox bitki adlarını da əhatə edir. Məsələn, *Narcissus* (Nərgiz) haqqında rəvayət bu baxımdan maraqlıdır. Rəvayətə görə yaraşlıq oğlan olan *Narcissus* ilk dəfə gölün səthində öz əksini gördükdə, ona heyran olur. O, öz əksinə tamaşa edə-edə göl kənarında o qədər çox dayanır ki, oradaca kök atır və nərgiz çiçəyinə çevrilir. Bu mifoloji rəvayət işığında *narcissus* çiçək adı ingilis söz yaradıcılığında üsbi çalarlı leksik vahidə çevrilmişdir. *Narcissus* isim kimi öz gözəlliyinə vurğun olan, bununla fəxr edən bir şəxsi bildirir, sifət funksiyasında işlənən *narcissistic* isə “öz gözəlliyinə heyran olma” keyfiyyətini bildirir [142, s. 38].

Narcissus mifoloji surət kimi Azərbaycan mifologiyasına xas olmadığından, onun ifadə etdiyi anlayışın Azərbaycan dilində eyni semantik funksiya daşıyan ifadə vasitəsilə tərcümə oluna bilər: *Narcissus* ismi “özünə vurğunluq”, onun əsasında əmələ gələn *narcissistic* sifəti isə “özünə vurğun” mənə ifadə edən söz kimi tərcümə edilə bilər.

İngilis frazeologizmlərinin önəmli bir qismi qədim realilərlə bağlıdır. Lakin strukturuna görə deyil, semantik funksiyasına görə analogi frazeologizmlər Azərbaycan dilində də mövcuddur. Məsələn, ingilis dilində *blow one's own trumpet* “özünü tərifləmək”, “özünü reklam etmək” mənasındadır [67, s. 26].

Orta əsrlərdə təntənəli turnirlərdə iştirak edən zadəgan və cəngavərlərin şeypur sədası altında salamlanması adətindən qaynaqlanan [67, s. 27] bu frazeologizm “özünü tərifləmək” kimi təqdim olunan təsviri tərcüməsi əslində onun emosional koloritini əks etdirmir. Tərcüməçi həmin frazeologizmin metaforik çalarını düzgün çatdırmaq üçün, Azərbaycan dilində onun funksional baxımdan uyğun metaforik ekvivalentini tapmağa nail olmalıdır.

She's very good at blowing her own trumpet [137, s. 127] təsviri yolla “O, özünü tərifləməkdə mahirdir” kimi tərcümə olursa da, Azərbaycan dilindəki emosional çalarlı “özünü göylərə qaldırmaq” idiomu sayəsində qeyd olunan ingilis

frazeologizminin üslubi koloritini çatdıra bilir: “O, özünü göylərə qaldırmaqda mahir idi”.

İngilis dilində reali mənşəli frazeologizmlərə aid xeyli sayda nümunələr vardır. Onlar mənşə etibarilə ingilis həyat tərzinə aid gerçək adət-ənənələr, hadisələr fonunda obrazlı ifadələrə çevrilmişdir:

Good wine needs no bush. “Yaxşı şərabın tərifə ehtiyacı yoxdur”.

Bu frazeologizmin tərkibindəki *bush* (“sarmaşığı budağı”, “budaq”) sözü keçmişdə satışda şərabın olduğunu bildirmək üçün meyxananın girişində sarmaşığı budağının asılması adətindən qaynaqlanır.

Təbii olaraq, bu frazeoloji realinin Azərbaycan dilinə hərfi tərcüməsi mümkün deyildir. Doğma dildə ya onun təsviri tərcüməsi (“yaxşı şərabın tərifə ehtiyacı yoxdur”), ya da “tərifə ehtiyacın olmaması” məfhumunu üslubi, emosional şəkildə ifadə edən frazeologizm vasitəsilə tərcüməsi mümkündür. Doğma dildəki analogi semantikaya malik üslubi vasitədən istifadə tərcüməçinin təcrübəsindən, doğma dilin frazeoloji sisteminə necə bələd olmasından asılıdır.

İngilis dilindəki “*good wine needs no bush*” doğma dilimizin frazeoloji bazası əsasında “yaxşı malın tərifə nə ehtiyacı” və yaxud “yaxşı mala nə tərif” [1, s. 133] şəklində tərcümə edilə bilər.

Lakin reali səciyyəli ingilis frazeologizmlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi bəzən yalnız təsviri yolla mümkündür: *be born within the sound of Bow bells* “Londonda doğulmaq” (Londonun mərkəzində möhtəşəm zəngi ilə məşhur olan St. Mary-le- Bow kilsəsinin yerləşdiyi ərazi nəzərdə tutulur) [66, s. 27].

Təbii olaraq, bu frazeologizm funksiyası etibarilə “Londonda doğulmaq” anlamında olduğundan, onun Azərbaycan dilində üslubi-emosional ekvivalenti ola bilməz.

Etnoqrafik realilərə aid olan daha bir obrazlı ifadə vasitəsi – slenq dilçilik ədəbiyyatında aşağıdakı kimi səciyyələndirilir: 1. leksik fenomen; 2. qeyri-ədəbi leksik vahid; 3. şifahi nitqdən qaynaqlanan leksik vahid; 4. zarafat və yaxud kinayə çalarlıqlı leksik vahid; 5. məhdud şəkildə anlaşılan söz və b. [64, s. 127].

Slenq ingilis dilində geniş yayılan leksik üslubi vasitə olduğundan tərcüməçinin bu sahədə dolğun məlumata malik olması zəruri sayılır. Lakin slenqlərin tərcüməsi doğma dildə də analogi ifadə vasitələri haqda məlumata malik olmağı və slenqin doğma dildəki adekvat üslubi vasitələrlə tərcüməsinə nail olmağı tələb edir. Əks halda orijinalın üslubi-emosional funksiyası itə bilər. Slenq hər hansı məfhumun emosional ifadə vasitəsi olduğundan tərcüməçi bu emosionallığı qoruyub saxlamalı və bunun üçün bir neçə vasitədən istifadə etməlidir. Yalnız doğma dildə slenqə adekvat ifadə vasitəsi olmadığı halda, o təsviri yolla tərcümə edilir.

İstər ingilis dilindən tərcümədə, istərsə də bu dildə ünsiyyət zamanı ortaya çıxan çətinliklərin bir qismi məhz slenqlər ilə bağlıdır. Slenqlər qeyri-ədəbi dilə, xüsusilə də danışiq dilinə xas olsa da, üslubi məqsədlə ədəbi və bədii mətnlərdə də geniş istifadə olunan, emosional çalarlıqlı dil vahidləridir. Mətnə onların mənasını dərhal anlamaq heç də asanlıqla mümkün olmur. Bu, tərcüməçinin slenqlər haqqında dərin məlumata malik olmasından xeyli dərəcədə asılıdır. Misal üçün, *bad talk* Amerika ingiliscəsində “pessimistik şərh” anlamına gəlir və onun “pis söhbət” kimi tərcüməsi qətiyyənlə olmaz. Eləcə də Amerika ingiliscəsində *balloon room* “marixuana çəkilən otaq” mənasındadır [64, s. 131].

İngilis dilindən tərcümə edərkən slenqlərin ümumi mənasını lüğətlərdən tapıb təqdim etməklə kifayətlənmək olmaz. Dilimizdə slenqin eyni və yaxud yaxın emosional mənasını əks etdirən ifadə vasitələri aşkarlanmalı və orijinal mətnin üslubi səciyyəsi tərcümədə mümkün qədər qorunub saxlanmalıdır.

Slenqin tərcümə olunduğu dildə onun struktur baxımdan ekvivalentləri olmasa da, analogi üslubi-emosional çalarlığa malik olan ekvivalentini araşdırıb tapmaq əksər hallarda mümkün olur.

Stop your beefing slenqinin “şikayətlənməyə son qoy” şəklində şərhli orijinalın emosional-üslubi semantik yükünün itməsinə səbəb olduğundan, onun Azərbaycan dilində müəyyən qədər emosional yüklü sinonimini tapmaq mümkündür. *Gileylənmək*, *gileylənib durmaq* xalq dilindən gəlib, müəyyən emosional çalarlığa malikdir. Xüsusilə *gileylənib durmaq* daha uyğun variant sayıla bilər, çünki *to beef* (“şikayətlənmək”) felində hərəkətin davamlılığı xüsusi olaraq ifadə olunur [137, s.

99]. O.Musayev *to beef* felini “inildəmək”, “inləmək”, *stop beefing* idiomunu isə “deyinməyi kəs” şəklində tərcümə etməkdə haqlıdır [13, s. 122].

To bench (to retire, “işdən azad etmək”) slenqinin Azərbaycan dilində adekvat tərcüməsini, yəni analogi ekspressiv variantını tapmaq üçün yenə də canlı xalq dilinə müraciət etmək lazımdır. Məsələ burasındadır ki, *to bench* ingilis dilində sadəcə ədəbi dilə aid “işdən azad etmək” deyil, bu anlayışın emosional, məhəlli slenq variantıdır. Həmin üslubi mənə dilimizdəki “işdən bayıra atmaq”, “çölə atmaq” tipli fellərin ifadə etdiyi mənaya daha yaxındır.

I heard that Bruno fell [64, s. 134] cümləsində *fell* (“düşdü”, to fall “düşmək”) slenq kimi “həbs olunmaq” mənasındadır. Lakin “həbs olunmaq” *to fall* felinin Azərbaycan dilinə təsviri tərcüməsidir. Onun üslubi-emosional leksik ekvivalenti “içəri atmaq”, “içəri salmaq” idiomları ola bilər: “Eşitdiyimə görə Brunonu içəri salıblar”.

Big mouth sirr saxlamağa etibar edilməyən şəxsi bildirir [137, s. 113]. Bu məfhumu da Azərbaycan oxucusuna izah yolu ilə anlatmağa ehtiyac yoxdur, çünki bu dildə *big mouth* ifadəsinə xas olan emosional ifadənin Azərbaycan oxucusuna anlaşılıqlı olan və xalq dilindən gələn *ağzıboş* sözü ilə tərcümə etmək olar.

Göründüyü kimi, ingilis dilində yüksək emosionallığa malik olan slenqlər Azərbaycan dilində yalnız ədəbi dilə xas olan leksik vasitələrlə deyil, həm də emosional çalarlığa malik analogi və yaxud yaxın semantikalı obrazlı realilərin vasitəsilə tərcümə oluna bilər.

Latın dilindən alınmış *augur* (“fala baxan”, “öncə görə”) sözü gələcəkdə baş verəcək bir hadisənin əlaməti olmaq konnotasiyasını əldə etmişdir: *to augur well* “yaxşı bir şeyin əlaməti olmaq”, *to augur ill* “pis bir şeyin əlaməti olmaq”:

This rain augurs well for this year's harvest [137, s. 68]. “Bu yağış bu ilki məhsulun yaxşı olacağına dəlalət edir”.

To augur ifadəsinin üslubi-emosional çalarını doğma dilə tərcümədə saxlamaq üçün “müjdəçisi olmaq”, “xəbər vermək” ifadələrindən istifadə etmək məqsədəuyğundur: “bu yağış bu ilki məhsulun yaxşı olacağının müjdəçisidir/ yaxşı olacağından xəbər verir”.

Magic (“sehirli”), *magician* (“sehirkar”) qədim çağlarda druidlərə, yəni Britaniya şamanlarına, müasir Britaniyada isə uşaqları əyləndirmək məqsədilə muzdlu evlərə dəvət olunan, oyunlar nümayiş etdirən şəxslərə aiddir. Eyni zamanda, *magic* və onun törəmələri ingilis dilində “xüsusi bacarıq” konnotasiyası əldə etmişdir:

The government can't wave a magic wand and make this problem go away. “Hökumət öz sehirli əsasını qaldırmaqla bu problemi həll etməyə qadir deyildir” [137, s. 818].

İngilis dilində xüsusi adların tərkibinə daxil olan şəxs, şəhər, millət, ölkə və b. adlar mədəniyyətlə dil arasında mövcud olan sıx assosiativ əlaqə nəticəsində müəyyən konnotasiyalar əldə edərək üslubi ifadə vasitələri kimi çıxış edir. Başqa idiomlar kimi, onlar da insanların gündəlik həyatı, folklor, əfsanələri süzgüləndən keçərək emosional-kommunikativ dil vahidlərinə çevrilmişlər.

Tərkibində şəxs, şəhər, millət və ölkə adları olan idiomların bir qrupu özlərinin vulqar, incikliyə səbəb olan emosional xüsusiyyətlərinə görə müəyyən anlarda danışq dilində işlənərək, ədəbi dilə geniş nüfuz edə bilmir. Məsələn, *Barbie Doll* cazibədar, lakin zəif yaddaşlı insanı bildirir və onun bir kəsə istinadən açıq istifadə edilməsi normal sayılmır [137, s. 86]. Lakin tərkibində adlar olan idiomların bir çoxu bədii, emosional baxımından çox təsirli və kommunikativ funksiyaya malik olub, digər leksik üslubi ifadə vasitələri arasında önəmli yer tutur. Bu tipli idiomların bir qisminin tərkibində şəxs adları işlənir:

Aunt Sally (“Seli xala”) idiomu Britaniya ingiliscəsində tənqid edilməsi heç də çətin olmayan şəxsi bildirir. İdiom bu semantikanı tarixi assosiasiya nəticəsində əldə etmişdir. Belə ki, taxtadan düzəldilmiş Aunt Sally-nin başına oyunçular ağac parçası və ya top atarmışlar. Qədim ingilis oyununun qəhrəmanı olan *Aunt Sally* canlı insan deyil, taxtadan olduğundan onun başına bu əşyaların atılması xalq arasında “asan cəzalandırma” və sonralar isə “problem doğuran tənqid” assosiasiyası doğurmuşdur [137, s. 68], ingilis cəmiyyətində, eləcə də siyasət aləmində asanlıqla tənqid oluna bilən, tənqid olunması problem yaratmayan bir şəxs imicini formalaşdırmışdır.

Doubting Thomas idiomu ingilis dilində əyani sübut olmadan heç bir kəsə inanmayan, hər şeyi öz gözü ilə görməyə can atan şəxsi bildirir. İdiom tarixi

assosiasiya nəticəsində meydana çıxmışdır. Belə ki, Bibliyaya əsasən İsusun ardıcılılarından biri olan Thomas İsusun bədəninə toxunmayanadək onun ölmədiyinə inanmaqdan imtina edir [137, s. 391]. İdiomun Azərbaycan dilində leksik ekvivalenti olmadığından onun təsviri yolla tərcüməsi mümkün olur: “Gözü ilə görmədiyinə inanmayan”.

Lakin bir çox hallarda ana dilində bu və ya digər ingilis idiomunun funksional ekvivalenti mövcud olur və ingilis realisinin üslubi-emosional şəklində tərcüməsinə imkan verir.

Johnny-come-lately ingilis dilinin Amerika variatında John kişi adı əsasında yaranıb, müəyyən bir təşkilata, iş yerinə son vaxtlarda qəbul olunsa da, ondan əvvəl burada işləyənləri ötüb keçən, daha artıq uğur qazanıb, diqqət mərkəzində olan şəxsi bildirir [137, s. 708].

Bu idiomun Azərbaycan dilinə düzgün tərcüməsinə imkan verən belə bir ifadə mövcuddur: “Gec gəldi, güc gəldi”. (Yəni sonradan gəlsə də, işinin nəticəsinə görə hamını qabaqladı).

Ana dilində leksik ekvivalent kimi çıxış edən idiom və ya ifadənin mövcud olması ingilis dilindəki idiomların bədii və emosional tərcüməsini təmin edir, belə bir leksik ekvivalentin ana dilində mövcud olmadığı halda isə ingilis dilindəki idiomun təsviri yolla şərhə mümkün olur:

Jack of all trades (hər fən “bütün peşələri bilən Cek”) idiomu bir çox işləri və ya peşələri sınayan, lakin onların heç birində uğur qazanmayan şəxsi bildirir [1, s. 199].

Bu idiom başqa variantlara da malikdir: (*Jack of all trades is master of none; Jack of all trades and master of none; A Jack of all trades is of no trade*). Həmin idiomlar Azərbaycan dilinə xalq dilindən gələn “hər şeydən yarımçıq” ifadəsilə tərcümə edilə bilər.

Swindle. İngilis dilinin Amerika variantında “dələduzluq etmək” mənasında işlənən *swindle* feli *Schwindler* soy adındandır. Həmin adı daşımış şəxs işlədiyi şirkətdə dələduzluq yolu ilə maliyyə maxinasiyaları həyata keçirdiyinə görə məşhur olmuşdur. *Swindle* feli Amerika ingiliscəsində qanunsuz yolla pul qazanmaq

konnotasiyasını da əldə etmişdir: *She swindled him out of his life savings* (“took them by cheating”) [137, s. 1367].

Bu felin doğma dilə təsviri yolla tərcüməsi (“puluna yiyələnmək”, “pulunu əlindən almaq”) onun üslubi-emosional konnotasiyasının itməsinə səbəb olur. Bu halda tərcüməçinin doğma dilin üslubi-emosional çalarlıqlı frazeoloji sistemində həmin konnotasiyanın semantik ekvivalentini tapmaq zəruriyyəti meydana çıxır. Yuxarıdakı cümlədə *swindle* felinin doğma dildəki “fırıldağ yolu ilə mənimsəmək”, “atmaq” felləri vasitəsilə tərcüməsi orijinalın semantikasına müəyyən dərəcədə yaxındır: “Qız onun ömrü boyu yığdığı pulu fırladağ yolu ilə mənimsədi”.

A big tax swindle [137, s. 1367] eyni leksik vasitə ilə “böyük vergi fırladağ” şəklində tərcümə edilə bilər.

Tərkibində şəhər və ya ölkə adı olan idiomların ifadə etdikləri məcazi-emosional çalarlıqlar tarixi və yaxud coğrafi assosiasiyalar əsasında meydana çıxır. Tarixi, coğrafi, mədəni assosiasiyalarla bağlı olaraq bir çox şəhər, ölkə və millət adları ingilis realilərinin formalaşmasına təkan vermişdir.

To carry coals to Newcastle idiomu hərfən “Nyukasla kömür daşımaq” anlamındadır. Lakin Britaniyada ən iri daş kömür mərkəzi olan Nyukasla kömür daşımağın mənasız bir iş olması həmin idiomda məcazi-emosional şəkildə ifadə olunur. “İngiliscə-Azərbaycanca atalar sözləri və zərb-məsəlləri lüğəti”ndə bu idiom Azərbaycan dilindəki “dəyirmanı un aparmaq” idiomu ilə tərcümə olunur [1, s. 51]. Lakin Azərbaycan dilində göstərilən idiomun mənasına daha uyğun olan və coğrafi assosiasiya əsasında yaranan ifadə meydana çıxmışdır: “Naxçıvana duz aparmaq”.

Həm kömür sənayesi mərkəzi olan Nyukasla kömür aparmaq, həm də duz aparmaq məzmunca eyni konnotasiyaya – “lüzumsuz, mənasız bir iş görmək” kimi üslubi-emosional çalarlığa malikdir və bu səbəbdən də onlar tərcümədə funksional ekvivalent kimi çıxış edirlər.

Rome wasn't built in a day (hərfən, “Roma bir günə tikilməmişdir”) idiomunun məcazi-emosional mənası aşağıdakı kimidir: “Vacib bir nəticəni əldə etmək vaxt tələb edir, məqsədinə dərhal nail olmağa cəhd etməyin” [137, s. 1169]. “İngiliscə-Azərbaycanca atalar sözləri və zərb-məsəlləri lüğəti”ndə həmin idiomun aşağıdakı

tərcümə variantları təqdim edilir: Romanı bir günə tikməyiblər; Moskva bir günə tikilməyib; Palıd ağacını bir zərbə ilə yerə yıxa bilməzsən” [1, s. 297]. Bizim fikrimizcə, yuxarıdakı idiomu “hər şeyin öz vaxtı var”, “tələsən təndirə düşər” kimi deyimlərin vasitəsilə tərcümə etmək daha münasibdir.

Bəzən adların məcaziləşməsində xalq etimologiyasının təsiri müşahidə olunur. Adların məcaziləşdirilməsi və onda emosional çalarlıqların meydana çıxması kommunikativ məqdəsə xidmət edir və bu xüsusilə millət adlarının məcaziləşdirilməsində geniş müşahidə olunur. Millət bildirən adların məcazi-emosional çalarlıqlar əldə etməsi bu və ya digər millətin etnik xüsusiyyəti ilə assosiasiya nəticəsində meydana çıxır. Tarixən irland, fransız, holland və digər millətlərin nümayəndələri ilə kontaktda olmuş ingilislər onların bu və ya digər etnik xüsusiyyətinə əsaslanaraq onların etnik adları əsasında üslubi-emosional idiomlar yaratmışlar.

Bu tipli idiomların bir çoxu *Irish* (“irland”) etnonimi ilə bağlıdır. Məsələn, *Irish joke* (“irland zarafatı”) ifadəsində irlandiyalılar başqa tərzdə düşünən və yaxud kobud bir xalq kimi təqdim olunur [137, s. 695].

Amerikanın məskunlaşdığı çağlarda Britaniyadan köçüb gələnlər arasında çox sayda irlandiyalıların olması, onların qızgın, coşğun etnik xüsusiyyəti Amerika ingiliscəsində *to arouse Irish up* idiomunun meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Hər fən “irlandlığı tutmaq”, yəni “irland keyfiyyətini bürüzə vermək” anlamında olan *to arouse Irish up*, “qızışdırmaq”, “əsəbiləşdirmək” mənasını ifadə edir və ifadənin tərcüməsində etnik emosionallığı qismən də olsa qoruyub saxlamaq məqsədilə xalq dilindən gələn ifadələrdən istifadə etmək lazım gəlir: “cin atına mindirmək” (*to arouse Irish up*), “cini tutmaq” (*to get Irish up*) [24, s. 858].

Double-dutch yumoristik ifadə kimi anlaşılmaz, ədəbi dilin normalarına tabe olmayan danışıq tərzini bildirir. Bu emosionallıq ifadənin tərkibindəki *dutch* (“holland”) ünsürü ilə bağlı olub, hollandların ingilis dilində danışıq tərzinə işarə edir.

Double-dutch hər fən “ikiqat hollandca” anlamında olub, kiminsə ingiliscə danışıq tərzinin ədəbi normadan ikiqat uzaq olduğunu, jarqonlarla dolu olduğunu nəzərdə tutur:

Their conversation about computers was all double-dutch to me! – “Onların komputerlə bağlı söhbəti mənim üçün olduqca anlaşılmaz idi” [137, s. 390]. Qeyd olunan realinin Azərbaycan dilində üslubi ekvivalenti olmadığından, o yalnız təsviri yolla (“olduqca anlaşılmaz”) tərcümə oluna bilər.

The Dutch have taken Holland! ifadəsi hərfən “Hollandlar Hollandiyanı qəsb ediblər” mənasında olsa da, onun emosional-məcəzi funksiyası məlum bir şey haqqında məlumat verməyin yersizliyini göstərməkdir. Həmin ifadənin Azərbaycan dilinə də daxil olmuş “Amerikanı yenidən kəşf etmək” idiomu ilə tərcüməsi mümkündür [1, s. 82].

Yunan dilini (Greek) başa düşməyən ingilislərin təsəvvüründə bu etnonim “başə düşülməmək”, “anlaşıqsız olmaq” assosiasiyası doğurmuşdur. Məsələn, *it's all Greek to me* nəyi isə başə düşməməyi yumoristik tərzdə ifadə edir [137, s. 578] və bu nəticəyə gəlmək olur ki, ingilis dilində və onun ayrı-ayrı variantlarında mövcud olan denotativ və konnotativ realilərin Azərbaycan dilinə tərcüməsində əsasən təsviri və realinin reali vasitəsi ilə tərcüməsi üsullarından istifadə etmək mümkündür. Adların tərcüməsində bəzən təsviri üsul ilə alliterasiya və ya transkripsiyanın kombinasiyadan istifadə olunur.

Beləliklə, ingilis dilində etnoqrafik realiləri tipindən (denotativ, konnotativ) və başqa amillərdən asılı olaraq Azərbaycan dilinə əsasən aşağıdakı üsullarla tərcümə olunur:

– ingilis dilində yalnız bu dilin daşıyıcılarının həyatına və tarixinə aid olan denotativ realilər Azərbaycan dilində nə leksik, nə də funksional semantik ekvivalenti olmadığından onların tərcüməsi əsasən təsviri üsulla, bəzən isə təsviri üsulla alliterasiya və yaxud transkripsiya üsullarının kombinasiyası vasitəsilə mümkündür. Bu qrupa tarixi, məişətlə, pul və ölçü vahidləri ilə, ayrı-ayrı peşə, mərasim növləri və s. bağlı realilər aiddir;

– ingilis realisinin tərcümə prosesində doğma dildəki reali ilə əvəzlənməsi ingilis dilindəki reali mənşəli frazeologizmlərin, klişe, slenq və başqa obrazlı ifadələrin və eləcə də konnotativ realilərin məxəz dildə funksional, semantik ekvivalentinin mövcud olduğu halda mümkün olur.

NƏTİCƏ

Dissertasiya işinin yazılması prosesində istinad olunan elmi ədəbiyyata, eləcə də, araşdırılan ingilis etnoqrafik leksikasına əsaslanaraq, aşağıdakı nəticələrə gələ bilirik:

1. İngilis dili onu danışan xalqın milli mədəniyyəti ilə ayrılmaz vəhdətdə olan, onun ictimai həyat təcrübəsi, məişəti, din və inanclarının özəllikləri, fərqli cəhətləri haqqında zəngin informasiya daşıyan və bu səbəbdən də digər xalqların nümayəndələri üçün tam anlaşılıq olmayan geniş leksik təbəqəni özündə birləşdirir. Bu sırf milli təbəqə həmin dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətə girməkdə və ingilis dilindən doğma dilə tərcümə prosesində müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması yollarının müəyyən olunması zərurəti dilçiliyin linqvokulturologiya, sosiolinqvistika, etnolinqvistika kimi sahələrinin tədqiqat obyektidir.

Bütün milli mədəniyyətlər kimi ingilis mədəniyyətinin də mühüm bir hissəsi olan etnoqrafiya özündə məhz aid olduğu xalqın tarixi və həyat təcrübəsinin əksi olub, dilin leksikasında milli koloritli geniş leksik-semantik sahənin yaranmasını şərtləndirir. Dilçilik terminologiyasında həm də “reali” adı altında tanınan milli koloritli söz, ifadə və frazeologizmlər ilə yetərli tanışlıq ingiliscə ünsiyyətin və ingilis dilindən doğma dilə tərcümənin uğurluluq dərəcəsini müəyyən edir;

2. Əks etdirdikləri obyektiv gerçəkliyə münasibətin xarakterinə görə ingilis dilində denotativ və konnotativ realilər seçilir. Birincilər yalnız ingilis milli mədəniyyətinə xas olub, bu səbəbdən də məhz ingilis dilində öz əksini tapan denotativ realilər, ikincilər isə bütün xalqlar üçün ümumi əşya və məfhumları bildirən, onların hamısı üçün ümumi səciyyə daşıyan universal sözlər olub, ingilis dilində milli koloritli əlavə mənalar – konnotasiyalar əldə etmişdir;

3. Dil ilə mədəniyyət ayrılmaz vəhdətdə və qarşılıqlı təsir prosesində inkişaf etdiyindən, ingilis dilini ingilis milli mədəniyyətindən təcrid olunmadan öyrənmək zəruridir. İngilis dilinin qrammatik strukturlarının arxasında dil realiləri şəklində təzahür edən milli ingilis mədəniyyəti dayanır;

4. İngilis etnoqrafiyasının sırf milli xüsusiyyətlərini əks etdirən sözlərin mühüm bir qrupu yaşayış məskənlərini, ev və təsərrüfat alətlərini, geyim, qida, içki və s. bildirir. Qeyd olunan sahələrə aid reali xarakterli dil vahidlərinin meydana çıxması ingilisdilli xalqların özünəməxsus həyat tərzini, həyat təcrübəsi və tarixi gerçəkliyi ilə bağlı olmuşdur;

5. İngilis dilində onu danışan xalqların və aborijenlərin həyat tərzinə xas olan spesifik silah, qayıq və digər əşyaların növlərini bildirən realilərin meydana çıxmasında müvafiq ölkələrin təbii şəraitinin, eləcə də özünəməxsus həyat tərzinə və təcrübəsinə malik olan aborijenlərlə əlaqənin rolu olmuşdur;

6. Mədəniyyət və incəsənətin ayrı-ayrı sahələrinin, mərasim və bayramların, festival və digər ictimai tədbirlərin spesifik motiv və icra xüsusiyyətləri ingilis dilində reali səciyyəli sözlərin yaranması mənbələrindən biri olmuşdur, digər Avropa xalqları üçün də ümumi olan mədəniyyət və incəsənətin ayrı-ayrı ünsürləri ingilis həyat tərzini və təcrübəsi fonunda özünəməxsus çalarlıqlar əldə edərək, ingilis realilərinə çevrilmişdir;

7. Üslubi, metaforik funksiyalı mifoloji-dini realilərin əsas mənbəyini qədim yunan və Roma mifologiyası, xristian dini və ingilisdilli ölkələrin yerli xalqlarının bütperəst, şamanist dünyagörüşü təşkil edir. Mifoloji-dini surətlərin adları onlara aid edilən qəhrəmanlıq, qorxuncluq, hiyləgərlik və digər əlamətlərlə assosiasiyanın nəticəsi olaraq üslubi-emosional mənalar əldə edir;

8. Etnoqrafik realilərin tədqiqində ikinci və həm də daha mühüm bir aspekt onların məxəz dilə tərcüməsi məsələsidir. İngilis dil daşıyıcıları ilə normal ünsiyyətə girmək və həmin dildən doğma dilə tərcümə etmək ingilis dilinin arxa planını təşkil edən etnoqrafik realilərin bilgisini tələb edir;

9. İngilis milli-mədəni fonundan qaynaqlanan dil realilərinin başqa dillərdə, o cümlədən də Azərbaycan dilində tam leksik ekvivalentinin mövcud olmaması onların doğma dilə tərcüməsi üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunmasını tələb edir. Realilərin obyektiv gerçəkliklə əlaqəsi formasından (denotativ və yaxud konnotativ) asılı olaraq müxtəlif tərcümə üsullarından istifadə olunur. Dilçilikdə qəbul olunan alliterasiya, transkripsiya, kalka, təsvir, təxmini tərcümə, realinin reali vasitəsilə

tərcüməsi kimi məlum tərcümə üsulları arasında son iki üsulun realilərin doğma dilə tərcüməsində aparıcı yer tutduğunu aşkar edilir;

10. Realilərin tərcüməsinin vəzifəsi doğma dildə onların analogi strukturlarını yaratmaq olmayıb, fərqli strukturların köməyi ilə orijinalın funksional, semantik qarşılığını əldə etməkdir. Tərcümə realilərin struktur əvəzliyicisi deyil, funksional-semantik əvəzləyicisi kimi çıxış edir;

11. İngilis dilində yalnız bu dilin daşıyıcılarına aid olan və yalnız onlar üçün anlaşılıqlı olan obyekt, hadisə və məfhumları bildirən realilərin Azərbaycan dilində leksik ekvivalenti yoxdur, yəni onların doğma dildə şərhli sözlə deyil, təsvir və ya izahlı yolla mümkündür. Bu qrupa ingilis tarixi realiləri, spesifik məişət realiləri, pul və ölçü vahidlərini bildirən realilər və b. aiddir;

12. Orijinal realinin doğma dildə analogi və yaxud yaxın semantikəli reali ilə əvəzlənməsi obrazlı ifadələrin şərhində özünü göstərir. Bu qrupa ingilis dilindəki reali mənşəli frazeologizmlər, klişelər, slenqlər, evfemizmlər və b. obrazlı ifadələr aiddir. Onların doğma dildə struktur ekvivalentləri olmasa da, funksional-semantik ekvivalentləri çox zaman mövcud olur və onların aşkarlanması tərcüməçinin doğma dildəki obrazlı ifadələrlə tanışlığından və təcrübəsindən asılıdır;

13. İngilis dilindəki konnotativ realilər də obrazlı ifadə vasitələri olduğundan onların doğma dilə tərcüməsində realinin doğma dildəki reali ilə əvəzlənməsi üsulundan istifadə edilir. Konnotativ realilər bütün dillər üçün semantik baxımdan universal olan sözlərin konkret bir dildə əldə etdiyi metaforik, emosional, üslubi çalarlığıdır. Müxtəlif xalqların ümumi təfəkkür tərzinə malik olması analogi metaforik mənanın fərqli strukturda bütün dillərdə meydana çıxmasını qaçılmaz edir və bu səbəbdən də ingilis konnotativ realilərinin Azərbaycan dilində funksional-semantik ekvivalentini aşkar etmək mümkündür və bu, tərcüməçinin doğma dildəki obrazlı ifadələrlə tanışlığından və təcrübəsindən asılıdır;

14. İngilis dilindəki konnotativ realilər ayrı-ayrı tarixizmlərin, məişət leksikasına aid adların, pul və ölçü vahidlərinin, alət və silahları bildirən adların semantik yükünə əlavə olunan metaforik, emosional, üslubi çalarlıqları əhatə edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov A. İngiliscə-Azərbaycanca atalar sözləri və zərb-məsəlləri lüğəti. Bakı: Turan evi, 2009, 471 s.
2. Adilov M. İ., Verdiyeva Z. N, Ağayeva F. M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 364 s.
3. Adilov V.Z. Termin və ümumişlək söz // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1990, s. 10-15
4. Allahverdiyeva. E. Bədii tərcümənin linqvistik problemləri. Bakı: Ozan, 1997, 204 s.
5. Bayramov Q. Tərcümə sənəti. Bakı: Oka Ofset, 2008, 251 s.
6. Əsgərov H.G. Azərbaycan dilində zərgərlik sənəti ilə bağlı terminlər haqqında//Azərbaycan Terminologiya problemləri. Bakı: Elm,1988, 44 s.
7. Hacıyeva Ə.H. İngilis realiləri və onların Azərbaycan dilinə transformasiya lüğəti. Bakı: Mütəcim, 2014, 92s.
8. Xudiyev N.M. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. Bakı: Bilik, 1991,109 s.
9. Quliyeva N. Etnoqrafiya və etnologiya. Bakı: ADPU, 2009, 157 s.
10. Manafoğlu R., Tağısoy N., Kamal R. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2010, 164 s.
11. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Elm, 2006, 293 s.
12. Məmmədli Ə.Etnoqrafiya yoxsa.... Etnosları və mədəniyyətləri tədqiq edən elmi necə adlandırılmalı? // Geo Strategiya, 2015, № 1 (25), s. 13-18
13. Musayev O. İngiliscə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: Qismət, 2003,1696 s.
14. Veysəlli F. Dilçilik ensiklopediyası: 2 cildə, II c. Bakı: Mütərcim,2006, 528 s.
15. Veysəlli F. Semiotika. Bakı: Mütərcim, 2010, 336 s.

Rus dilində

16. Авербух К.Я. К определению основных понятий терминоведения // Теоретические проблемы научно-технической терминологии и практика перевода. Омск: ОПИМ, 1985, с. 4-5
17. Адаменко П.А. Из опыта терминологической работы // Теоретические проблемы научно-технической терминологии и практика перевода. Омск: ОПИМ, 1985, с. 7-8
18. Аксенова Г. Н. Язык, культура и бытийная картина мира // Язык и культура: библиографический аспект проблемы. Уфа: РИО Госкомиздата БА ССР, 1990, с. 4-5
19. Алимов. В. В. Теория перевода. Перевод в сфере профессиональной коммуникации. М.: УТСС, 2004, 264 с.
20. Английский язык. Универсальная энциклопедия школьника. Минск: Тоо. «Харвест», 1996, 700 с.
21. Арнольд Л.В. Основы научных исследований в лингвистике. М.: Высшая школа, 1991, 140 с.
22. Бархударов Л. С. Язык и перевод. М.: Международные отношения, 1975, 240 с.
23. Большая Советская Энциклопедия [БСЭ]: В 30 т. Т. 30. М.: Советская Энциклопедия, 1978, 631 с.
24. Большой англо-русский словарь: В 2 т. Т. 1. М.: Русский язык, 1987, 1038 с.
25. Большой англо-русский словарь: В 2 т. Т. 2. М.: Русский язык, 1987, 1070 с.
26. Вайсбурд М.Л. Реалии как элемент страноведения // Русский язык за рубежом. М., 1972, № 3, 98-100 с.
27. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и грамматики. М.: Языки славянской культуры, 2001, 272 с.
28. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: Русские словари, 1996, 412 с.

29. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М.: Русский язык, 1983, 269 с.
30. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. М.: Русский язык, 1980, 320 с.
31. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Рус. яз., 1990, 246 с.
32. Виноградов В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы. М.: МГУ, 1987, 174 с.
33. Виноградов В.С. Введение в переводоведение. М.: ИОСО РАН, 2001, 222 с.
34. Виноградов В.С. Перевод. Общие и лексические вопросы. М.: Книжный дом «Университет», 2006, 235 с.
35. Виссон Л. Русские проблемы в английской речи. Слова и фразы в контексте двух культур. М.: Р. Валент, 2003, 242 с.
36. Виссон Л. Синхронный перевод. М.: Р. Валент, 1999, 271с.
37. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе, М.: Международные отношения, 1986, 416 с.
38. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. М.: Международные отношения 1980, 342с.
39. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. Реалии//Мастерство перевода. М.: Советская писатель, 1970, с. 432-456
40. Воробьев В.В. Лингвокультурология [теория и методы]. М.: РУДН, 1997, 321 с.
41. Гак. В.Г. Сопоставительная лексикология. М.: Международные отношения, 1977, 264 с.
42. Галь Н.Я. Слово живое и мертвое: от «Маленького принца» до «Корабля дураков». М.: Международные отношения, 2001, 368 с.

43. Герд А.С. Ещё раз о значении термина / Лингвистические аспекты терминологии. Воронеж: Изд-во ВУ, 1980, с. 3-9
44. Головин Б.Н. Термин и слово // Термин и слово. Горкий: Изд-во ГУ, 1980, с. 3-11
45. Городецкая Л. А. Культурно обусловленные ритуалы общения // Вестник МГУ. сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2001, № 2, с. 49-57
46. Гумбольдт В. Об изучении языков, или план систематической энциклопедии всех языков // Введение в языкознание. М.: Академический проспект, 2005, с. 7-9
47. Гумбольдт В. Характер языка и характер народа // Введение в языкознание. М.: Академический проспект, 2005, с. 9-16
48. Гумбольдт В. Язык и философия культура. М.: Прогресс, 1985, 452 с.
49. Гумбольдт фон Вильгельм. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985, 452 с.
50. Делл Х.Хаймс. Этнография речи // Новое в лингвистике. М.: Прогресс, 1975, с. 42-96
51. Дешериев Ю.Д. Влияние социальных факторов на функционирование и развитие языка. М.: Наука, 1988, 200 с.
52. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М.: МГУ, 1957, 448 с.
53. Казакова Т.А. Практические основы перевода. СПб.: Союз, 2002, 319 с.
54. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. М.: Наука, 1977, 168 с.
55. Климзо Б.Н. Ремесло технического переводчика. Об английском языке, переводе и переводчиках научно-технической литературы. М.: Р. Валент, 2003, 281 с.
56. Кожин А.Н. Язык художественной литературы как эстетически стимулируемая форма существования литературного языка // Структура и функционирование поэтического текста. Очерки лингвистической поэтики. М.: Наука, 1985, с. 19-32

57. Комиссаров В.Н. Лингвистика перевода. М.: Международные отношения, 1980, 167 с.
58. Комиссаров В. Н. Общая теория перевода. М.: Че Ро, 1999, 133 с.
59. Комиссаров В.Н. Слово о переводе. М.: Международные отношения, 1973, 215 с.
60. Комиссаров В. Н. Теория перевода. М.: Высшая школа, 1990, 253 с.
61. Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи. СПб.: Златоуст, 1999, 267 с.
62. Краткий философский словарь. М.: РГ-пресс, 2012, 491 с.
63. Крупнов. В.Н. В творческой лаборатории переводчика. М.: Международные отношения, 1976, 192 с.
64. Крупнов. В.Н. Практикум по переводу с английского языка на русский. М.: Высшая школа, 2005, 280 с.
65. Крупнов В.Н. Язык делового общения. Русско-английский словарь. М.: Астрель, АСТ, 2003, 255 с.
66. Крюков А.Н. Фоновые знания и фоновая коммуникация / Этнопсихоллингвистика. М.: Наука, 1988, с. 19-34
67. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М.: Международные отношения, 1972, 288 с.
68. Ларин Б.А. Наши задачи // Теория и критика перевода. Л.: ЛГУ, 1962, 167 с.
69. Латышев Л.К. Курс перевода. М.: Международные отношения, 1981, 247 с.
70. Латышев Л. К., Семенов А. Л. Перевод: теория, практика и методика преподавания: Учебное пособие. М.: Изд. центр. «Академия», 2003, 159 с.
71. Латышев Л.К. Технология перевода. М.: НВИ-ТЕЗАУРУС, 2000, 278 с.
72. Левитская Т.Р., Фитерман А.М. Пособие по переводу с английского языка на русский. М.: Высшая школа, 1973, 136 с.
73. Левитская Т.Р., Фитерман А.М. Проблемы перевода. М.: Международные отношения, 1976, 205 с.

74. Левый И. Состояние теоретической мысли в области перевода: «Мастерство перевода». М.: Советский писатель, 1970, 529 с.
75. Лилова А. Введение в общую теорию перевода. М.: Высшая школа, 1985, 256 с.
76. Марковина И.Ю., Данилова Е.В. Специфика языкового сознания русских и американцев: опыт построения «ассоциативного гештальта» текстов оригинала и перевода // Языковое сознание и образ мира, М.: Институт языкознания РАН. 2000, с. 116-132
77. Миньяр-Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод. М.: Воениздат, 1980, 237 с.
78. Мурадалиева. Н.Б. Красаю вечную сиять. Баку: Язычы, 1986, 134 с.
79. Назарова Т.Б. Английский язык делового общения: курс лекций и практикум. М.: Астраль, 2004, 211 с.
80. Орлов Г.А. Современный английский язык в Австралии. М.: Высшая школа, 1978, 172 с.
81. Ощепкова В.В. Язык и культура. М.: Глоссапресс, СПб.: Каро, 2006, 336 с.
82. Падучева Е.В. Высказывание и его соотносительность действительностью (референциальные аспекты семантики). М.: Эдиториал УРСС, 2001, 288 с.
83. Паморозская Н.И. Роль слов-реалий в создании культурного фона художественного произведения // Лексика и культура. Тверь: Тверской государственный университет, 1990, с. 59-62
84. Пиготт С. Друиды. Поэты, ученые, прорицатели. М.: Центрполиграф, 2005, 224 с.
85. Пиотровский Р.Г. Лингвистический автомат (в исследовании и непрерывном обучении). СПб.: РГПУ, 1999, 255 с.
86. Потенбня А.А. Из записок по теории словесности // Введение в литературоведение. Хрестоматия. М.: Высшая школа, 1979, с. 213-215
87. Потенбня А.А. Из лекций по теории словесности. Лекция восьмая // Русская словесность: Антология. М.: URSS, КРАСАНД, 2012, 168 с.

88. Райхштейн А.Д. Лингвострановедческий аспект устойчивых словесных комплексов // Словари и лингвострановедение. М.: Русский язык, 1982, с. 47-50
89. Резвин И.И., Розенцвейг В.Ю. Основы общего и машинного перевода. М.: Высшая школа, 1964, 244 с.
90. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М.: Просвещение, 1967, 542 с.
91. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. М.: Международные отношения, 1974, 216 с.
92. Россельс В. Теория художественного перевода – область литературоведения//Вопросы литературы. М.: 1960, № 5, с. 154-162
93. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс, 1993, 656 с.
94. Соболев Л.Н. О мире точности в переводе // Теория и методика учебного перевода. М.: Учпедгиз, 1950, с. 48-56
95. Советская историческая энциклопедия: В 16 т. Т. 16. М.: Советская энциклопедия, 1976, 1002 с.
96. Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю. Культура и ее этнопсихолингвистическая ценность // Этнопсихолингвистика. М.: Наука, 1988, 190 с.
97. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: Наука, 1986, 143 с.
98. Толстой Н.И. Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М.: Индрик, 1995, 512 с.
99. Томахин Г.Д. Америка через американизмы. М.: Высшая школа, 1982, 256 с.
100. Томахин Г.Д. Реалии – американизмы: Пособие по страноведению. М.: Высшая школа, 1988, 239 с.
101. Томахин Г.Д. Реалия в языке и культуре // ИЯШ, 1997, № 3, с. 13-18

- 102.Томахин Г.Д. Лексика с культурным компонентом // Иностранные языки в школе. М., 1980, № 6, с. 64-69
- 103.Трубачев О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках. М.: Наука, 1966, 416 с.
- 104.Уорф Б.Л. Лингвистика логика// Новое в лингвистике. М.: Иностранная литература, 1960, вып. 1, 198с.
- 105.Уорф Б. Отношение нормы поведения и мышления к языку // Зарубежная лингвистика. М.: Прогресс, 1999, т. 1, с. 58-106
- 106.Федоров А. В. Основы общей теории перевода. М.: Высшая школа, 1983, 303 с.
- 107.Федоров А.В. Введение в теорию перевода. М.: лит. на иностр. яз., 1953, 336 с.
- 108.Федоров А. В. Основы общей теории перевода. М.: Высшая школа, 1968, 398 с.
- 109.Федоров А.В. Введение в теорию перевода. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1958, 376 с.
- 110.Флорин С. Реалии под микроскопом // Тетради переводчика. М.: Международные отношения, 1972, 69 с.
- 111.Чужакин А. Общая теория перевода и переводческой скорописи. М.: Р. Валент, 2002, 276 с.
- 112.Шафрин Ю. Идиомы английского языка. Опыт использования. М.: Бином. Лаборатория знаний, 2003, 558 с.
- 113.Швейцер А.Д. Возможна ли общая теория перевода? // Тетради переводчика. М.: Международные отношения, 1970, вып.7, 230 с.
- 114.Швейцер А.Д. Литературный английский язык в США и Англии. М.: Высшая школа, 1971, 200 с.
- 115.Швейцер А.Д. Социальная дифференциация английского языка в США. М.: Наука, 1983, 216 с.
- 116.Швейцер А.Д. Теория перевода. М.: Наука, 1988, 215 с.

- 117.Шевчук В.Н. Относительно калькирования советских военных реалий на английском языке // Лингвистические проблемы перевода. М.: Издательство Московского университета, 1981, с. 62-67
- 118.Шмелева Т.В. К проблеме национально-культурной специфики «эталона» сравнения // Этнопсихоллингвистика. М.: Наука, 1988, с. 120-124
- 119.Шумагер Е.И. Фоновая лексика, ее своеобразие и связь с культурой // Лексика и культура. Тверь: Тверской государственный университет, 1999, с. 124-129
- 120.Языкова Е.В. Интерпретация текста и проблемы художественного перевода // Язык и культура: библиографический аспект проблемы. Уфа: РИО Госкомиздата БА ССР, 1990, с. 199-200

İngilis dilində

- 121.A Dictionary of Americanisms on Historical Principles. Mitford M. Mathews, Chicago. Illinois, 1956, 1946 p.
- 122.Bauer L., Trudgill P. Language myths. Published in Penguin Books, 1998, 189 p.
- 123.Chrystal David. The Cambridge Encyclopedia of the English language. Second edition. Cambridge University Press, 2003, 499 p.
- 124.Elaine Kirm. About the USA. Published by materials Branch of the English Language Programs Division, 1989, 127 p.
- 125.Forster L. Aspects of Translation. Studies in Communication: In 2 v. V. 2. London: Secker & Warburg, 1958, 201 p.
- 126.Fowler R. Literature as Social Discours: The Practice of Linguistic Criticism. Batsford Academic and Educational LTD, 1981, 217 p.
- 127.Gerard V. H. What is Sociolinguistics? Chishester: John Wiley and Sons Ltd. 2013, 243 p.
- 128.Golitsinskiy Y. B. Great Britain. Karo, 1999, 477 p.

129. Gumperz J. J. and Levinson S.C. [Eds]: Rethinking Linguistic Relativity. Cambridge University Press, 1966, 179 p.
130. Hajiyeva A., Najafov E., Jafarov A. English phraseology. Baku: Science and Education, 2009, 228 p.
131. Hall. E.T. The Hidden Dimension. Garden City. N.Y: Doubleday and Co., 1966, 311 p.
132. Holmer N. M. Indian Place Names in North America. Uppsala. Cambridge, 1948, 237 p.
133. Humboldt von Wilhelm. On Language: The diversity of human language-structure and its influence on the mental development of mankind. Cambridge University Press, 1988, 215 p.
134. Kramsh C. Language and Culture. Oxford University Press, 2009, 134 p.
135. Lakoff G. and Johnson M. Metaphors we live by. University of Chicago Press, 1980, 168 p.
136. Lee L., Gundersen E. Select Readings. Oxford University Press, 2001, 196 p.
137. Longman Dictionary of English Language and Culture. Longman, 1998, 1568 p.
138. Newmark P. A Textbook of Translation. Prentice Hall International English Language Teaching, 1988, 292 p.
139. Radford E. Unusual words and how they came about, M-L.: Prosveshenie, 1964, 253 p.
140. Sapir Edward. Selected Writings of E. Sapir in Language, Culture, and Personality. Edited by David G. Mandelbaum. University of California Press, 1985, 617 p.
141. The Oxford English Dictionary. Edited by James A.H. Murray and others: In 20 v. V. I. Oxford: At the Clarendon Press, 1970, 1240 p.
142. Tom Mc Arthur. Longman Lexicon of contemporary English. Longman Group Limited, 1981, 910 p.
143. Verdonk P. Stylistics. Oxford University Press, 2010, 124 p.

144. Whorf Lee Benjamin. Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. Edited by John B. Carroll. Massachusetts Institute of Technology Press, 1956, 278 p.

145. Zaitseva S. D. Early Britain. M.: Prosveshenie, 1975, 253 p.

Bədii ədəbiyyat

146. London C. Oyun. Bakı: Gənclik, 1980, 202 s.

147. Selincer C. Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan. Bakı: Qanun, Əli və Nino, 2011, 228 s.

148. Vilyam. Ş. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1962, 736 s.

149. Cooper J. F. The Pathfinder . M.: Лит. на иностр. яз., 1949, 144 с.

150. Hardy Th. Tess of the D'urbervilles. London. Penguin books, 1994, 507 p.

151. Maugham W. S. Cakes and Ale or Skeleton in the Cupboard. M.: Progress Publishers, 1980, 196 p.

152. Stevenson R. L. Treasure Island, Chicago: The John C. Winston Company, 1924, 305 p.

153. Thackeray W. M. Vanity Fair : Smith, Elder, & Co. 15 Waterloo Place, 1886, 445 p.

154. Wilde O. The Picture of Dorian Gray. Ward Lock and London, New York & Melbourne, 1891, 132 p.

155. www.etymonline.com/index.php - OED

156. <http://lankaran.cls.az/front/files/libraries/2113/books/310345101.pdf>

157. www.linguistlist.org/issues

158. www.phrases.org.uk/meanings/bible-phrases-sayings.html

159. www.platonanet.org.ua/board/filosofskij_slovar/kultura/

160. www.thefreedictionary.com/cliche

ƏLAVƏLƏR

1. abscam	16
2. Achilles's heel	95
3. advanced female	90
4. after care	61
5. after eight	71
6. aga	88
7. ale	47
8. almost free theatre	58
9. amateur dramatist	60
10. American dream	61
11. American way	61
12. an armchair revolutionary	33
13. angel	96
14. apple of discord	96
15. arachnid	119, 120
16. armchair	32, 33, 102
17. arm-in arm convention	90
18. augur	123
19. Aunt Sally	124
20. axe	23, 36, 37, 113, 114
21. bachelor party	60
22. backblocks	
23. back-settlement	53
24. bacon	43, 106
25. bacon and eggs	43
26. bad talk	122

27.ballad	56
28.balloon room	122
29.banner	106
30.Barbie doll	124
31.bard	56
32.barrel	35, 36, 85
33.basket	23, 38, 41
34.beat	56, 57, 87, 113, 117
35.beat generation	87, 88
36.beatnik	87
37.beautician	74
38.bee	52, 53
39.beef	42, 43, 122, 123
40.beefburger	44
41.beer	45, 47
42.bench	123
43.big beat	56
44.big mouth	123
45.biscuit	43
46.bitter	47, 100
47.black of flats	31
48.blouse	108
49.blow one's own trumpet	120
50.blues and beat	57
51.boat	48, 49, 110, 111
52.bogus	91
53.bonnet	39, 41
54.boomerang	103, 109, 110
55.booth	98

56.booze	45
57.boundary-rider	52, 54
58.bourbon	46
59.bowery	53
60.bowler hat	41
61.brandy	37, 46
62.breeches	40
63.britches	40
64.broth	42
65.buggy	48
66.bulldozer	111
67.bureau	34
68.bush	72, 121
69.butt	27, 35, 36
70.cabin	28, 30, 109
71.cahoots	29
72.calf	42
73.cardigan	41
74.caribou	17
75.carol	56, 57
76.carriage	47
77.cart	47, 48, 111
78.cask	35
79.castle	31, 126
80.cathedral	33
81.chair	33
82.chairman	33
83.chalet	29
84.chariot	47

85.cheeseburger	43, 44
86.chest-of-drawers	34
87.chesterfield	32, 99
88.chitterings	98
89.chronic inflation	74
90.club	59
91.coach	47, 48
92.coble	48
93.cockatoo (cocky)	54
94.compartment	28
95.consomme	42
96.cookie	43
97.coracle	49
98.cot	28
99.cottage	28, 30
100. country	30
101. cow	17
102. cowboy	52, 114
103. coyote	17
104. credibility gap	85
105. cuckoo	105, 106
106. cup and saucer drama	58
107. dance	39, 47, 57, 59, 84, 117
108. detached house	31
109. devil	93
110. disaster	75
111. distressed area	75
112. dog-catcher	74
113. dole queue	61

114.	double-dutch	127, 128
115.	doubting Thomas	124
116.	down-market	61
117.	downtown	75
118.	dray	47, 48
119.	dream	30, 61
120.	drive-in-window	17
121.	druid	56, 89, 124
122.	drum	27, 35, 36, 116, 117
123.	dugout (canoe)	48, 49
124.	edifice	31, 32, 109
125.	entertainer	74
126.	erve	53
127.	farm	53
128.	farthing	99
129.	feet	65
130.	fell	109, 123
131.	flan	42
132.	flower people	58, 71
133.	foot	65, 82
134.	freezer	18, 55
135.	garret	97
136.	generation gap	102
137.	gig	47, 48
138.	gin	45
139.	ginger ale\beer	45
140.	glamour	96
141.	goblet	35
142.	goldsmith	52

143.	goondie	29
144.	gorgonize	93, 94
145.	gown	39
146.	gracht	53
147.	gradual increase in prices and wages	74
148.	grazer	55
149.	Gretna Green	72, 85
150.	guinea	63, 99
151.	guitarist	74
152.	gunyah	29
153.	hamburger	43, 44
154.	hat	41
155.	heaven	94
156.	Hercules	94
157.	high-rise building	31
158.	hippies	59
159.	hock	46
160.	houseboat	30
161.	hot-dog	43, 44, 45
162.	hovel	30
163.	humpy	29
164.	hut	28, 29, 30
165.	iceberg	18
166.	igloo	30
167.	inch	65, 114
168.	Irish joke	127
169.	It's all Greek to me	128
170.	Jack of all trades	125
171.	jeans	40

172.	Jet set	100
173.	jig	56, 57, 58
174.	Johnny-come-lately	125
175.	jug	35
176.	kayak	48, 49
177.	keg	35
178.	kilt	41
179.	kirmess	53
180.	log cabin	28, 30, 109
181.	low-rise building	31
182.	lunch	45, 108
183.	magic	124
184.	maisonette	31
185.	manor	31
186.	manor house	31
187.	manse	31
188.	mansion	31, 32
189.	medicine man	52
190.	melodrama	117, 118
191.	melting pot	86, 87
192.	mia-mia	29
193.	Mida's ass's ear	119
194.	Midas touch	119
195.	mild	47
196.	mile	36, 54, 65, 66, 114, 115, 116
197.	militant	101
198.	mug	35, 47
199.	multi-storey building	31
200.	murderously funny	73

201.	mutton	42, 43
202.	narcissus	120
203.	non-stop show	58
204.	omiac	48
205.	one-night stand	58, 71
206.	ounce	66, 116
207.	out station	52
208.	over a barrel	36
209.	overcoat	41
210.	overlander	18
211.	pagan	88, 89
212.	palace	31, 32
213.	panniég	23
214.	pannier	38
215.	pants	40
216.	pence	63, 64
217.	penny	63, 64, 116
218.	penthouse	31, 51
219.	pie	42, 43, 84, 99, 107, 108
220.	pitcher	35
221.	pork	37, 42, 85
222.	pound	63, 66
223.	pow-wow	89
224.	pre-owned cars	74
225.	prom	57
226.	Prometheus	94, 95
227.	property	53, 54
228.	Punch and Judy	99, 100
229.	quarters	28

230.	rake	23, 38, 112, 113
231.	reel	56, 57, 58
232.	rhubart tart	43
233.	rhy	46
234.	rhythm and blues	57
235.	robe	39, 40
236.	rock-n-roll	57
237.	Rome wasn't built in a day	126
238.	rouseabout	55
239.	run	53
240.	rum	43, 46
241.	salad bowl	87
242.	sombrero	41
243.	sandwich	44, 106, 107
244.	scrub cocky	54
245.	scythe	38
246.	semi-detached house	31
247.	shack	28, 29, 30, 31
248.	shandy	47
249.	shantytown	29
250.	shark-baiter	18
251.	sheep	42
252.	shilling	63, 64
253.	shoenty	28
254.	shovel	37, 38
255.	silver spoon	112
256.	skirt	41
257.	skyscraper	31, 84
258.	slacks	40

259.	slum	29
260.	small talk	61
261.	smith	52
262.	sofa	32
263.	soup	42
264.	squash	45
265.	squatter	17, 70
266.	stag party	60, 100
267.	stagecoach	47
268.	station	52, 53, 54
269.	stew	45
270.	stilt house	30
271.	stop beefing	123
272.	stout	47
273.	sundowner	55, 98
274.	swindle	125, 126
275.	swine	42
276.	sword	103, 113
277.	tankard	35
278.	tart	42, 43
279.	teeny-bopper	101
280.	the Dutch have taken	128
281.	the ill-provided	74
282.	the needy	74
283.	theatre	54, 58, 117
284.	tights	40
285.	tin cannikin	35
286.	tini-boper	102
287.	to be bushed	72

288.	to carry coals to Newcastle	126
289.	to smoke a pipe of peace	72
290.	to arouse Irish up	127
291.	toboggan	103, 110
292.	tomahawk	36, 37, 109
293.	tonic	45
294.	top hat	41
295.	tower black	31
296.	trap	47, 48
297.	tree house	30
298.	troubadour	56
299.	trousers	40
300.	Uncle Sam	91
301.	uptight	101
302.	veal and ham pie	99
303.	vet	27, 35, 36
304.	wagon	47, 48
305.	walkabout	15
306.	waltz	57, 117
307.	wangun	48
308.	whisky	46
309.	wicker	32, 38
310.	wigwam	30, 98
311.	wooden spoon	86
312.	yard	65, 114